



Maandblad Oud-Utrecht 1978

<https://hdl.handle.net/1874/9903>

maandblad
oud-utrecht



Eenenvijftigste jaargang 1978

Uitgave van de Vereniging



Maan
 1978

Lijst van schrijvers

- Baaren, G. van. Geveltekenfonds zoekt vrijwilligers. 30
 — Hendrik komt eraan! 31
 Belonje, J. Achttienhoven bleef achter. 110 - 111
 — Had Wickenburg een leenkamer? 9 - 10
 Binsbergen, J. v. Herinneringen aan het Regiment Veldartillerie. 87 - 88
 Brinkman, J. Het kraken van Japanse noten; een beschouwing rond Ginkgo biloba. 66 - 69
 Campen, J. W. C. v. en C. L. Temminck Groll. In memoriam W. A. M. Harzing. 97
 — Naar wie was de Mengelberglaan genoemd? 105
 Damsté, P. H. Wat betekent Akaboa? 83
 — E. v. Akaboa. 98
 — Bijhouden en bijenteelt te Wijk bij Duurstede. 35
 Endlich, H. Sinterklaas rond 1920. 109 - 110
 Eyl, I. Mijn belevenissen in het Jaarbeursrestaurant in de twintiger jaren. 4 - 8
 — Mijn bioscooptijd in het Utrechtse Rembrandt Theater. 13 - 17
 Faas, C. M. Het Schriftmuseum
 J. A. Dortmund. 113 - 115
 Graafhuis, A. De Kovelaaarstraat (bespr.). 99 - 100
 — , zie: P. Hofmans en —
 Hugenholtz, F. W. N. Fundatie van Renswoude; problemen met een testament. I, 25 - 29;
 II, 37 - 41
 Hart, P. D. 't. Een oproer in Utrecht. 115-116
 — De Utrechtsche Courant en de volksgezondheid omstreeks 1800. I, 69-71;
 II, 81 - 82;
 III, 125 - 126
 Hees, P. v. De „trawanten“ van het kasteel Vredenburg; een oplossing. 108
 Hoekstra, T. J. Vredenburgse Varia (6) 21;
 (7) 45 - 46;
 (8) 52 - 53
 Hofmans, P. G. M. en A. Graafhuis. Trawanten van het kasteel Vredenburg. 78,98
 Hoogevest, T. v. Th. Haakma Wagenaar en de Utrechtse kerken. 58 - 59
 Jordens, A. L. Historische dag. 46
 Jong, E. de . Boekenschouw. 20
 Kaajan, H. J. Ph. G. Historische schets van de Leeuwenberghgemeente, 49 - 52
 — Een streep door de (jaar)rekening, ofwel de brand van het pestgasthuis Leeuwenbergh. 89 - 92
 Kipp, A. F. E. De Utrechtse klokken en Th. Haakma Wagenaar. 58 - 59
 Kits Nieuwenkamp, H. W. M. J. Iets over het bijhouden en de bijenteelt te Wijk bij Duurstede. 18 - 19
 Knolle, P. De drie Van Lienders: Utrechtse tekenaars uit de 18de eeuw. 93 - 96
 Meischke, R. De gothiek en het wonder van Wagenaar. 57 - 58
 Meulen, J. N. v. d. Een duik in de archieven: Hoe Cathrijn een kind kreeg. 21
 — De nieuwe welervarene Utrechtse keuken - meid, confituurmaakster en huis-doctores, 79 - 80
 — Grepen uit de archieven: Burengerucht. 118
 Muller, E. De ridderhofstad Den Engh te Vleuten. 121-125
 Nepveu, R. M. Anna Maria van Schürmann. 61 - 64
 Overgaauw, H. A. N.a.v. Vredenburgse Varia 7. 86
 Penders, J. Waterstraat 13 en 15; de lotgevallen van een hofje. 42 - 45
 Röhner, G. J. De Sneltram. 2 - 3, 23
 — Boekenschouw. 116, 128
 Schaik, A. H. M. v. Dr. Grosheide neemt afscheid van de Universiteitsbibliotheek (bespr.). 85 - 86
 — Boekenschouw. 47, 71 - 72, 78, 79
 Schuttevaër, J. Amelisweerd, een heet hangijzer. 127
 Smiesing, P. K. Utrechtse pijpenmakers. 73 - 76
 Soer, I. J. Jacobus, Pieter Jan en Paul van Liender en de stad Utrecht. 34 - 35
 Staal, C. H. Het Historisch Kostuumcentrum. 11 - 12
 — Een nieuwe inrichting van de tuinzaal. 64 - 65
 — Bij een nieuwe voorplaat. 1 - 2
 — De Maarnse Vinkenbuurt. 65 - 66
 — Symposion over de Utrechtse binnenstadskerken. 111 - 112
 — Boekenschouw. 20, 79, 117 - 118
 Staveren, J. v. Symposion over middeleeuwse kerken. 128
 Temminck Groll, C. L. Ir. P. H. N. Briët. 30
 — Th. Haakma Wagenaar als Oud - Utrechtenaar. 55 - 57
 — Zie J. C. W. v. Campen.
 Vries, B. de Boekenschouw. 19
 Werkhooven, P. J. K. v. Jutfaas in de gouden eeuw. 124 - 125

Lijst van artikelen

Utrecht stad

- Een duik in de archieven: Hoe Cathrijn een kind kreeg. (ABC-straat) — J. N. v.d. Meulen. 21
- Een nieuwe inrichting van de tuinzaal. (Centraal Museum) - C. Staal 64 - 65
- Fundatie van Renswoude; problemen met een testament. F. W. N. Hugenholz. 25 - 29; 37 - 41
- Groenewoude. Zie: Verdwenen stadsbeelden. 119
- Het Historisch Kostuumcentrum. C. H. Staal. 11 - 12
- Mijn belevenissen in het Jaarbeursrestaurant in de twintiger jaren. I. Eyl. 4 - 8
- Het kraken van Japanse noten; een beschouwing rond Ginkgo biloba. (Hortus botanicus). J. Brinkman. 66 - 69
- De Kovelaaarstraat. A. Graafhuis. 99 - 100
- Burengerucht (Lauwerecht). J. N. v. d. Meulen. 118
- Historische schets van de Leeuwenberghgemeente. H. J. Ph. G. Kaajan. 49 - 52
- Een streep door de (jaar)rekening, ofwel de brand van het pestgasthuis Leeuwenbergh. H. J. Ph. G. Kaajan. 89 - 92
- Hendrik komt eraan! (Mariaplaats). G. v. Baaren. 31
- Naar wie was de Mengelberglaan genoemd? J. W. C. v. Campen. 150
- Symposium over gerestaureerde kerken in Utrecht. 77
- Symposium over de Utrechtse binnenstadskerken. C. H. Staal. 111 - 112
- Symposium over middeleeuwse kerken. J. v. Staveren. 128
- Mijn bioscooptijd in het Utrechtse Rembrandt Theater. I. Eyl. 13 - 17
- Restaurants in de stad Utrecht, 1977. 22
- Bij een nieuwe voorplaat. (Sterrenburg). C. H. Staal. 1
- Tivoli. (Petite Histoire). 24
- Vredenburgse Varia 6,7,8. T. J. Hoeksta. 21; 45 - 46; 52 - 53
- Naar aanleiding van Vredenburgse Varia 7. H. A. Overgaauw. 86
- Trawanten van het kasteel Vredenburg. P. G. M. Hofmans en A. Graafhuis. 78, 98
- De „trawanten“ van het kasteel Vredenburg; een oplossing. P. v. Hees. 108
- Waterstraat 13 en 15. J. Penders. 42 - 45

Utrecht stad diversen

- De nieuwe welervarene Utrechtse keukenmeid, confituurmaakster en huis-doctores. J. N. v. d. Meulen. 79 - 80
- Een oproer in Utrecht. P. 't Hart. 115 - 116
- Utrechtse pijpenmakers. P. K. Smiesing. 73 - 76

- Herinneringen aan het 1e Regiment Veldartillerie. J. v. Binsbergen. 87 - 88
- De Sneltram. G. J. Röhrner. 2 - 3, 23
- Sinterklaas rond 1920. H. Endlich Sr. 109 - 110
- De Utrechtsche Courant en de volksgezondheid, 1, 2 en 3. P. D. 't Hart. 69 - 71; 81 - 82; 125 - 126
- Archiefkursus. 82

Exposities

- Fototentoonstelling „Kijk op Utrecht.“ 47
- Tentoonstelling Anna Maria van Schuurman. 78
- Het Historisch Kostuumcentrum. 11 - 12
- Een nieuwe inrichting van de tuinzaal. 64 - 65
- Jacobus, Pieter Jan en Paul van Liender en de stad Utrecht. 34 - 35
- De drie Van Lienders: Utrechtse tekenaars uit de 18de eeuw. 93 - 96

Utrecht provincie

- Achttienhoven bleef achter. J. Belonje. 110 - 111
- Amelisweerd. 48
- Amelisweerd, een heet hangijzer. J. Schuttevaër. 127
- Amersfoort. 100 jaar Flehite. Boekenschouw. 118
- Wat betekent Akaboa? (De Bilt). P. A. Damsté. 83
- E. v. Akaboa. (De Bilt). P. A. Damsté. 98
- Huis Groenewoude. 119
- Jutfaas in de gouden eeuw. P. J. K. v. Werkhooven. 124 - 125
- Kromme Rijn en Langbroekerwetering. Map tekeningen. 41
- De Maarnse Vinkenbuurt. C. Staal. 65 - 66
- Oostwaard gebied. 120
- De ridderhofstad Den Engh te Vleuten. E. Muller. 121 - 125
- Had Wickenburg een leenkamer? J. Belonje. 9 - 10
- Iets over het bijhouden en de bijenteelt te Wijk bij Duurstede. H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp. 18 - 19
- Bijhouden en bijenteelt te Wijk bij Duurstede. P. H. Damsté. 35
- Boekenschouw ('t Goy). C. H. Staal. 20, 117
- Boekenschouw (Weldaet der scholen). B. de Vries. 19

Personen

- J. Bellamy. Zie: Boekenschouw. 71
- Ir. P. H. N. Briët. C. L. Temminck Groll. 30
- C. C. S. Crone. Zie: Boekenschouw. 78 - 79
- Het schriftmuseum J. A. Dortmond. C. M. Faas. 113 - 115
- Dr. Grosheide neemt afscheid van de Universiteitsbibliotheek. A. H. M. v. Schaik. 85 - 86
- Th. Haakma Wagenaar en de Utrechtse kerken. T. v. Hoogevest. 58 - 59

Th. Haakma Wagenaar als Oud-Utrechtenaar. C.	
L. Temminck Groll.	55 - 57
De gothiek en het wonder van Wagenaar.	
R. Meischke.	57 - 58
De Utrechtse klokken en Th. Haakma Wagenaar. A.	
F. E. Kipp.	58 - 59
In memoriam W. A. M. Harzing. J. W. C. v. Campen en C. L. Temminck Groll.	97
Jacobus, Pieter Jan en Paul van Liender en de stad Utrecht. I. J. Soer.	34 - 35
De drie Van Lienders: Utrechtse tekenaars uit de 18de eeuw. P. Knolle.	93 - 96
Naar wie is de Mengelberglaan genoemd? J. W. C. v. Campen.	105
F. W. Mengelberg. Zie: Boekenschouw.	117

Vereniging Oud-Utrecht

algemene ledenvergadering.	32, 106
contributie.	12, 72, 80, 82, 96.
excursies.	24, 36, 48, 106, 113, 128
financiën.	32 - 33, 107
geveltekenfonds.	31
historische dag.	46
jaarboek.	20, 126
maandblad.	7, 24
nieuwe leden.	10, 31, 60, 72, 99
propaganda.	7, 23, 80
secretaris.	48

Boekenschouw

Booy, E. P. de. Weldaet der scholen.	19
Dorestad - nummer Spiegel Historiae.	117
100 jaar Flehite.	118
Fotouvouwbladen Rijksdienst voor Monumentenzorg.	20
Graafhuis, A. en J. v. d. Werf. In en om de Nicolaïkerk.	116
Hamerslag, L. Een glazen La Tène-ringetje uit Nieuwegein.	117
Hofman, H. F. e.a. Uit bibliotheektuin en informatieveld.	85 - 86
Isings, C. en C. A. Kallee. Een glazen kan met het stempel Felix Fecit uit Vechten	117
Jansen, G. De straat, een portret.	99 - 100
Jongierius, M. De holle stad.	72, 79
Kallee, C. A. Een terra sigillata-scherfje uit 't Goy (Gem. Houten).	117
KNOB-Bulletin. Discussie over de problematiek van de architectuur-restauratie.	118
Mededelingen van het Centaal Museum.	47, 79
Mielen, E. C. C. S. Crone. Kroniek van een Utrechts schrijver.	78 - 79
Nicolaïkerk Utrecht.	116
Pietersen, F. Munten van de stad Utrecht.	117
Praas, J. Utrechtse sonetten van weleer.	71, 79
Utrecht Fotoboek.	20
Valkenburg, E. Ode aan Utrecht.	71, 79
Warffemius, A. Opgravingen te 't Goy.	20
Winsemius, D. Maria van Schuurman.	78



BIJ DE NIEUWE VOORPLAAT

Sinds de redactie van het maandblad zich beijvert het tijdschrift ieder jaar van een aardige voorkant te voorzien, heeft zij daarbij steeds voor ogen gehouden, dat zowel stad als provincie Utrecht middels de kaft aan hun trekken dienen te komen. Zo is de omslag het ene jaar stedelijk, het andere jaar provinciaal getint.

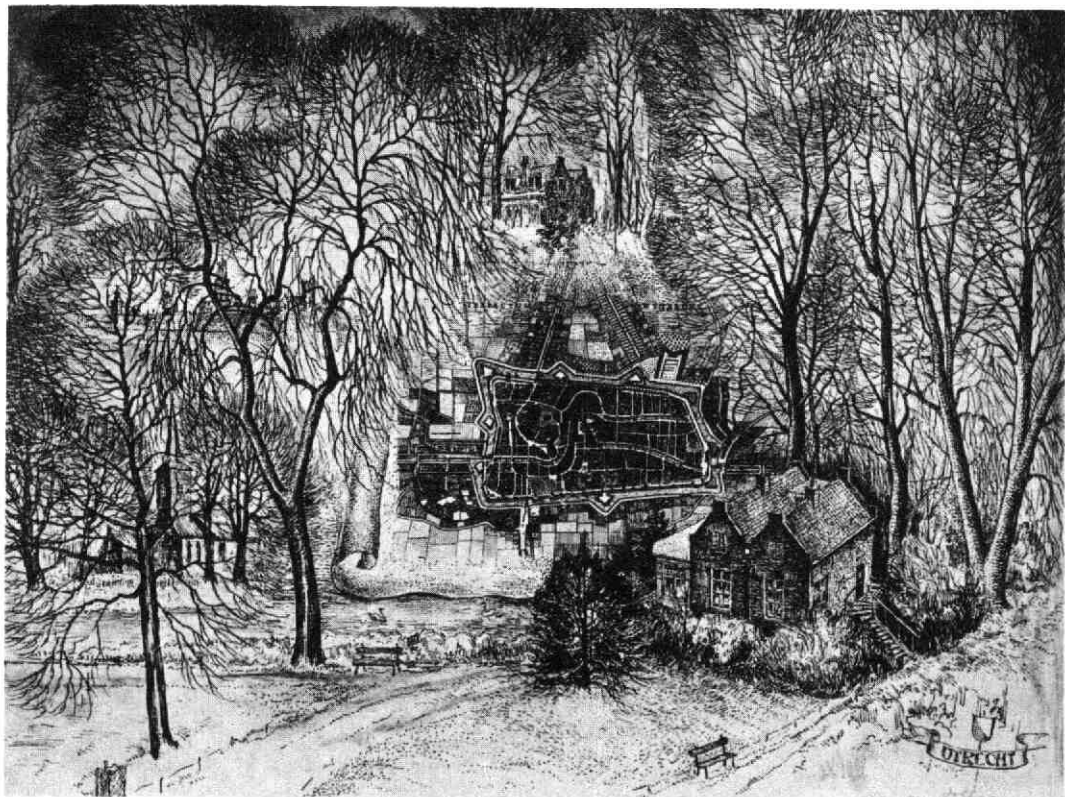
In 1978 wordt dit wisselend schema doorbroken: u vindt een prent op de kaft, die over de stad gaat. Daarbij doet zich ook een nieuwigheid voor. Was tot nog toe de kunstenaar wiens werkstuk wij benutten, altijd - vaak zelfs eeuwen - overleden, thans gebruiken wij een voorstelling van een levend kunstenaar. De lithografie op de omslag is een fragment van een prent, groot 36 x 48 cm, die we bij dit inleidend redactioneelje volledig afdrucken. De prent heet „Bomen rond mijn huis” en is in 1976 in een klein aantal vervaardigd door de Utrechtse graficus en schilder Hans van Dokkum.

Hans van Dokkum werd op 23 oktober 1908 te Rotterdam geboren. Zijn opleiding ontving hij in Amsterdam. Als graficus beoefent hij de etstechniek, de li-

thografie en hij vervaardigt hout- en linoleumsnedes. Op zijn eigen persen drukt hij zijn werk. Zijn onderwerpen zijn velerlei, maar portretten, ruimtelijke composities en fantasieën, die gebaseerd zijn op bepaalde thema's, genieten zijn voorkeur.

Naast de grafische technieken houdt Van Dokkum zich bezig met schilderen. In olieverf en aquarel maakt hij portretten en landschappen.

Hans van Dokkum woont op het bolwerk Sterrenburg en dat brengt ons terug naar de lithografie. Middenboven en rechts op de prent vinden we zijn huis en atelier. Daartussen bevindt zich op een papieren rol de stadsplattegrond, die Joan Blaeu van Utrecht vervaardigde in 1649. Aan de oostzijde van het 17e eeuwse Utrecht, in de rechteronderhoek van de omwalling, ligt het bolwerk Sterrenburg met daarop reeds het huis waarin de graficus thans woont en werkt. Links van het plan van Blaeu zien we door de bomen de Geertekerk, een van de opvallendste bouwwerken uit de naaste omgeving van het bastion. Zeer vaag iets daarboven schemert door de takken een 17de eeuws



H. v. Dokkum, „Bomen rond mijn huis”. Lithografie, 1976.

panorama op de stad. Het stadsgezicht van A. Rademaker stond model: naast de Bijlhouwerstoren Sterrenburg.

Dit alles omgeven door bomen, zoals Van Dokkum ze ziet uit de verschillende vensters van zijn huis. De prent „Bomen rond mijn huis“ kun je noemen een collage om Sterrenburg in tijd en ruimte.

Sterrenburg mogen we niet laten passeren zonder iets over zijn historie te zeggen.

Het verdedigingswerk werd aangelegd in de jaren 1554-1558 door de stadsbouwmeester Willem van Noort. Hij hanteert hier een fortificatietechniek, die Italiaans van oorsprong is en die keizer Karel V in Utrecht laat toepassen bij de bouw van Zonnenburg, Manenburg, Morgenster en Stoutenburg. Sterrenburg is namelijk pas de laatste naam die het bastion draagt. Na Stoutenburg heet het Sterkenburg. Nog later - ongetwijfeld naar analogie van de namen van de andere bastions - Sterrenburg.

In de muur van het bolwerk werd een beeldhouwwerk dat de god Mars voorstelt, ingemetseld.

Als in de eerste helft van de 19de eeuw Utrecht zijn

poorten en wallen sloop en op de puin door architect Zocher wandeldreven laat aanleggen, blijft Sterrenburg behouden. Bij de verbreding van de singel ten behoeve van de zg. Keulse vaart in 1854, wordt dit bolwerk ten dele geamoveerd. De „huysinge“ uit de 17de eeuw blijft staan.

Het beeld van Mars treffen we in 1928 aan in de kollektie van het Centraal Museum. In 1962 wordt het fragment links van de ingang van het woonhuis in de muur aangebracht.

„Bomen rond mijn huis“ is een andersoortige omslag dan het maandblad tot nu toe had. De redactie stelt het op prijs, dat een Utrechtse graficus een initiatief nam en voorstelde met een van zijn prenten de omslag van 1978 te maken. Of van de boven genoemde wisseling provincie - stad wordt afgestapt? Nee. Volgend jaar, als Nederland de Unie van Utrecht herdenkt, wil de redactie een voorplaat, die weer betrekking heeft op de provincie. Heeft iemand een aardig idee? Wij houden ons aanbevolen.

C.S.

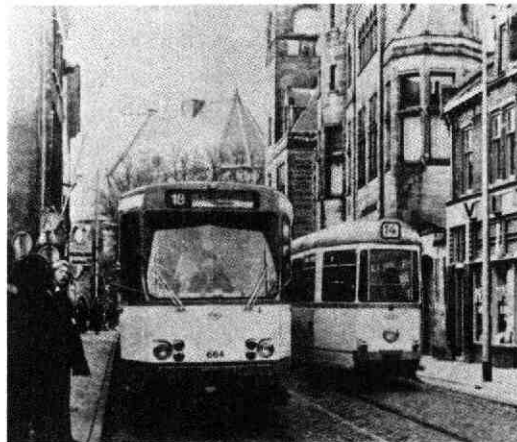
DE SNELTRAM

Het zal ook de leden van Oud-Utrecht niet ontgaan zijn dat er binnenkort van de Utrechtse Gemeenteraad een beslissing kan worden verwacht over de aanleg van een raillijn door de binnenstad. U heeft weliswaar dank zij vele publicaties inmiddels kennis kunnen nemen van alle mogelijke feiten en opinies, maar de redactie van het Maandblad is toch van mening dat een samenvatting van de gebeurtenissen tot nu toe zeker op zijn plaats is.

In 1968 wordt door Gedeputeerde Staten van Utrecht en de Minister van Volkshuisvesting besloten om Nieuwegein - een samenvoeging van de gemeenten Jutphaas en Vreeswijk - te laten uitgroeien tot een stad van 50.000 inwoners. Dit heeft tot gevolg dat er een stelsel van openbaar vervoer moet worden ontwikkeld dat Nieuwegein gaat verbinden met de stad en de regio Utrecht. Gezien de nauwe aan- en afvoeren over het Amsterdam-Rijnkanaal en het Lekkanaal is het te voorzien dat het vervoer van en naar Nieuwegein op grote moeilijkheden zal stuiten. Welnu, een railverbinding op eigen baan lijkt dan ook een goede oplossing. De gemeenten Nieuwegein en IJsselstein gaan in 1971 accoord met de aanmelding van het raillijn project bij het Ministerie van Verkeer en Waterstaat; dit in verband met het verkrijgen van de subsidie, die het Rijk ter beschikking stelt aan gemeenten ten behoeve van het wegverkeer en het openbaar vervoer in en om de steden. B. en W. van Utrecht sluiten zich enige tijd later aan bij de gemeentebesturen van Nieuwegein en IJsselstein.

Het zou te ver voeren om hier uitgebreid in te gaan op de gang van zaken met betrekking tot de besluitvorming; daarvoor wil ik graag verwijzen naar het rapport, genoemd aan het eind van dit verhaal.

Op 20 maart 1975 stemt de Utrechtse Gemeenteraad in met het volgende: 1. de aanleg van een raillijn-tracé via het Kanaleneiland (*Beneluxlaan*), 2. het *voorlopig* eindpunt wordt zodanig gesitueerd dat doortrekking door de binnenstad in een later stadium mogelijk is (*Smakkelaarsveld*).



Montagefoto van de Sneltram in de Nobelstraat.
Foto: Werkgroep Sneltram

Waarom nu die doortrekking?

Een aantal onderzoeken in de laatste jaren heeft een reeks cijfers opgeleverd die een indicatie kunnen zijn voor de te verwachten verkeersstromen tussen Nieuwegein en Utrecht. Zo heeft één van deze berekeningen uitgewezen dat in het jaar 1990 22.500 personen tot de Nieuwegeinse beroepsbevolking kunnen worden gerekend. Onder de voorwaarden dat er zich geen werkgelegenheid in Nieuwegein zal ontwikkelen en dat al deze mensen in Utrecht zullen gaan werken, moet men rekening houden met een sterke verkeersstroom tussen Utrecht en Nieuwegein. Echter, het is inmiddels bekend dat de gemeente Nieuwegein streeft naar een ruime eigen werkgelegenheid en naar een hoogwaardig voorzieningenpakket voor de bevolking. Er is al een getal van 16.000 arbeidsplaatsen genoemd. Het is duidelijk dat er dan ook met een beduidend geringere verkeersstroom tussen Utrecht en Nieuwegein gerekend moet worden, wat wellicht een exploitatietekort van de raillijn tot gevolg kan hebben. De beide ex-ministers Gruyters en Westertep hebben daarom ook aangedrongen op doortrekking van de raillijn naar de Uithof en Zeist, in de verwachting dat het exploitatietekort dan lager wordt.

Welke zijn nu de het meest geformuleerde bezwaren tegen de doortrekking van de raillijn?

Het is nog maar de vraag of het aantal reizigers van en naar de Uithof en Zeist wel groot genoeg zal zijn om het bovengenoemde exploitatietekort op te heffen. Een groep Utrechtse ambtenaren heeft berekend dat dit zeker niet het geval zal zijn en de duitse verkeersdeskundige prof. Schaechterle is van mening dat een sneltram naar Zeist alleen rendabel te maken is als er voldoende woningbouw langs het traject gepleegd wordt. Het is ook lang niet zeker dat de reizigers naar de Uithof, die her en der in de stad wonen, gebruik gaan maken van het openbaar vervoer. Gezien de gunstige ligging in de Uithof, de goede bereikbaarheid en de ruime parkeermogelijkheid is het zelfs hoogst onwaarschijnlijk dat het openbaar vervoer naar het Universiteitscentrum massaal gebruikt gaat worden. Evenmin kan een groot vervoersaanbod van en naar Zeist verwacht worden.

De toekomstige sneltram zal veel verder van de Zeister woningen af komen te liggen dan de huidige buslijnen.

Het autoverkeer zal zoveel mogelijk geweerd moeten worden van de route die de raillijn gaat volgen. Dit leidt er b.v. toe dat het autoverkeer van en naar het centrum in plaats van de Leidseveertunnel gebruik moet gaan maken van de Daalsetunnel, met allerlei sluiproutes door Pijlsweerd, Vogelenbuurt en over de Weerdsingel als gevolg. Doortrekking van het sneltram-tracé door de binnenstad kan er mogelijkwijs in resulteren dat de befaamde (of liever beruchte) „Noord-tangent“ zijn kop weer op gaat steken.

Over de gevolgen van de aanleg van de raillijn voor de



De meest waarschijnlijke route van de sneltram door de binnenstad.

Foto: Werkgroep Sneltram.

oude binnenstad is ook wel het één en ander te zeggen. Er zal een aantal panden gesloopt moeten worden (*Nobelstraat, Kruisstraat*), geluidshinder, aantasting van groenvoorzieningen, kans op schade aan monumenten (*de Janskerk*) - een argument dat m.i. te makkelijk wordt afgedaan met „Dat zal wel meevallen“ -; het zijn allemaal zaken die moeilijk zijn te rijmen met de aanwijzing van de Utrechtse binnenstad tot „Beschermd Stadsgezicht“.

Uiteraard zijn er nog veel meer argumenten pro en contra de raillijn aan te voeren, maar de meeste ervan zult u inmiddels wel kennen: de kranten staan er -te-recht- vol van.

Het zal u na lezing van het bovenstaande duidelijk zijn dat schrijver dezes niet bepaald gelukkig zal zijn met een beslissing van de Utrechtse gemeentelijke politici en bestuurders, die een doortrekking van de raillijn door de Utrechtse binnenstad tot gevolg heeft.

En ik kan mij nauwelijks voorstellen dat het standpunt van de leden en het bestuur van de vereniging Oud-Utrecht erg veel anders zal zijn.

7-1-1978

G. J. Röhner

Bronnen:

Rapport Sneltram Nieuwegein/IJsselstein-Utrecht; een analyse van het besluitvormingsproces.

Publicaties Werkgroep Sneltram

Utrechts Nieuwsblad 10 december 1977; 2, 3, 4, en 5 januari 1978

De redactie wil u, lezers van het Maandblad, graag in de gelegenheid stellen om uw mening te geven over de vraag of de raillijn Nieuwegein-Utrecht al dan niet moet worden doorgetrokken door de Utrechtse binnenstad. U kunt dat schriftelijk doen vóór 27 januari 1978 bij: Redactie Maandblad Oud-Utrecht, Alex. Numankade 199, Utrecht. In het februarinummer hopen we dan een aantal van de meningen te publiceren.

Mijn belevenissen in het Jaarbeursrestaurant in de twintiger jaren

Inleiding

Hoewel in dit maandblad veelal artikelen verschijnen over Utrechtse wetenswaardigheden van enkele eeuwen terug - opgediept uit de archivalia - vindt u deze keer een bijdrage die een stukje jongere geschiedenis tot leven wekt.

Deze belevenissen werden neergeschreven door de violist/journalist Ido Eyl. De fragmentarische herinneringen dateren uit de twintiger jaren toen Eyl lid was van het café-ensemble in het oude Jaarbeursrestaurant; samen met de foto's geven ze een aardig beeld van het Utrechtse amusementsleven in de „gay-twenties“.

Ido Eyl werd geboren op 1 augustus 1894 in Rotterdam en behaalde als leerling van de bekende violist André Spoor ondermeer zijn diploma solospel aan het Koninklijk Conservatorium te Den Haag.

In het begin van de twintiger jaren woont hij in Utrecht, waar hij een tijdje een lespraktijk heeft. Maar weldra trekt de amusementskant van de muziek hem meer en ook de journalistiek.

Na van 1922 tot 1925 in Parijs gewoond te hebben als correspondent voor het Nederlands Toonkunstenarsblad, keert hij terug naar de Domstad waar hij in ongeveer 1927 gaat spelen in het café-ensemble van het Jaarbeursrestaurant. Ook treedt hij in deze tijd op als Stehgeiger.

Na dit werk drie jaar gedaan te hebben, speelt hij van 1930 tot 1935 als kapelmeester en filmillustrator in het Rembrandtheater, dat dan nog geheel van houten lambrizeringen, pluchen fauteuils, smeedijzeren lampen en ornamenten voorzien is.

Zijn herinneringen aan deze periode, waarin de film nog „stom“ was en voorzien werd van „levende“ muziek, zult u in een volgend nummer kunnen aantreffen.

E. de J.

Ter kennismaking

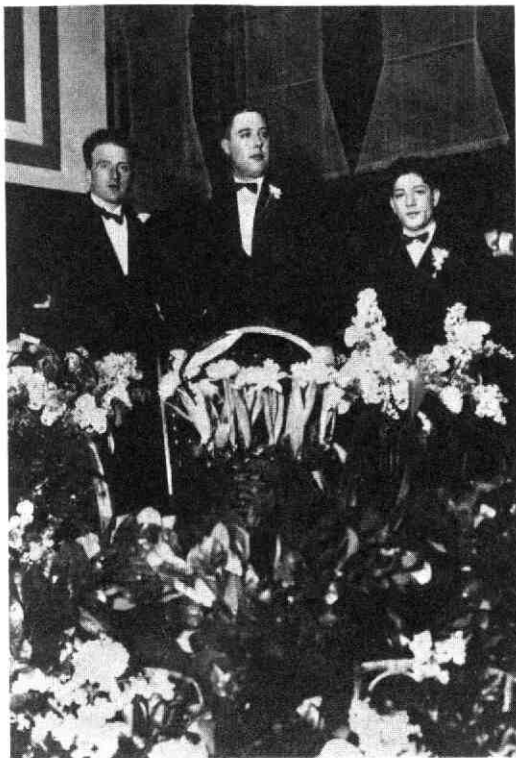
Na in 1925 drie jaar als journalist en violist in Parijs te hebben gewerkt, ben ik weer naar Nederland teruggekeerd. Vrij spoedig kreeg ik van verschillende strijkjes aanbiedingen om als Stehgeiger te fungeren, doch die van Piet Jochemse, de leider van de Central Four uit het Utrechtse Jaarbeursrestaurant, trok mij het meest aan. Maar ik moet bekennen dat ik nog nooit in een café-ensemble had gespeeld, toen Jochemse mij voor een proefspel had uitgenodigd. Hij nam mij aan, nadat ik enkele violsoli van Kreisler en een deel van het vioolconcert van Wieniawski had voorgespeeld (afb. 1). Daar stond je dan, die eerste matinée in het café van het Jaarbeursrestaurant, dat bij de opening in 1922 nog Café-Restaurant „Central“ werd genoemd. Repereren was er niet bij en er lagen zo'n vijf- à zeshonderd orkestnummers op je te wachten om van blad te worden gespeeld - om van de tientallen schlagervan-de-dag niet te spreken.

De dienst was zwaar voor een ongeroutineerde stehgeiger, die aan het nachtleven nog niet gewend was. Maar allengs ging het beter. Ik begon te ontdekken dat het musiceren van een café-strijkje meer was dan alleen onderhoudende muziek te spelen voor teende dames en borrelende heren. Ik ontdekte dat je een interveniërende taak had. Voor de één om zijn slecht humeur weg te spelen, voor de ander om zijn of haar affecties en flirtjes te omlijsten met melodieën

als *Parlez moi d'amour* van Lenoir, *Partir, c'est mourir un peu* van Tosti of *Avant de mourir* van Boulanger.

Dagelijks was de tearoom gevuld door jonkvrouwen en wederhelften van industriëlen, academici en zakenlieden: persoonlijkheden uit de stad en provincie Utrecht. Maar de tearoom werd ook bezocht door jonge vliegtuigsergeanten en -officieren uit Soesterberg, „tandenpeuters“ (tandartsstudenten) en andere zoekers op het pad van avontuur en romantiek. Je had dan tot taak die stemmingen te peilen; discreet en vooral niet te opdringerig. Met grote omzichtigheid ging je hierbij te werk om er achter te komen met welk soort muziek mevrouw A of met welk soort muziek meneer B het best gediend kon zijn. Soms werden die wensen eenvoudigweg kenbaar gemaakt. Het was dan zaak die wensen in het onuitputtelijk reservoir van je herinneringen op te bergen en te rubriceren, om dat wensmuziekje in te zetten zodra mevrouw A of meneer B weer op de tearoom verscheen: een honneur, die trefzeker gevoelige snaren beroerde. Is niet ieder mens ontvankelijk voor zo'n delicaat eerbewijs? Tien tegen één dat de begroting der voorgenomen vertering doorbroken werd door de tourneetjes voor de „muziek“ (dit was de benaming voor het strikje), die er prompt op volgden.

Zo waren beiden tevreden: de dame en/of de heer in de tearoom, het strikje op het podium en, als Driete im Bunde de heer Hartje, de directeur van het Jaar-



1. „The Central Three”, het trio van het Jaarbeursrestaurant; v.l.n.r. Ido Eyl, viool, Piet Jochemse, piano, Arie van Leeuwen, violoncel. Foto: Ido Eyl.

beursrestaurant, voor wie de hoge kasnoteringen als milde gaven uit de hemel waren. Een bedrijf als het Jaarbeursrestaurant met zijn café, tearoom, restaurant en vele nachtpartijen zou niet kunnen bestaan zonder het brein, dat dit alles bestuurde. Dit brein was C. Hartje, die dagelijks van 's morgens tien tot na sluiting middernacht overal aanwezig was om een wand oog te houden op de uitvoering van zijn directieven.

Maar de uitvoering daarvan kwam toch wel in hoofdzaak neer op de schouders van de kelners, die met zwaar-beladen plateaus tevens hun hersenen moesten inschakelen, want vergissingen in bediening en afrekening werden niet door alle cliënten even milddadig opgenomen. Iedere kelner had zo zijn vaste kern van klanten, die het liefst door hem bediend wilden worden. Zo'n traditie-figuur was onder andere Jan Frederiks, de „rooie” kelner van de leestafel (vanwege zijn rood haar dan).

Een geheel andere figuur was ober Fijnje van de tearoom, een aristocraat van uiterlijk en in optreden. Verder kelner Van Vlaardingen uit het café, met zijn aan flegma grenzende gemoedelijkheid; kelner Haver-

mans, die het „oh zo goed” wist waaraan het schortte bij Kampong, Hercules en U.V.V., wanneer zij verloren hadden, en de gebroeders Van Leur, waarvan de oudste in de tweede helft van zijn carrière nog tot ober van het restaurant werd bevorderd. Ook herinner ik me nog kelner Racké uit het restaurant, die zo aandoenlijk *Leise flehen meine Lieder* van Schubert kon zingen, wanneer er nog geen cliënten waren.

En laten we vooral onze trouwe wachters aan de poort niet vergeten, die in hun goud-gegalonneerde uniformen het voorrecht genoten alle binnenkomende gasten het eerst te begroeten en tevens hun vraagbaak te zijn: portier T. Gijszen, die vanaf de opening in 1921 tot 1928 in dienst van het Jaarbeursrestaurant is geweest, opgevolgd door portier H. van Rooijen.

Rooie vos

Onze reputatie als vertolkers van de Zigeunermuziek was groot en breidde zich snel uit, wat tot gevolg had, dat wij door de studenten van de Studenten-sociëteit tot hun lijf-ensemble werden geproclameerd.

Nu was er onder de novieten een student in de rechten, die Vos heette en sprekend op mij leek. Dit betekende dat hij, evenals ik, rood haar had. Vanaf die tijd werd ik door de studenten „rooie vos” genoemd en voor hun diës- en installatie-avonden op de studentensociëteit onder die naam in het Jaarbeursrestaurant opgebeld.

Tijdens die nachtfesten speelden we overwegend zigeunermuziek. Er werd gezopen en geschreeuwd dat het een lieve lust was en het waren vooral die opzweepende czardassen, die velen tot dansen inspireerden.

Als wij dan na afloop in de vroege morgen, zo tegen vijf of zes uur, lopend onder het prille groen van ontluikende bomen naar huis gingen, verjoegen we alle drank- tabaks- en etensluchten uit onze longen, in de wetenschap vijf en twintig gulden rijker te zijn geworden (een heel bedrag voor die tijd), ongeacht de tip, die Piet Jochemse veilig in zijn diepe broekzak had opgeborgen ter verdeling op de matinee, die negen uur later weer zou beginnen.

Dan prepareerden wij ons weer voor het geraffineerde spel van geven en nemen bij de muzikale omlijsting der sentimenten, die onder het genot van thee's-complet, sherry's, cocktails en robuuste borrels de ruimte van de tearoom weer zouden vullen.

En dit alles alsof er geen vuiltje aan de lucht was.

Italiaanse zangers in het Jaarbeurscafé

Ik was als nieuweling in het vak de ontgroeningstijd nog maar nauwelijks te boven. Wat heb ik geleden en wat hebben de collega's gelachen om mijn gewillig „happen”. Dat dagelijks „voeren” onder het werk was bedoeld om mij „op de kast” te krijgen. Dit lukte de collega's meestal zonder veel moeite. Ik hapte op alles wat zij mij maar voorwierpen, maar tenslotte kreeg ik het door. Vanaf die tijd werd mijn „muzische” volwassenheid door de ensemble-leden erkend en

werd ik als volwaardig medewerker in hun midden opgenomen.

Dit leidde tot mijn voorstel om tijdens de vrijdagavond-opera en -operetteconcerten echte Italiaanse zangers en zangeressen te engageren, die door ons ensemble zouden worden begeleid. Het gelukte ons zangers als Caruso, Chaliapin, Urlus, Tauber en Gigli en zangeressen als Geraldine Ferrer, Mary Garden en vele andere opera- en operettesterren te engageren.

Het publiek stroomde van heinde en ver toe. Men hoorde die prachtige stemmen wel, maar zag de zangers niet. Reikhalzend keek men in alle richtingen. Er waren er zelfs, die rond het podium hun inspecties deden om het geheim te ontdekken. Men begreep er niets van.

Tenslotte hebben wij het mysterie opgelost. Een gehuurde Edison-grammofoonkast-met-pick-up stond naast de repertoirekast op het podium. Onder het spelen zette de bassist ongemerkt de pick-up op de draaiende schijf. Hij deed dit zo trefzeker, dat de zanger of zangeres steeds op het juiste moment inviel. Vaak klopten de toonsoorten niet met onze muziek. Dan speelde de pianist een modulerend tussenspel, waarna wij dan inzetten.

Het succes was grandioos en voor het publiek uit die twintiger jaren was deze kunstgreep een ware trouwaille. Het genoot van al die prachtige stemmen en heerlijke opera- en operette-muziek en liet zich daarvoor gaarne in het ootje nemen.

Onze nachtfeesten

In schrille tegenstelling tot onze opera- en operetteconcerten stonden onze nachtfeesten, die tijdens de voor- en najaarsbeurzen gedurende zeven dagen in het grote restaurant gegeven werden. Dan kwam in het café een plaatsvervangend strijkje en speelde ons ensemble in het tot een mondaine feestzaal ingerichte restaurant, waar van half vier 's middags tot half vier 's nachts ononderbroken feest werd gevierd op een wijze, waarbij het Parijse Réveillon maar kinderspel was.

Eén van deze nachtfeesten herinner ik mij nog levendig. Dit feest (afb. 2) stond in het teken van de one-step *Oh, Catharina*, het grote succes van 1925. Onze rok en smoking waren verwisseld voor de dracht der Indianen en de voor dit feest geëngageerde slagwerker Koster leende zijn familienaam om ons ensemble te metamorfoseren in Retsok-band. Hoe gekker, hoe mooier, was het devies in die dagen (afb. 3).

De dansscholen in Utrecht en omgeving hadden het drukker dan ooit, want tientallen families van middelbare leeftijd wijdden zich met hartstochtelijke overgave aan Terpsichore, voor dit feest tot de muze van de

2. De grote restaurantzaal tijdens het Parijse Nachtfeest. Foto: Ido Eyl.



salondans gepromoveerd. De resultaten bleven door de stijfheid van de jaren wel wat onder de maat, maar de champagne stroomde rijkelijk uit de ontkurkte flessen en de whiskeys en cognacs-Napoléon volbrachten wat de dansmeesters in hun stoomcursussen niet tot stand vermochten te brengen: stramme ledematen tot souplesse om te buigen. De foxtrots, one-steps, ragtime's, slow-walzes, tango's en charlestons en niet te vergeten die verrukkelijke Weense walsen, waarmede de ouderen de jongeren nog een lesje konden geven, waren er niet minder om. En dan die stemmingspotpourri's, geput uit de Franse successen van rond 1900: het was Parijs op z'n best.

Lijf aan lijf danste men op de te kleine dansvloer en aan het plezier scheen geen einde te willen komen. Totdat het klokje van gehoorzaamheid de feestenden weer tot de werkelijkheid terugbracht. Dan werd het een geroep van je welste: „„Muziek”, (dat was je verzamelaam) nog een foxtrot”, riep de één, „„Muziek”, nog een tango”, smeekte de ander. Het publiek bleek onverzagbaar. En om de stemming nog één keer tot z'n hoogtepunt te doen op slaaien, speelden we tot slot *Oh, Catharina*, het succes, in welks teken dit nachtfeest al zeven dagen en nachten had gestaan. Dit betekende het onverbiddelijk einde. We hadden het klokje van gehoorzaamheid reeds verre overschreden.

Tzigane-violist

Geheel anders dan onze nachtfeesten waren de belevenissen tijdens de restaurantdienst, die dagelijks plaats vond. Daar werd ik van Stehgeiger Tzigane-violist, die, spelend langs de tafeltjes, contacten moest leggen voor de eventuele muziekwensen, die weer dienden als voorbereiding voor de tip. Dit Tzigane-werk vereiste een groot psychologisch inzicht, want niet iedere cliënt was van dit spelen aan tafel gediend. Ook was zwijgzaamheid en discretie geboden, wanneer een heer met een andere dame dan zijn wettige echtgenote in het restaurant verscheen. Ook deze situatie moest je bij het binnenkomen ogenblikkelijk doorzien. Het werd dan een voorzichtig aftasten tot hoever je gaan kon met je aanmoedigingen voor een speciale muziekwens. De ene dame zag hierin een stimulering van de gezelligheid, die haar straks geen windeieren zou leggen; de andere zag het als een belaging van haar financiële vooruitzichten en keek je van de tafel weg.

Zo herinner ik mij in een duur restaurant waar ik speelde, een achtenswaardig Utrechter van middelbare leeftijd te hebben ontmoet in gezelschap van een beeldschone jonge vrouw, die niet zijn echtgenote was. Met haar was hij zo in conversatie verdiept, dat hij zijn omgeving volledig vergat. Ik liep al eens langs zijn tafel om aandacht te trekken, kuchte eens, maar niets hielp. Toen probeerde ik het met zijn lievelingswens, die ik in het Jaarbeursrestaurant zo vaak voor hem had gespeeld: een kleine potpourri van joodse melodieën, waarop hij zo verzot was. Verschrikt keek

Wijzigingen in redactie Maandblad en Propagandacommissie

In de maandbladredactie werd afscheid genomen van Louise van Tongerloo, die met haar bekende LvT tal van artikelen en boekbesprekingen signeerde. Als redactielid heeft ze jarenlang onschatbare diensten aan de vereniging bewezen. Dit soms ondankbare werk continueert ze gelukkig als redactielid van het Jaarboek. Het Maandblad werd versterkt door Erik de Jong, kunsthistorisch student en A. H. M. van Schaik, historicus en docent, beiden te Utrecht.

Uit de Propagandacommissie stapte de heer H. Bijlsma, wiens energieke aanpak door mevrouw R. Schuitemaker-Koster wordt overgenomen.

DPS

hij op en toen hij mij ontwaarde, voelde hij zich zeer onzeker. Hij wist zich betrappt, terwijl hij had gedacht in dit restaurant veilig te zijn. Er ontstond een klein pantomimespel. Veelbetekenend legde hij zijn wijsvinger op de lippen, waarop ik, met begrip voor de moeilijke situatie, waarin hij verkeerde, tot tweemaal toe met het hoofd een flegmatisch „ja” toeknikte. Een moeilijke situatie was hiermede opgelost en onze Utrechtse cliënt kon zich verder veilig en rustig aan zijn escapade overgeven.

Cementje

Maar ook moest je trefzeker kunnen vaststellen of een binnenkomende gast van plan was een normaal of exceptioneel hoge vertering te maken. Ook moest je aanvoelen of hij voor de afrekening voldoende poen op zak had. Zo'n cliënt met veel geld op zak en bereid een hoge vertering te maken noemde men in caféjargon een „cementje”.

In de regel zijn zulke klanten vorstelijke „tip”gevers voor de kelners en de musici.

Dat door de directie, de kelners en de muziek een bijzondere aandacht aan zo'n cementje werd besteed, laat zich gemakkelijk begrijpen.

Kunstenaars

Dat dirigenten en solisten van wereldnaam het Jaarbeursrestaurant als hun pied-à-terre beschouwden, wanneer zij met het Utrechtsch Stedelijk Orkest moesten optreden, lag voor de hand.

Wat waren wij nerveus wanneer een pianist als Lamond of Cortot, een violist als Hubermann, Schmuller

of Thibaud, een cellist als Casals en een dirigent als Willem Mengelberg, Otto Klemperer of Pierre Monteux binnenkwamen om nog vóór hun concert te komen dineren. Dan durfden we onze instrumenten haast niet te hanteren.

Maar ongedwongener ging het toe wanneer Esther de Boer-van Rijk, Buziau, Speenhof of Pisuisse als gasten verschenen. Of als generaal Snijders, de opperbevelhebber van land-, lucht- en zeemacht, in een bescheiden hoekje van het restaurant zijn maaltijd nuttigde.

Ook het café kende zijn bijzondere gasten. Officiëren van de luchtmacht in Soesterberg, zoals Fokker, Van Heijst, Poelman, Koppen en Versteeg behoorden tot de habitués van ons café, evenals de bekende Utrechtse kunstschilder Ad. de Winter, die op geen enkel Jaarbeursfeest ontbrak.

Ja, het Jaarbeurscafé en -restaurant was een wereld apart in het centrum van ons land.

Paardrijden elitesport?

Het was hard werken in die twintiger jaren, toen wij, musici in het amusementsbedrijf, de bescherming van sociale wetten nog niet kenden. We werkten zeven dagen per week, zonder vrije dag. Ook hadden wij geen vakantie of bescherming tegen ziekte of ongeval. Voor ontspanning waren wij aangewezen op de vrije ochtend-uren. De een ging biljarten, de ander ging uit vissen of speelde kaart in het een of ander café.

Wij zochten die ontspanning in paardrijden en lieten ons inschrijven in de manege van Emerson, achter het Vreeburg. Daar leerden we de knepen van het vak, zodat wij reeds na enkele maanden met de heer Emerson uit rijden gingen. Die tochten waren voor ons heerlijke ontspannende evenementen. Dit duurde totdat de heer Hartje ons een pijnlijke boodschap had over te brengen. Onder het uitdrukkelijk voorbehoud dat hij ons geen verbod wilde opleggen en wij vrij waren in de keuze van onze ontspanning, bracht hij ons de bezwaren over uit de wereld van de Utrechtse upper ten: de edele paardensport werd door de drie musici van het Jaarbeursrestaurant geëncanilleerd.

We begrepen direct deze wenk en daar het om vaste gasten van het Jaarbeursrestaurant ging en wij de heer Hartje niet in moeilijkheden wilden brengen, verplaatsten we onze ritten naar de bossen van Zeist. Van capituleren hebben wij niet willen weten.

Krimpen/Jssel

Ido Eyl

3. *Het muzikensemble in Indiaans kostuum tijdens het Parijse Nachtfeest. Foto: Ido Eyl.*



HAD WICKENBURG EEN LEENKAMER?

Vele jaren geleden gaf een oude, nu reeds lang overleden vriend mij een oud charter ten geschenke, waarvan hij niet in staat was geweest mij de herkomst kenbaar te maken. Het bestond uit een geheel beschreven stukje perkament, afmetingen 21 bij 22 cm, met onderaan slechts één in het midden uithangende staart, waarvan het zegel helaas volkomen verdwenen was.

Het document had de volgende inhoud:

Ick Dirck van Oostrum knaep doe kondt allen luyden dat voer my ende voer die mannen van leen hier nabescreuen gecomen is Dirck van Euerdingen ende droech op ende gaff ouer in mynen handen als in des leenheeren handen een halve hoeve lants gelegen tot Schoenrewoert op Ouer Heycop daer oestwärts naest gelant leyt Floris Geritssz. Ter seluer tyt soe is noch gecomen voer mij Dirck van Oostrum knaep ende voer die mannen van leen hier nabescreuen Roeloff van Wely Janssz ende droech mij op ende gaff ouer in mynen handen alsoe in des leenheeren handen, alsulcke ouergifte alsoe hy eertyts inden jare zeuen ende veertich den negentienden octobris van dese voorsz halue hoeve lants verlyt ende verleent hebbe, ende zy vertegen daer off tot mynre behoefte ende van alle rechts ende toeseeggens dat zij daer an hadden ende mede van allen brieuen die daer of ruerende zyn, alsoe die mannen van leen wysden dat recht was ende sy mit recht sculdich waren te doen alsoe dat sy daer nyet meer aen en behielden noch verwachende en were ende ick mynen vryen wille daer mede doen mochte. Dat gedaen wesende ter seluer tyt soe verlyde ende verleende ick, verlei ende verleene mits desen Joffrau Alydt Geritsdochter van Eck die halue hoeve lants voorg. alsoe die hier voerbescreuen ende bepaelt staet, te huden van my ende myne nacomingen Joffrau Alydt van Eck voorsz ende hoeren nacomingen tot eenen goeden onversterffelicken erffleen, te verheergewaeden alst versterft ofte verschijnt mit een paer witter hantschoe. Ende auer Joffrau Alydt van Eck voorsz heeft my manscap huld ende eedt gedaen Gerit van Eck hoeren brueder, mit vorwaerden dat Joffrau Agniet van Wyck eerst Taets van Amerongens huysfrau 1), de voorsz joffrau Alydts moeder, dese voorsz halue hoeve lants opte seuentien goede gouden keyser Carolus gulden van twyntich stuuers tstück des siaers erfvelicke losrenten die men lossen mach mit eens driehondert ende zess der seluer gulden, die heer Egbert ter Brugge priester op huyden

datum van desen daer wt beloeflicht verlyt ende verleent zyn, hebben besitten ende gebruycken sal tot hoeren rechten lyfttochte ende tot lijftochten rechte duerende alsoe lange alsoe zy in leuende liue wesen sel ende nyet langer, behaudelicken mij ende een ygelicken zyns rechts. Hier waren ouer ende aen daer dit geschiede Ghysbert Pieck 2) ende Willem van Culenborch van Rysenborch 3) als leenmannen van Keye. Mat. als erftheer des forstdoms van Gelre ende des lants van Utrecht om gebrecks wille mynre mannen van leen op dese tyt ende meer goeder luyden. Des toerconde soe hebbe ick Dirck van Oostrum knaep voorsz mynen segel wthangende aen desen brieff gedaen. Gegeuen int jaer ons heeren duysent vyffhondert ende vyftich opten yersten dach in April.

Het zegel onder de brief gehangen was, zoals gezegd is, dat van de leenheer geweest. Dat stelde dan voor een éénkoppige (gouden) adelaar (gepoot en gebekt van rood op blauw); de helm moet gekroond zijn geweest met als helmteken de figuur uit het schild, uitkomende tussen een gewone (gouden) vlucht. 4)

De naam van de leenkamer, uit hoofde waarvan Dirck van Oostrum als leenheer optreden kon, wordt tegen het gebruik in bij deze acte in het geheel niet opgegeven. Het zal daarom van belang zijn om eens na te gaan, wie deze jonker Dirck, die zich als *knaep* aankondigde, geweest is. Genoemd wordt hij als zoon van Claes tot Wickenburg en van Matthea van Malsen (ex matre van Arckel). Hij was geboren 28 september 1509 en overleed op 28 oktober 1603 te Wijk-bij-Duurstede, waar in de kerk zijn grafsteen met een latijns opschrift en vier kwartieren bewaard bleef. Hij fungeerde daar als schout, als gasthuismeester en als kastelein op het bekende bisschoppelijke kasteel. Met Wickenburg werd hij beleend in 1530 en 1582 terwijl hij reeds in 1533 getrouwd was met Heilwich van Abcoude van Meerten, de dochter van Willem en Woltera van der Haer, overleden 25 december 1575. 6)

Over Dirck's bezit, het ten westen van Wijk-bij-Duurstede in 't Goy gelegen Wickenburg lichtte de befaamde geograaf A. J. van der Aa ons uitvoerig in. 7) En het lijkt nu min of meer voor de hand te liggen, dat de gezochte leenkamer juist aan dit goed verknocht zal zijn geweest, ook al aangezien wij over meer belangrijke vermogensbestanddelen van de man geen enkele inlichting hebben. Merkwaardig is overigens, dat wij betreffende het *denombrement* slechts zeer weinig aan de weet komen, immers daarin is slechts sprake van 't *Huys the Wickenborgh mit eenre halven hoeven lants alsoe dat gelegen is in Holtense kirspel bij den Ghoij of mitter hofstede ende mitten smalen tien-den ende* . . . 8)

In tegenstelling met het Hollandse leenrecht nu was bij dat wat gold in het Sticht van Utrecht niet vereist,

dat de leenbrief op straffe van nietigheid één of meer daarin achterwege gelaten bijkomende rechten van het leen, die stuk voor stuk expressis verbis moest bevatten. Daarom dan ook bestaat hier de mogelijkheid, dat Wickenburg niettemin een leenkamer gehad heeft. Zodat wij dus uit den aard der zaak en voorschands, behoudens tegenbewijs, kunnen aanvaarden, dat Jr. Dirck van Oostrum in het geval van zijn hier afgedrukte leenbrief inderdaad gefungeerd heeft als vertegenwoordigend leenheer wegens zijn „Wickenburg“.

Alkmaar

J. Belonje

1) Zij zal geweest zijn jv. Agniet van Wijck van Abcoude; vgl. P. C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de Kerken der Provincie Utrecht*, Utrecht 1919, 238. Hendrik Taets Johansz. beleend met Wijnestein 6 mei 1508, 8 april 1518, 27 oktober 1525 en 28 juni 1529; vervolgens Jan van Eck na de dood van Hendrik Taets zijn oom op 18 augustus 1552. Licentia testandi voor laatstgenoemde met zijn vrouw Aljdt van Eck 30 december 1569; zij hadden huwelijksvoorwaarden gemaakt 14 maart 1562. Zie A. Johanna Maris, *Repertorium op de Stichtse Leenprotocollen uit het Landsheerlijke Tijdvak, I, De Nederstichtse Leenacten (1394-1581)*, 's-Gravenhage 1956, 155/6; Jacobus Kok, *Vaderlandsch Woordenboek*, XIII, Amsterdam 1785, 77 en *De Nederlandsche Leeuw* XXXII (1914) kol. 273 (waar de genealogie Van Eck een *onontgonnen veld van arbeid* wordt genoemd!) en kol. 372.

2) Hij was jr. Gijsbert Pieck, zoon van Costen tot Wolfswaard, burgemeester van Tiel, overl. 553; hij trouwde 1. Maria van Zuylen van Nijveld, dochter van Frederik tot Bergambacht en 's-Heer Aartsberg en

van Stephanica de Gruijter en 2. Maria van Buren dochter van Joost en Anna van Cuijlenburg, overl. 1558; zie *Heraldieke Bibliotheek*, N.R. IV (1882) 147/8.

3) Hij was jr. Willem, zoon van Gerrit van Culemborg van Vianen van Rijsenburg en van Ermgard van Pallaes, drost van Culemborg, lid der Ridderschap van Utrecht en een der Verbonden Edelen, overl. juli 1596, gehuwd met jv. Anna Pieck, dochter van Gijsbert tot Wolfswaard en 2. Maria van Buren Joostdochter; vgl. bldz. 168 van de *Genealogische en Heraldische Bladen* IV (1909) en de vorige noot.

4) Dit wapen komt o.a. voor op de grafsteen van jr. Floris van Jutphaas van Wijnestein, kapitein, overl. 1644, op het koor der Grote- of S. Laurenskerk te Alkmaar, zie mijn *Gedenkwaardigheden . . . N.-Holland, I*, Utrecht 1928, 28 sub 22 en 184 sub 712; W. J. Baron d'Ablaing van Giessenburg, *Wapenboek der Ridders van de Duitsche Orde Balijs van Utrecht sedert 1581*, 's-Gravenhage 1871, n^o. 97/8; J. B. Rietstap, *De Wapens van den Nederlandschen Adel*; Groningen 1890, 373 waar telkens in tegenstelling met het wapenboek-MS. der Collectie-Coenen van 's-Gravesloot, thans in mijn bezit, het wapen onvolledig beschreven is.

5) Bloys van Treslong Prins, *Gedenkwaardigheden . . . Utrecht*, 296 sub 58.

6) Vgl. *De Nederlandsche Leeuw* XXIV (1906) kol. 267/8.

7) *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, XII, Gorinchem 1849, 274.

8) Maris, *Repertorium* I, 106/7 sub 127. Er zij op gewezen, dat er geen leenkamer van Wickenburg genoemd wordt in de staten, gegeven in de *Verlagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* XLIII, deel I (1920) 51 evv.

NIEUWE LEDEN

„Op en neer, op en neer“, schijnt drs. P. in een van zijn liedjes te zingen. Dit refreintje zou geschreven kunnen zijn op de ledenaanwas van onze vereniging. Het ledenaantal gaat op en neer, maar - en dat is altijd leuk te kunnen zeggen - meer óp dan neer. Uiteindelijk groeit onze vereniging.

Om onze leden die groei wat concreter voor ogen te stellen en om de nieuwe leden binnen de vereniging van harte welkom te heten, zullen we in het Maandblad eens in de zoveel tijd melding maken van hen die nieuw zijn in ons midden.

Hier volgt de lijst namen van hen die zich dit najaar als lid meldden:

ir. L. H. A. M. Boekwijt, De Meern
prof. dr. R. Braams, Utrecht

mevr. J. W. van Brussel, Bilthoven
ing. D. L. Exalto, Utrecht
A. Fielmich, Utrecht
G. Fielmich, Utrecht
G. Hengstman, Utrecht
W. G. Kooistra, Utrecht
G. J. L. Lenssen, Odijk
A. P. J. Miltenburg, Utrecht
H. Quee, Utrecht
mevr. E. E. Richter, Utrecht
Juliette Roding, Utrecht
J. H. van Tongeren, Maarssenbroek
mevr. A. C. Vermeulen, Utrecht
Lydia van der Vlerk, Utrecht
C. Vocking, Utrecht
mevr. W. A. M. Vavra, Nieuwegein
mr. H. A. M. Wijnne, Utrecht

HET HISTORISCH KOSTUUM CENTRUM

Loeff Berchmakerstraat 50, Utrecht

Een interessante kollektie historische kostuums is voor Utrecht behouden gebleven.

Toen in 1974 na bijna honderdvijftig jaar het toneelkledingverhuurbedrijf J. N. Mulder de deuren sloot, omdat de eigenaar overleed en de verhuur van toneelkostuums een nieuwe kostumier te weinig brood op de plank kon brengen, was het niet denkbeeldig, dat de gigantische kollektie kostuums, ongesorteerd, her en der verspreid zou raken of zelfs verdwijnen.

Een half jaar later, in 1975, overleed notaris F. H. Ebell, die boven het bedrijf aan de Loeff Berchmakerstraat zijn kantoren had. Het was altijd zijn wens geweest, dat de verbintenis tussen het pand Loeff Berchmakerstraat en de kostuums niet verbroken zou worden.

Op energiek initiatief van Fred van der Laken en Ansjie van Dijk-de Vries ging deze wens in vervulling. Als docenten textiele vormgeving en kostuumgeschiedenis hadden zij altijd al de wens een historisch kostuumcentrum op te zetten. De kans werd nu geboden. Nog in 1975 werd de stichting „Historisch Kostuum Centrum“ opgericht.

In de winter van 1976-1977 kon de stad voor het eerst kennis maken met dit centrum door middel van een expositie, die Sinterklaas, zijn kleding en de volks-

gebruiken om dit feest, belichtte.

Dit jaar toont het Historisch Kostuum Centrum in een expositie, die tot 1 april 1978 duurt, een deel van zijn kollektie onder de titel *Versneden verleden*.

Het thema van deze expositie is, hoe zorgvuldig of onzorgvuldig menig huisvrouw, kleermaker, coupeuse of naaister de schaar of het mes zette in lap of kledingstuk. De redenen kunnen zeer verschillend zijn: het bewaren van mooie borduursels, het vergroten of verkleinen ten behoeve van een nieuwe functie, aanpassing aan de eisen van een nieuwe mode, zuinigheid of schaarste bij een krappe beurs, geldelijk gewin in de antiekhandel, enz., enz.

In een goed opgezette tentoonstelling worden deze aspecten getoond.

Daarnaast richtte het Centraal Laboratorium een ruimte in, waar ieder informatie kan opdoen over verzorging en conservering van oude textiel. Een heel duidelijke begeleiding en een nuttige zaak, want in menig kast en op menig zolder liggen kostbare textiel en curieuse kledingstukken weggegooid.

Hoe is de kollektie ontstaan?

Ze is gevormd uit twee componenten. Allereerst be-



De furnituurenwinkel,
anno 1900.
(foto: H. K. C., Utrecht).

vat ze de particuliere verzameling die de kostuumhistoricus Fred van der Laken in de loop der jaren aanlegde. Ze is aangevuld met de kostuums, die, na zorgvuldig onderzoek, tussen de maskerdepakken van de firma Mulder vandaan kwamen. Het was een juiste hypothese, dat zich in een honderdvijftigjarig kostuumverhuurbedrijf 18de en 19de eeuwse toiletten zouden bevinden.

Het Historisch Kostuum Centrum noemt zich een centrum want een museum alleen wil het niet zijn. Dat het centrum doelstellingen heeft, die ook veel van de huidige musea nastreven, valt niet te loochenen. De naam *centrum* is echter gekozen om duidelijk te laten uitkomen, dat meerdere functies op gelijkwaardige wijze aan bod moeten komen.

Conservering en beschrijving is een van de vier funktieterrinen, waarop het centrum werkzaam wil zijn. Vervolgens nemen informatie en edukatie een zeer belangrijke plaats in. Dat is in de opstelling duidelijk. Groot acent krijgt ten derde de onderwijsondersteunende funktie. Uit de taken die het centrum zich gesteld heeft, haal ik naar voren de studiepakketten en de scriptiedienst. Twee onderdelen, waaraan inderdaad grote behoefte blijkt te bestaan in allerlei schooltypen.

Ook zou het Historisch Kostuum Centrum aan representatieve vragen tegemoet willen komen.

De drie huizen van het centrum vormen een groot pand. Terwijl het midden en het rechter deel voor steeds wisselende exposities en projekten zijn ingericht, waarbij ruimschoots gebruik werd gemaakt van de inrichting die de firma Mulder voor haar kostuums gebruikte, is in het linker deel een 19de eeuwse fourturenwinkel ingericht. Daarbij werd ook gebruik gemaakt van de betimmering en meubilering van de firma.

Het Centraal Museum heeft ook een kostuumafdeling. In hoeverre overlappen beide instellingen elkaar? In de kollekties historische kostuums gebeurt dit. Beide instellingen bezitten ruime en goed gekwalificeerde europese verzamelingen, die ieder op hun beurt zo omvangrijk zijn, dat de meeste stukken niet tentoongesteld of anderszins gebruikt (kunnen) worden.

Het Historisch Kostuum Centrum heeft daarentegen ook een niet-europese verzameling, die zowel uit edukatief als kostuumhistorisch oogpunt waardevol is.

Wat de aktiviteiten van beide instellingen betreft, die vertonen overeenkomsten en verschillen. Maar daarin zit voor de bezoeker ternauwernood enige overlap. De interesse in oude kostuums, in klederdrachten en allerlei zaken die hiermee verband houden, o.a. de sociologische waarde en de edukatieve begeleiding in al haar vormen, is zo arbeidsintensief, dat twee instellingen, ieder met hun eigen gezicht, recht van bestaan hebben.

Dit laatste zou zeker in financieel opzicht ook mogelijk moeten worden. Tot op heden wordt alles bij het Historisch Kostuum Centrum uit eigen beurs betaald.

Ik wens het Historisch Kostuum Centrum veel succes toe en vooral veel bezoekers.

C. Staal

Het Historisch Kostuum Centrum is geopend op donderdag, vrijdag, zaterdag en zondag van 13.00-17.00 uur.

Informaties over rondleidingen op deze en andere tijden zijn verkrijgbaar bij dhr. F. v. d. Laken, Loeff Berchmakerstraat 50, Utrecht, (tel. 030-31 53 97), en mevr. A. v. Dijk-de Vries.

(Bij geen gehoor: 01720-2 14 36).

CONTRIBUTIE 1978

De algemene najaarsledenvergadering heeft 24 november 1977 de contributie 1978 vastgesteld op f 35,-; voor leden ouder dan 65 jaar op f 30,- en voor leden jonger dan 26 jaar op f 20,-.

Bij dit maandblad is een acceptgirokaart bijgesloten, waarmede u de contributie voor het lopende jaar kunt voldoen.

De leden, die behoren tot de groep 65+ of 26- en die gebruik willen maken van een lidmaatschap tegen gereduceerde prijs, gelieve hun geboortedatum op de achterzijde van de girokaart te vermelden.

Aan alle leden der vereniging wordt verzocht de contributie voor 1978, bij voorkeur met gebruikmaking van de bijgesloten girokaart, zo spoedig mogelijk te voldoen.

J. F. J. Hoeting
penningmeester

MAANDBLAD

oud-utrecht



51e jaargang - nummer 1 - januari 1978

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 760645, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

Mijn bioscooptijd in het Utrechtse Rembrandt Theater

Inleiding

In het januarinummer beschreef de violist Ido Eyl zijn herinneringen aan de tijd dat hij - van 1927 tot 1930 - werkzaam was als „Stehgeiger” in het Jaarbeursrestaurant.

Zoals aangekondigd wordt dit relaas voortgezet met notities uit de jaren 1930-'35, toen Eyl „filmillustrator” was in het Rembrandttheater aan de Oude Gracht. Dat het illustreren van de toen nog stomme films inderdaad een beroep met zeer specifieke vaardigheden was, blijkt overduidelijk uit deze herinneringsfragmenten. Niet alleen de film en de filmmuziek hebben sindsdien grote veranderingen ondergaan, ook het toenmalige „theater” - nu „bios” - heeft een totaal ander aanschijn gekregen. De oude foto's van het Rembrandttheater tonen dit duidelijk en illustreren treffend de door Eyl geschetste atmosfeer rond de vroege film.

Ido Eyl speelde in het begin van de dertiger jaren ook in het Vara-septet, dat met hem 436 programma's de ether in zond. De komst van de geluidsfilm pleegde uiteindelijk broodroof en zo treffen we Eyl in 1952 als lid aan van het Rotterdams Philharmonisch Orkest o.l.v. Eduard Flipse. Over deze laatste schreef hij een biografie.

De hier weergegeven Utrechtse muziek-herinneringen zijn hier welkom, juist omdat de amusementsmuziek veelal een stiefkind is van de officiële (muziek) geschiedschrijving. Ten onrechte, want zij heeft vaak voor velen, zij het op de achtergrond, een belangrijke rol gespeeld in de cultuur van de twintiger en dertiger jaren.

E. de J.

Verandering van werkring

Het gesprek met de heer Hartje had een diepere indruk op ons gemaakt dan wij uiterlijk wilden toegeven. Het was dus begrijpelijk dat, toen de directeur van het Flora Theater in Den Haag, les Barnstijn, mij uitnodigde voor een proefillustratie om met hem mee te gaan als kapelmeester-filmillustrator naar het Rem-

brandt Theater te Utrecht, ik deze uitnodiging met beide handen aangreep. Ik had echter nog nooit een film geïllustreerd, laat staan een bioscooporkest geleid. Hij had evengoed aan een straatmaker kunnen vragen voor hem het vioolconcert van Brahms te spelen.

Die proefillustratie werd dan ook een volkomen mis-



1. Het Rembrandt jazz-symfonisch orkest in actie

(Foto: Ido Eyl)

lukking. Zo herinner ik mij nog voor een liefdesscène een melodie uit de operette *Rose Marie* van Friml te hebben gekozen en de lengte ervan op vier minuten te hebben geschat. In werkelijkheid bleek deze melodie in één minuut te zijn uitgespeeld. Door deze viermaal te laten herhalen, wat ik de musici met wanhopige handgebaren trachtte duidelijk te maken, redde ik voorlopig de voorstelling. Doch binnen tien minuten zat ik hopeloos vast. De gehele voorstelling zou in 't honderd zijn gelopen, wanneer de kapelmeester-pianist van het orkest, collega Delgman, niet resoluut had ingegrepen door zijn musici te gebaren te stoppen: hij zou de film met piano-improvisaties wel tot een goed einde brengen.

Het publiek had van deze catastrofe niets bemerkt. De kans om als kapelmeester-filmillustrator in het Rembrandt Theater te worden aangenomen, leek mij echter nihil en toen na afloop van de filmvoorstelling de heer Barnstijn naar mij toekwam, vreesde ik het ergste. Maar tot mijn stomme verbazing werd ik toch aangenomen. „Je zult het wel leren”, zei hij.

Zo begon ik dan opnieuw in Utrecht, waar ik met de zeven musici kennis maakte, die hun nieuwe kapelmeester wantrouwend monsterden. Zij waren al van mijn sof in het Flora Theater op de hoogte gesteld.

Mijn eerste film

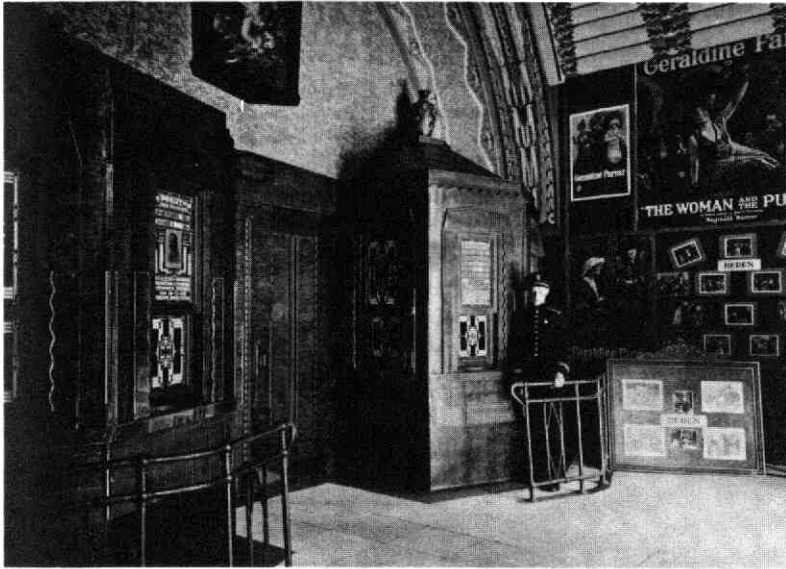
Mijn eerste film was een cowboy-film met veel knokscènes. Dinsdagsmorgens werd de film proefgedraaid om de aantekeningen voor de illustraties te maken. Zo bleven mij de woensdag en donderdag voor de illustratie over. Inmiddels had ik mijn repertoire met circa 200 orkestwerkjes aangevuld. Ik voelde mij al een hele Piet, maar in mijn onervarenheid had ik niet gerekend op de in een film te verwerken verscheidenheid van situaties en karakteruitbeeldingen. En daartoe bleken die 200 muziekwerkjes niet toereikend te zijn. Ook kwam ik tot de ontdekking dat je met een geslaagde illustratie alleen er ook nog niet was. Zo'n illustratie moet ook worden uitgevoerd en dit feit heb ik op wel pijnlijke wijze moeten ervaren. De grote knokscène had ik met een ouverture van Snoek geïllustreerd. Op de generale repetitie instrueerde ik onze 70-jarige slagwerker bij deze scène zoveel mogelijk lawaai op zijn slaginstrumenten te maken, om vooral de Wijk-C'ers op de eerste rang op te zwepen.

Op de repetitie ging alles naar wens, maar op de eerste avondvoorstelling liep alles in 't honderd. De knokscène naderde en ik trachtte tevergeefs de aandacht van de slagwerker te trekken. Hij kon door een grote spiegel, die aan de wand van de orkestbak was opgehangen, de film volgen. Dit was nodig voor de vele effecten, die bij een film en ook tijdens het variëte geïmproviseerd moesten worden. De knokscène komt op het doek en het zeven man sterke orkest zet de ouverture fortissimo in. Maar wat wij horen... geen slagwerk. Ik keek op en zag Kees rustig in een boek lezen. Hoe ik ook probeerde de aandacht van onze slagwerker te trekken, hij bleef onverstoord doorlezen. Dat hierdoor het verwachte effect op de Wijk-C'ers uitbleef, maakten zij ons wel duidelijk door luid-joelend en schreeuwend hun ontevredenheid de zaal in te slingeren. Onze 70-jarige bleef onverstoord in zijn boek verdiept. Na afloop van de voorstelling riep ik hem bij mij en zei: „Hoe kan je nu bij zo'n scène een boek gaan lezen? Zag je die knokpartij dan niet?” Doch zijn stoïcijns antwoord was: „Ik zag 'm wel, maar ik bemoei me d'r liever nie mee”.

Daar had ik nou twee dagen lang zitten zweten om de muziek voor die film bij elkaar te brengen. En hoe vaak heb ik niet gevochten tegen de opwelling het maar op te geven. Ik doorzag het niet en vroeg mij af wat ik eigenlijk was begonnen. Die strijd heeft zo'n twee weken geduurd, toen, als door een wonder, mij alles duidelijk werd. Dat was met de derde film: de *Wolgabootsman*, met William Boyd in de hoofdrol. Om de Russische volksmelodie de *Wolgabootsman* als leidmotief groepeerde ik fragmenten uit de vijfde en zesde Symfonie van Tsjajkovski; fragmenten uit de opera *Boris Godounov* van Moussorgski, de ouvertures *Roeslan en Loedmilla* en *Het leven van de czar*, beide van Glinka. Verder muziek van Scriabin, Czajkovnov en delen uit de Notenkraaker-suite van Tsjajkovski. Een groot Russisch mannenkoor zong achter het val-



2. De voorgevel van het Rembrandt theater, Oudegracht 73, omstreeks 1930. (Foto: Top. Atlas GAU)



De hal van het Rembrandt Theater omstreeks 1930. (Foto: Top. Atlas GAU)

scherm volksmelodieën en -dansen, zodat deze derde filmillustratie een groot succes werd.

Ja, film-illustreren was een kwestie van zien, psychologisch inzicht, theatergevoel en een grote repertoire-kennis van enige duizenden orkestwerken.

Waarom de bioscoopbezoeker in de stomme-filmtijd de muziek niet hoorde

Dat het succes van een film niet alleen afhankelijk was van de wijze waarop een illustratie werd uitgevoerd, doch meer nog hoe deze tot stand werd gebracht, wil ik met een enkel voorbeeld duidelijk maken. Een typisch verschijnsel bij de vertoning van een stomme film was, dat de bioscoopbezoeker zich zelden de muzikale omlijsting van zo'n film realiseerde. Hij hoorde haar eenvoudig niet... hij onderging haar. Zo kon het gebeuren dat, wanneer iemand na een filmvoorstelling gevraagd werd: „Hoe vond je de muziek?“ hij antwoordde: „Nu je het mij vraagt... eigenlijk heb ik in 't geheel geen muziek gehoord!“ Als toeschouwer was hij zó onder de indruk van het filmverhaal - het spel dus - dat de muziek alleen nog in zijn onderbewustzijn werkte. Dat het de muziek was, die een integrerende rol tijdens de voorstelling vervulde, realiseerde hij zich eenvoudigweg niet.

Maar was de film niet goed geïllustreerd dan hoorde men vaak de opmerking: „Wat was de muziek vanavond slecht!“ In dit geval had men de muziek los van het filmverhaal gehoord en klonk deze als een storend element. Een film goed illustreren wilde zeggen: de muziek en de handeling zó scherp op elkaar afstemmen dat de aandacht van de toeschouwer uitsluitend op het filmverhaal werd geconcentreerd en men daardoor de muziek niet hoorde of zich realiseerde. Dit was een vaardigheid die slechts aan weinigen uit die tijd was gegeven.

Bezat de filmillustrator deze eigenschappen niet, dan gebeurde het vaak dat bij een dramatische scène een bekende aria uit een overbekende opera van bijvoorbeeld Puccini of een andere romantische opera-componist werd gespeeld. Een melodie, die oorspronkelijk was gecomponeerd ter muzikale uitdrukking van een geheel andere handeling of situatie. Of men speelde bij een dramatische of geagiteerde scène het allegro van een ouverture van Snoek, Mouton of Razigade; gelegenheden-filmmuziek van componisten uit de twintiger en dertiger jaren. Men vroeg zich in die tijd niet af of zulk soort muziek de aard of het karakter van de scène wel muzikaal verantwoord had weergegeven. De hoofdzaak was dat er muziek bij de film klonk. De middelmatige filmillustrator van vroeger verwerkte bij voorbeeld in een anderhalf uur durende hoofdfilm niet meer dan tien à twaalf muziekstukken, terwijl een filmillustrator, die zijn vak verstond en het filmverhaal vooral muziek-psychologisch trachtte te benaderen, vaak veertig à zestig muziekfragmenten nodig had om alle gevoelssituaties en -handelingen muzikaal uit te beelden.

De in die dagen vaak gestelde vraag „Mag een filmillustratie uit de stomme filmtijd een kunstvorm worden genoemd?“, kan dan met een volmondig „ja“ worden beantwoord.

Hoe werd een filmillustratie voorbereid?

Het is dinsdagmorgen tien uur. Op het balkon van het Rembrandt Theater staat een kleine tafel met afgeschermd lamp. Op de tafel een horloge en een notieblok. Nadat de lichten in de zaal zijn gedoofd, komt de eerste acte van de nieuwe film op het doek. In een afwisselend close-up ziet men de haven van New York met een binnenvarende groot passagierschip en een drukbezochte kroeg, waarin een man

zich door de dichte menigte heenwringt. Deze beelden herhalen zich enkele malen. Welk beeld moet nu door muziek worden omlijst? De haven of die kroeg? In een fractie van een seconde moet de beslissing vallen en de notitie gemaakt, want de film draait door en onherroepelijk raak je de greep op het filmverhaal kwijt, wanneer je te lang weifelt.

Daarna komt de vraag: „Hoe moet het gekozen beeld worden geïllustreerd?“ Is dit niet in één gedachteflits te bepalen, dan is een vage aantekening ook voldoende.

Maar uit die eerste beelden heb je het plot van het verhaal nog niet ontdekt. Het is dus zaak dat zo vlug mogelijk op te sporen, omdat anders het verhaal als droog zand aan elkaar komt te hangen. Ook moet je de verschillende situaties in een acte razendsnel doorzien, de tijdsduur daarvan op je horloge aflezen en aantekenen, en het karakter van de muziek daarbij in grote lijnen aangeven.

Hier is dus sprake van een bliksemsnel reageren, handelen en beslissen, scène na scène, acte na acte. Mijn tijdschema's varieerden zo van een halve minuut tot twee minuten, zodat een acte van gemiddeld een kwartier twaalf à vijftien muziekfragmenten vorderde. Daar een normale film gewoonlijk uit vier acten bestond, betekende dit een verwerking van circa achtenveertig tot zestig muziekfragmenten.

Was het proefdraaien achter de rug - de film werd nooit voor een tweede maal gedraaid - dan kwam de volgende dag de grote moeilijkheid om uit die berg van aantekeningen het verhaal te reconstrueren en voor elk aangegeven detail de meest passende muziek te vinden.

Bij elke filmillustratie was het weer een gevecht om de juiste keuze te doen, en het gebeurde niet zelden,

dat vóór de generale repetitie en vaak ook daarna aan verschillende details nog gesleuteld moest worden.

Een voorbeeld: „Seventh Heaven“

Nu kan men zich bij het illustreren letterlijk aan de muzikale karakter- en situatietekening houden, maar men kan ook door contrastwerking de uitbeelding van bepaalde dramatische scènes versterken. Als voorbeeld hiervan noem ik de film *Seventh Heaven*, met Janet Ganor en Farrel in de hoofdrollen.

In deze film komt een scène voor waarin Farrel, aan het front blind geschoten, doch officieel door de autoriteiten als gesneuveld aangegeven, zich een weg baant door de menigte, die de triomferende Franse troepen op hun intocht in Parijs juichend en dansend begeleidt. Deze scène heb ik met de populaire Franse oorlogsmars *La Madelon de la victoire* geïllustreerd, die de sfeer en stemming zeer suggestief weergaf.

In haar kamer op de zevende etage wacht Janet Ganor in haar bruidstoilet getooid, haar verloofde op... zij gelooft niet in het officiële doodsbericht. Angstig en vertwijfeld om haar reactie, nu hij blind is, staat Farrel beneden in de trappenhal, die naar de zevende etage (seventh heaven) voert. Hier komt een sterk dramatisch element in de handeling en men zou geneigd zijn dit dramatisch gebeuren met een hiermede overeenstemmende muziek te illustreren.

Ik zocht echter door een tegenstelling het dramatisch effect te verhogen. Dit was mogelijk, omdat close-ups ons steeds confronteerden met die zegevierende intocht in Parijs. Het lag dus voor de hand de oorlogsmars zacht gespeeld te laten doorklinken, wat een ongekend contrast schiep.

Maar ook met andere middelen kunnen dramatische spanningen worden opgevoerd. Zo heb ik in de scène waarin beide geliefden verbijsterd tegenover elkaar



De foyer van het Rembrandt Theater omstreeks 1930. (Foto: Top. Atlas GAU)

staan, de muziek geheel doen zwijgen. Hierdoor werd de spanning zo verhevigd, dat je in de zaal het snikken kon horen.

Nog vele films hebben mij de mogelijkheid geboden met sterke muzikdramatische effecten grote climaxen te scheppen. Eén film wil ik hier in 't bijzonder nog noemen: *De Koning der Koningen*, het leven uitbeeldend van Jezus op aarde; een kunstwerk, dat 110 achtereenvolgende uitverkochte voorstellingen heeft gehaald.

Dat voor het illustreren van een film een groot en modern muziekrepertoire nodig is, laat zich nu gemakkelijker begrijpen en het duurde dan ook nauwelijks een jaar of mijn repertoire was tot ruim vijfduizend orkestwerken uitgegroeid.

Vier jaar lang is dit unieke repertoire mij van dienst geweest bij het illustreren van de ruim tweehonderd films, die in het Rembrandt Theater zijn vertoond. Dit duurde totdat de eerste geluidsfilm haar intrede deed. „*The Jazzsinger*“ (1927) heette het krakerige klankproduct, waarin de beroemde „neger“zanger Al Jolson zijn smartelijke lied „*Sonny Boy*“ zong. Die geluidsfilm betekende tevens het einde van de stomme film en van het prachtige kunstwerk, dat het illustreren van een film genoemd mag worden. Van toen af aan kon het filmmuziekrepertoire aan de spreekwoordelijke kapstok worden gehangen. Toch heeft mijn repertoire, enig in Nederland, circa zevenenzeventig jaar later een nieuwe bestemming gekregen. Het Nederlands Filmmuseum bewaart dit unieke materiaal als een waardevol muziek-historisch document uit de tijd, dat de stomme film met haar levende film-illustratieve muziek nog als een kunstvorm mocht worden beschouwd.

Een repetitie

De vrijdag was altijd een zware dag voor de musici. Dan stond op het weekprogramma, buiten de twee avondvoorstellingen, een generale repetitie, die om half negen begon en om een of twee uur in de namiddag eindigde.

Reeds om half negen zaten de musci en kapelmeester bijeen voor het mondeling doornemen van het filmmateriaal op coupures en andere aanduidingen, die op de hoofdfilm betrekking hadden. Was dit achter de rug dan volgde het doorspelen van de nieuwe muziek in de film-van-de-week. Daarna volgde het proefdraaien van de hoofdfilm met de muziek-illustratie. Dit geschiedde hoofdzakelijk voor de kapelmeester, die controleren moest of de muziek met de aantekeningen, die tijdens het proefdraaien waren gemaakt, met de scènes op het doek klopte. Zwakke gedeelten of een verkeerd gekozen muziekfragment konden dan na de repetitie nog worden veranderd.

Na het proefdraaien van de hoofdfilm volgde in de regel het nog niet geïllustreerde bij-programma, bestaande uit het journaal, de natuurfilm, meestal door

de organist begeleid, en de komische één-acter. Hiermede was het filmisch gedeelte van de repetitie afgevoerd.

Na een korte onderbreking begon dan de repetitie met de artiesten, wat vaak een precaire onderneming was. Meestal kwamen de artiesten vermoeid op de repetitie na een week hard werken in een ander theater, het afbreken na de laatste voorstelling van hun requisieten en het vroeg afreizen naar hun aansluitend engagement. Zij waren dikwijls niet in staat hun indicaties en speciale wensen behoorlijk kenbaar te maken, vooral wanneer de taal een barrière vormde. Het kwam dan ook dikwijls voor dat zij 's avonds op het toneel, wanneer zij, uitgerust, in volle actie waren, tempi vlugger namen dan 's morgens was afgesproken, of dat er ergens een reprise moest worden gemaakt, waarover op de repetitie niet was gesproken. Het was dan zaak hen tijdens de voorstelling op te vangen en in alles mee te gaan. Dit vereiste van de kapelmeester en de slagwerker een grote slagvaardigheid en souplesse, plus een hoge mate van intuïtief aanvoelen van de gewijzigde situaties op het toneel. Gelukkig bezaten wij beiden de aanleg voor dit alles, zodat brokken uitbleven. „Ik begrijp er niets van“, zelden de artiesten vaak, wanneer ik hen in de pauze in hun loge opzocht om te vernemen of zij nog wensen hadden. „Gisteravond hadden wij met de muziek nog de grootste moeilijkheden en bij u is alles zo vlot gegaan alsof wij al dagenlang met elkaar samenwerkten“.

Ja, artiesten begeleiden is een vak apart.

De artiesten en de filmvoorstelling

Als show waren de artiesten de laatste levende schakel naar de hoofdfilm. Als zodanig hebben de artiesten in het programma een belangrijke rol gespeeld. Ik heb dan ook steeds grote bewondering gehad voor die keiharde werkers in het artiestenvak, waaronder de Nederlanders Kees Pruis, Nap en Chris de la Mar, Louise Fleuron, Louis en Heintje Davids, Lou Bandy en Willy Derby, Marcel Berger, Dumas, Harry Nollus, Alex de Haas, Meijer Hamel en de wereldberoemde illusionist Okito, artiestennaam voor het grote Nederlandse goochelaarsgeslacht Bamberger.

Gedurende vijf jaar heb ik in het Rembrandt Theater te Utrecht en één jaar in het Lutusca Theater te Rotterdam circa tweehonderdtachtig artiestennummers begeleid en aan gesigneerd fotomateriaal met opschriften zo'n kleine tweehonderd foto's voor mijn archief kunnen bewaren.

Ja, het waren heerlijke jaren in de stomme-filmtijd, waarin het levende optreden der artiesten samenviel met de levende film-illustratieve muziek, die nog een tegenwicht vormden voor de dreigende mechanisering van alles wat met de film te maken had.

Iets over het bijhouden en de bijenteelt te Wijk bij Duurstede

Bijmoer, blij staan,
Wil niet verder gaan,
Breng mij honing en was,
Waar Maria 't kindje Jezus mee genas.

Het is over het gehele land bekend, dat de honingbij sedert de oudste tijden een huisdier is geweest en dat niet alleen. Zij had deel aan het dagelijks gebeuren van het gezin. Zo zegde men ze vroeger o.a. het overlijden van de boer en diens vrouw aan.

Ter Laan beschrijft b.v., dat in zijn jeugd te Kolham verteld werd, dat de boer, de bijhouder of iemker bij het overlijden van de boerin langs de korven ging, aanklopte en zei: *Iem(e), dien vrouw is dood.*

Bij Wijk bij Duurstede, even over de rivier de Lek te Valburg in de Over-Betuwe, is volgens Lantermans het hierboven vermelde rijmpje bekend.¹⁾ En zo bestaan er tal van andere gebruiken en rijmpjes over bijen in ons land en daar buiten. Op de Veluwe brengt men een zwarte streep aan op de linkerzijde van de korf als teken van rouw.²⁾ Ook zijn toverspreuken bekend tegen het uitzwermen (wegvliegen) van een bijenzwerm.

Een uitvliegende bijenzwerm, het resultaat van het zgn. zwermen, behoort aan de eigenaar van de korf. Is

die echter onbekend, dan is de zwerm voor de vinder, die er een herkenningsteken bij legt. Hij kan dan rustig een korf halen; zijn eigendomskenmerk is de waarborg en het wordt geëerbiedigd. Algemeen was het volksgeloof, dat de bijen zingen in de Kerstnacht om twaalf uur.

Het houden van bijenkorven moest worden aangegeven. In het oud-gemeente-archief van Wijk bij Duurstede bevindt zich één folio-vel met aangiften van bijenhouders, lopende van 1679-1720³⁾. In de gedrukte inventaris staat er tussen haakjes aan toegevoegd (*fragment*). In hoeverre dat juist is en waarop gebaseerd, wordt er niet bij vermeld. Gezien de doorlopende reeks van maart 1679 tot maart 1720, lijkt mij het stuk op zichzelf te staan en ook niet afkomstig uit een foliant, aangezien er geen sporen (gaatjes) van bindwerk in het folio-blad voorkomen, noch een paginering.

Denkelijk is deze opgave over ca. 40 jaren alles wat er over de aangiften van het bijhouden bestaan heeft. Men begon met aan te tekenen in de zeventiger jaren van de 17e eeuw en eindigde in de twintiger jaren van de 18e eeuw.

Over het tijdsverloop van de 40 jaren werden er 16 aangiften gedaan. Een uittreksel volgt hierna:

- 18 mrt. 1679: geeft de huisvrouw van *Jan Gerritsz. van Beckbergen* aan dat zij een *biestede* heeft in een boomgaard aan de Hooghstraet afkomstig van de erfgenamen van oud-burgemeester *Johan Schagen*.
- 30 mrt. 1679: *Maeghjen Philip(sen)* huisvrouw van *Theunis Volcken* wonende aan de Wijckersloot op de hofstede van 't kapittel te Wijk bij Duurstede.
- 3 apr. 1679: *Roeloff Jansz. de Cruiff* idem staet op zijn eigen woningh.
- 23 apr. 1679: *Jan Cool* zijn *biestede* aan de Stroobansche capelle aan de Wijcksche- en Caterschewegh in de boomgaard aldaar gelegen.
- 26 mrt. 1680: geeft schepen van *der Sluijs* aan voor *Willem Max(en)*, getrouwd hebbende de weduwe van *Mercelis Dirixzn. van Velpen*, een *biestede gelegen aenden Overdijck op het vervallen hujs*.
- 2 april 1680: de dochter van *Anthonij Enthoven* geeft aan een *biestede* in een boomgaard aan de Trechtwegh, belend aan *Trijntie Lodewijcx Cruyff* en aan *Jaspar Jansz. van (den) Heijligenbergh* enz.
- 7 apr. 1680: schepen van *der Sluys* brengt aan voor *Willem Maxen*, gehuwd met de weduwe van *Mercelis Dirczn. van Velpen*, een *biestede* in een boomgaard belendend ten noorden aan de Steenstraet en ten zuiden aan de weduwe van *Jan Helbergh*.
- 8 spt. 1680: de ritmeester *Severau* een *biestede* bij zijn woning aan de . . . ? en *benen den doornboom int Wijckse gerecht*.
- 27 mrt. 1680: heeft burgemeester *Luls* aangebracht een *biestede* bij zijn woning aan de Stadtscingel of Borghwal enz. met nog een *biestede* in zijn boomgaardje aan de Hooghstraet voor *Gijsbert van Bommel*.
- 20 feb. 1685: heeft *Steven Jacobsz.* aangebracht een *biestede* staande op de vervalde hofstede met 5 *mergen landts* waar *Jacob Cornelisz. van Utrecht* gewoond heeft.
- 23 mrt. 1692: heeft *Gerrit Evertsz.* aangebracht een *biestede* staande op de hofstede van *Cornelia van der Meern* gelegen aan de Noortbijtweerd waar zij op wonen.

- 29 apr. 1692: heeft *Thomas Vosch van Avesaet* besloten een biestede te maken in de boomgaard van ouds genaamd Strojbaense Capelle, gelegen bij het Coterpadd.
- 19 apr. 1711: *Steven van Utrecht* brengt aan een bijestede en dat hij die zal zetten aan de Noort in een boomgaardje, belend aan *Hend(rick) Verwen* en *Gerrit van Royen* pachters.
- 19 apr. 1711: dezelfde brengt aan een bijestede te zullen zetten op de hofstede van *Johan Hinricx* aan de Noort.
- 24 jun. 1717: *Nicolaas van Ossenberch* bracht aan een bijestede in zijn boomgaardje aan de Hoogstraat, belend aan *Gerrit van Elden* en aan de andere zijde *Peter Kool*, enz.
- 23 mrt. 1720: *Corn(elis) van Vogelpoel* bracht aan een bijestede in zijn boomgaardje aan de Nagtegaal.

Tot zover de opgaven van het folio-blad. We krijgen de indruk dat de opgave eenmalig was en wel geschiedde wanneer de iemker een nieuwe *biestede* (bijenstal) op zijn eigendom wilde plaatsen.

Een bijenmarkt vindt men van oudsher nog steeds in het (Utrechtse) Veenendaal. Uiteraard een gunstig gelegen plaats met aan de ene kant het Gelderse, de heide, en aan de andere kant het Utrechtse en de Betuwe, de boomgaarden.

Ter Laan zegt in zijn Folkloristisch Woordenboek (1949): *In de tijd dat iedere boer nog zijn bijen hield,*

was de teelt van zoveel belang, dat er ook nu nog de weersvoorspellingen van overgebleven zijn. Hij geeft geen voorbeeld van een rijmpje uit het Utrechtse.

Zeist

H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp

- 1) Zie o.a. K. ter Laan *Folkloristisch Woordenboek*, 1949, 58. Ter Laan geeft geen verklaring van dit rijmpje.
- 2) Idem, 58.
- 3) Arch. no. 148: Register van aangiften van het plaatsen van bijenkorven, 1679-1720 (fragment); 1 omslag.

Boekenschouw

Als derde deel in de Stichtse Historische Reeks is verschenen *De weldaet der scholen*, een studie van Engelina P. de Booy over het onderwijs op het Utrechtse platteland in de 17e en 18e eeuw. Met dit werk wordt een leemte opgevuld in onze kennis van het plattelandsonderwijs vóór de 19e eeuw. De laatste jaren bestaat er van de zijde van sociaal-economische historici een toenemende belangstelling voor het onderwijs in het verleden, maar het onderzoek richt zich voornamelijk op de 19e eeuw, o.a. vanwege de betere toegankelijkheid en overzichtelijkheid van het bronnenmateriaal. Mevrouw de Booy is echter niet teruggekeerd voor omvangrijk en gedetailleerd bronnenonderzoek en zij is er in geslaagd om met materiaal uit vele, uiteenlopende bronnen verzameld, een wetenschappelijk verantwoord beeld te schetsen van de situatie op de Stichtse dorpsscholen in de 17e en 18e eeuw.

In het eerste, algemene deel van het boek richt de aandacht zich op de inhoudelijke kant van het onderwijs, de leeromstandigheden en de maatschappelijke positie van de onderwijzers.

Zo kunnen we bevoorbeeld lezen hoe onze voorouders soms met 60 andere kinderen onderwijs kregen in een lokaaltje, waar ook de warme maaltijd voor het schoolmeestersgezin moest worden bereid, of waar een varken huisde achter een schot. Tevens wordt uitvoerig aandacht geschonken aan de verhouding tussen kerk en school en de veranderingen daarin tegen het einde van de 18e eeuw, toen het leerstellig onderwijs werd afgeschaft. Het eerste deel wordt besloten met een onderzoek naar schrijfvardigheid bij huwelijkspartners in het begin van de 19e eeuw, als indicatie voor de resultaten van het onderwijs.

In het tweede deel wordt een gedetailleerde beschrijving gegeven van elf dorpen, n.l. Jutphaas, Linschoten, Zuilen, Westbroek, Abcoude, Baambrugge, Bunnik, Soest, Leusden, Amerongen en Leersum.

Hier wordt niet alleen gelet op zaken zoals het aantal leerlingen, het traktement van de schoolmeester, de toestand van het schoolgebouw e.d., maar ook op de godsdienstige samenstelling van de bevolking en op de sociale en economische ontwikkeling van het dorp. Deze laatste factoren zijn van grote invloed op de schrijfvardigheid gebleken. Voor degenen met belangstelling voor de geschiedenis van een van de dorpen zal een dergelijke beschrijving zeer veel interessant materiaal bevatten, maar voor anderen is het tocht wel wat al te gedetailleerd. Dat geldt soms ook voor het eerste deel. Hoewel getracht is niet teveel details in de tekst te verwerken door te verwijzen naar de uitvoerige bijlagen, komt hier en daar de leesbaarheid wat in het gedrang door de vele informatie. Dat geldt met name voor de stukken over de schoolorde en de onderwijswetgeving. Maar daartegenover staan boeiende passages over gebruikte leerboeken, de gang van zaken op school e.d. Het boek is erg fraai uitgevoerd, goed en grondig gedocumenteerd en bovendien van leuke illustraties voorzien.

Amsterdam

Boudien de Vries

E. P. de Booy, De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw. (Stichting Historische Reeks deel 3) Haarlem, 1977, 374 blz. met ill. f 70,—. (Tevens verschenen als proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht, 1977.)

„Een kerk, boerderij, kasteel, molen of oude woonhuizen in een straat passeren we dagelijks. Het zijn monumenten, waarvan je kunt aflezen hoe onze voorouders hebben geleefd, gewoond, gewerkt.”

Deze zin is afkomstig uit één van de fotovouwbladen die de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kosteloos verstrekt.

Dat de belangstelling voor onze monumenten (het „meubilair van ons land”) is toegenomen, blijkt wel uit het feit dat Monumentenzorg om de vele aanvragen om informatie sneller te kunnen beantwoorden, deze foto-vouwbladen in een serie van vijf heeft uitgegeven. Eerder verschenen al „Boerderijen” en „Vechten voor Molens”, nu aangevuld met „Woonhuizen-Monumenten”, „Kerken-Monumenten”, „Kastelen en Buitenplaatsen”.

Hoe beperkt ook, is deze zeer leuk uitgevoerde serie door de heldere teksten en goede illustraties een aardige inleiding op het hoe en wat van de Nederlandse bouwkunst en de taak en functie van Monumentenzorg.

De diverse onderwerpen worden telkens in een kader gezet: naast definities (wat is nu eigenlijk een kasteel?) worden stijlen, historische ontwikkelingen, ornamenten, exterieurs en interieurs als ook technische details (b.v. de benamingen van de bouwkundige onderdelen van een kerk) behandeld. Gedemonstreerd aan de hand van voorbeelden uit de middeleeuwen tot in deze eeuw. Daarmee wordt tevens het belang van het jonge monument aangegeven. Nuttig zijn ook de literatuurlijsten en de adressen van die verenigingen die zich met de bestudering van bepaalde gebouwen bezighouden.

Verwacht mag worden dat ook veel scholen van deze vouwbladen gebruik zullen maken voor scripties en dergelijke. In dat geval is het jammer dat de foto's op het aan twee zijden bedrukte vouwblad elkaar zeer vaak overlappen, en dus voor uitknippen ter illustratie van een werkstuk ongeschikt zijn.

Was het typografisch niet mogelijk geweest zoveel mogelijk de tekst aan de ene kant te laten samenvallen met de foto's aan de andere kant?

E. d. J.

De foto-vouwbladen zijn gratis verkrijgbaar door een briefkaart te versturen aan de Rijksdienst voor Monumentenzorg, afdeling Voorlichting, Broederplein 41, postbus 1001, Zeist, met vermelding van de gewenste foto vouwbladen.

*

Een bijdrage van een pagina uit het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudeheidkundige Bond* 76 (1977), 4/5, 239, breng ik onder de aandacht van onze lezers.

A. Warffemius bespreekt een maaslands kapiteel, dat tijdens graafwerkzaamheden bij de boerderij „de Zelmelen”, 3 km ten oosten van 't Goy bij Houten, gevonden is. Het achtkantige kolommetje met kapiteel zou afkomstig kunnen zijn uit de kerk van 't Goy, die tussen 1817 en 1853 afbrandde. Volgens overleve-

ring waren er op het eind van de vorige eeuw twee van dergelijke kolommetjes aanwezig als markering van de oprijlaan naar de boerderij.

Als stoep van de boerderij was een altaarsteen in gebruik. Ook deze is opgegraven. Het plan bestaat de altaarsteen te plaatsen in de doopkapel van de huidige R.K. kerk van 't Goy.

C. S.

*

Bij de uitgeverij Westers te Utrecht is onlangs een bijzonder geslaagd fotoboek over de stad Utrecht verschenen. In bijna 150 foto's, waarvan een aantal in kleur, wordt een beeld gegeven van de stad met haar enerzijds middeleeuwse, anderzijds twintigste eeuwse karakter. De foto's van gebouwen en stadsgezichten zijn bijzonder fraai en - heel plezierig - niet zo obli-gaat als in sommige andere fotoboeken over Utrecht. Maar wat bij het bekijken van het boek vooral opvalt is het beeld dat geschetst wordt van de Utrechter die in zijn stad leeft, werkt, studeert en recreëert; een beeld dat het boek weliswaar sterk dateert, maar ook des te aardiger maakt.

De Gemeentelijke Fotodienst, fotobureau Hulskamp, A. M. Stamrood, Hans Vossen en Aerophoto Schiphof hebben in dit opzicht voortreffelijk werk geleverd.

De foto's zijn voorzien van bijschriften in het nederlands, frans, Duits en engels. Mede daardoor zal het zijn weg naar de geïnteresseerde koper wel weten te vinden.

G. J. R.

Utrecht. Fotoboek, uitgegeven i.s.m. het bureau Voorlichting van de gemeente Utrecht. Westers, Utrecht, 80 blz. f 17,50. Verkrijgbaar bij de boekhandel en de V.V.V.

Dank aan de bezorgers van de jaarboeken

In de laatste week van december en de eerste van het nieuwe jaar gingen weer een aantal leden van de vereniging op pad om de jaarboeken 1977 te bezorgen. Allen die zich inzetten om met een (zware) tas de boeken in hun wijk of gemeente rond te brengen, willen we hier van harte daarvoor bedanken.

Het hoeft geen betoog, dat de vereniging grote baat heeft bij de inzet van alle bezorgers. Iedereen weet hoe hoog tegenwoordig de porti zijn. Thans kan dit bedrag geheel ten goede komen aan andere activiteiten van de vereniging.

Nogmaals alle bezorgers hartelijk dank.

En, we hopen het komend najaar weer een beroep op u en anderen te mogen doen.

Het bestuur

EEN DUIK IN DE ARCHIEVEN

Hoe Cathrijn een king kreeg

Cathrijn Henricksdochter, de weduwe van Evert Henrickszoon, was in 1557 ongeveer 50 jaar oud en zij woonde in de A.B.C.-straat te Utrecht. Op zondagmorgen 28 februari van dat jaar om 7 uur kreeg zij onverwacht bezoek van een jonge vrouw, die haar vertelde Marie te heten en uit Gouda afkomstig te zijn. Zij had een kind bij zich van een half jaar, dat Jan gedoopt was en dat zij liever kwijt dan rijk was! Zij deed de weduwe het volgende voorstel: als Cathrijn de baby te vondeling legde, zou Marie haar een gulden geven. Cathrijn stemde toe, want een dergelijk bedrag werd haar niet elke dag aangeboden! Afgesproken werd dat de weduwe haar geld zou krijgen in de verste herberg buiten de Catharijnepoort. De beide vrouwen gingen dadelijk op pad; zwijgend liepen zij met de baby door de stad, die zo vroeg op de zondagmorgen nog verlaten was. Cathrijn legde de kleine Jan te vondeling op de stoep van het schoolmeestershuis van de Pieterskerk. Marie legde bij het kind nog wat „reetscap“ neer; zodra zij dat gedaan had, zette zij het op een lopen en voordat Cathrijn er erg in had, was zij spoorloos verdwenen. Verontrust begon de weduwe in de stille straten te zoeken en toen ze haar speurtocht moest opgeven, liep ze naar de herberg buiten de Catharijnepoort, waar zij haar beloning zou ontvangen. Natuurlijk was Marie ook daar niet te bekennen

en Cathrijn omschreef haar als volgt aan de waard: zij was iets langer dan zijzelf, zij had een Hollandse huik op haar hoofd en zij droeg een zwarte tabberd en een rode rok. De waard wist zeker, dat deze vrouw niet in zijn herberg gesignaleerd was en Cathrijn wandelde ontuchtterd terug naar het centrum van de stad. Merkwaardigerwijs keerde zij terug naar de plaats waar zij de baby had achtergelaten en zij zag dat de „choraeltgens“ van de Pieterskerk al om de vondeling heen stonden. Op de een of andere manier zal Cathrijn zich verdacht gedragen hebben, want zij werd ontdekt en gevangen gezet in het huis Hasenberch. Op 5, 6 en 9 maart werd zij uitvoerig aan de tand gevoeld en op 10 maart werd het vonnis uitgesproken. De ongelukkige Cathrijn moest in het openbaar op het schavot worden geplaatst met een pop in haar armen, opdat een ieder kon zien wat zij misdaan had. Bovendien was zij verplicht het vondelingetje te onderhouden, wat een zware last voor de arme weduwe betekende. En dat, terwijl zij had gehoopt een gulden rijker te kunnen worden!

De Bilt

J. N. van der Meulen

Bron: Criminele informaties, Stadsarchief I, nr. 657 (G.A.U.).

Vredenburgse Varia 6

Het weer in de 16e eeuw kon al net zo slecht zijn als tegenwoordig, getuige een aantal rekeningposten van Vredenburg.

In oktober 1535 is er sprake van onwerkbaar weer als de *metzers, opperluijden, zantvoeders ende andere arbeijders* bezig zijn *die twee punctoirns* (d.w.z. de twee buitenste torens) *rontsomme te payveijen* (= plaveien) *om 't regenwater te losen*. Zij doen dat werk van 18 tot 28 oktober *den sonnendach* (24-10-1535) *met twee dagen dattet regenden dair nijet inne begrepen* (RAU, Recht Arch. 379-3 fo 35v).

In 1543/1544 is het weer mis: *Lenart Schoemaker, knecht* (= soldaat) *leggende in des keijser dienst uptie voors. starcte* (= Vreeburg) *... in 't reijnigen, vuytoezen* (= leeghozen), *zuyeren en de schoenmaecken vijff kelderen binnen die voors. starckte, die overmits groote storting van regenwater vol water waeren* ... *15 schell.* (RAU, R.A. 379-9, fo 70v).

In 1545/1546 is dezelfde Lenart weer de man die de gevolgen van barre weersomstandigheden moet weg-

werken door *de snee, die zeer groet was, van de thoornen te werpen* (RAU, R.A. 379-10, fo 92r).

Als Albert van Loo, auditeur van de Rekenkamer in Den Haag, in februari 1546 op dienstreis naar Utrecht moet, ontvangt hij boven zijn dagvergoeding van 28 schell. nog een extra toelage van 7£ 9 schell. voor de hele tocht *overmits den groten voorst* (= vorst) *ende andere onweere* (= slecht weer) (RAU, R.A. 379-10, fo 71r).

Tien jaar later levert Jacob Janss. *twee oesvaten* (= hoosvaten) *om die sneu daermede van den wal te werpen ende die paijen* (= paden) *daermede te maken* (RAU, R.A. 379-16, fo 114v).

Daar de windrichting een belangrijke factor bij weer en weersverandering is, zal men op Vredenburg vaak gekeken hebben naar vier van de *vijff coeperen* (= koperen) *weerhaenkens staende boven uptie vier waeckhuijskens gemaict up ten vier puncthoornen der voors. starckte* die op 6 december 1546 geleverd worden door *Jan Jaspaezsz., coeperslager ende borganer t'Uijtrecht.* (RAU, R.A., 379-10, fo 80r). Jan Willemz. schilder, verft ze voor 18 schell. per stuk (*ibid.* fo 92r).

T. J. Hoekstra

RESTAURATIES

Van de Dienst van Openbare Werken (ofwel de RO-VU), afdeling gebouwen en monumenten, ontvingen wij het volgende overzicht van de gemeentelijke restauratiewerkzaamheden in 1977.

A. In 1977 voltooide restauraties:

1. Jacobikerk
2. Janskerkhof 21, 22, 23
3. Nieuwegracht 159
4. Oudegracht 133
5. Oudegracht 245 (kruiskoziijnen)
6. Oudegracht 198
7. Oudegracht 226
8. Servaasbolwerk 1, Leeuwenberghkerk (kap)
9. Vismarkt 4
10. Werfmuren
11. Zakkendragerssteeg 22-40
12. Zuilenstraat 23

B. In 1977 voltooide restauraties, waarvoor een subsidie in het kader van de rehabilitatieregeling is verleend:

1. 1e Achterstraat 1
2. Boothstraat 14-16
3. Doelenstraat 2-4-6-8
4. Geertekerkhof 5
5. Geertestraat 8
6. Lange Smeestraat 21/21 bis
7. Lange Smeestraat 32
8. Nieuwegracht 165
9. Nieuwegracht 203
10. Oudegracht 327
11. Pausdam 3
12. Springweg 106
13. Springweg 108
14. Voorstraat 45/45 bis

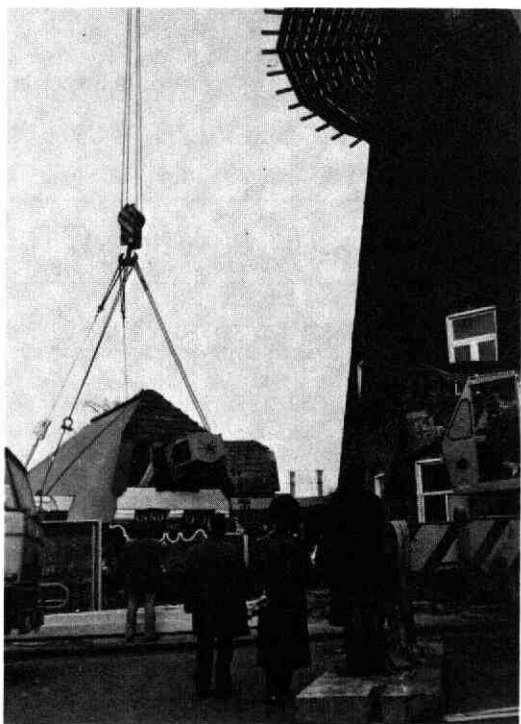
C. In 1977 aangevangen restauraties:

1. Adelaarsstraat 30, Molen Rijn en Zon (zie foto)
2. Janskerkhof 26, Janskerk
3. Kromme Nieuwegracht 28 (voorgevel)
4. Oudegracht 351
5. Wed 5-7

D. In 1977 aangevangen restauraties, waarvoor een subsidie in het kader van de rehabilitatieregeling is verleend:

1. Achter de Dom 28/30
2. Breijerscameren (Gasthuisstraat 2-16, Witte-vrouwensingel 13, 14 en 21 t/m 25)
3. Doelenstraat 2-4-6-8

4. Eligenstraat 63
5. Haverstraat 20 t/m 26
6. Jacobsgasthuissteeg, ongenummerd
7. Lange Smeestraat 32/32 bis
8. Nieuwegracht 199/201
9. Nieuwegracht 203
10. Nieuwegracht 16, 18 en 20
11. Nieuwegracht 62
12. Nieuwegracht 64
13. Nieuwegracht 88
14. Nieuwekamp 15/15 bis en 13
15. Oudegracht 213, 215 en 217
16. Pausdam 3
17. Springweg 20
18. Springweg 70
19. Springweg 72
20. Springweg 78
21. Springweg 106
22. Springweg 108
23. Van Asch van Wijckskade 19
24. Van Asch van Wijckskade 25



19 december 1977: de gerestaureerde kap van de molen Rijn en Zon aan de Adelaarsstraat wordt opgetakeld.

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht.

DE SNELTRAM

In het januarinummer van het Maandblad vroeg de Redactie de lezers om te reageren op een artikel over de eventuele doortrekking van het sneltram-tracé Nieuwegein-Utrecht door de Utrechtse binnenstad naar Zeist. Welnu, slechts drie reacties zijn ontvangen, een gering aantal dat misschien veroorzaakt is door de korte termijn waarin inzending mogelijk was of door een algehele instemming met het verhaal in het januari-Maandblad.(?)

Zoals beloofd volgen hier wat fragmenten uit de ontvangen reacties:

Doortrekking van de raillijn door de binnenstad is niet alleen schadelijk voor het beschermde binnenstadsgezicht, maar ook volstrekt overbodig. Er is genoeg openbaar vervoer door de binnenstad(. . .) Een raillijn kost ook waanzinnig veel geld, terwijl er overal bezuinigd moet worden (Mevr. L. Terken, Utrecht).

Het College van B. en W. moet van Utrecht geen tweede Amsterdam maken, met de bodemloze put, die „Metro“ heet! (. . .) Als men zo nodig de auto uit de stad en van de weg wil hebben moet er wel een

doordacht vervoerssysteem komen en geen systeem dat weinig moeilijkheden oplost, maar alleen erbij brengt (L. Hamerslag, IJsselstein).

Een sneltramverbinding behoort niet door een verkeersdruk stadsdeel te gaan, waar bovendien al bussen voor dezelfde verbinding zorgen. Voor een snellere verbinding zijn buiten de stad om mogelijkheden genoeg en het gemoderniseerde busstation geeft voldoende overstapgelegenheden. (. . .) Er moet zo veel mogelijk tegen geprotesteerd worden. Frappez, frappez toujours! (Mevr. J. L. Acket-van Riemsdijk, Utrecht).

Tot zover deze korte reacties. U heeft inmiddels uit de kranten kunnen vernemen dat het College van Burgemeester en Wethouders op 11 januari j.l. besloten heeft om de Gemeenteraad voor te stellen het sneltram-tracé niet door te trekken door de Utrechtse binnenstad.

Over de gevolgen van één en ander hoop ik in een volgend Maandblad nog terug te komen. G. J. R.

DE KERSTWANDELTOCHT

In samenwerking met Groot Utrecht organiseerde de propagandacommissie van Oud-Utrecht een kerstwandeling in de naaste omgeving van het Domplein. In de krant van 14 december was daar bijna een hele pagina aan gewijd.

Uit de brieven bij de 74 antwoordformulieren die we ontvingen, viel op te maken dat alle deelnemers het een leuk initiatief voor rond de kerstdagen hebben gevonden. Onder de inzenders bevonden zich veel kinderen, zowel uit de hoogste klassen van de basisschool als uit de onderbouw van het vervolgonderwijs. Uit allerlei namen en adressen viel op te maken, dat vaak gezins- en familieleden gezamenlijk op pad gingen. Als grootste groep liepen 28 leden van de wandelsportvereniging „De Vechtkanters“ uit Zuilen de speurtocht.

De wandeling had een uitgesproken educatief karakter. Door middel van vragen wilde de samensteller, de heer A. van Hulzen, de wandelaar meer gedetailleerd kennis laten nemen van het Domplein en zijn onmiddellijke omgeving. Blijkens de ingevulde formulieren is

het opsporen van feiten en objecten, die een deel van de Utrechtse geschiedenis in ons midden tegenwoordig stellen, gelukt.

In de brieven werd geregeld de vraag gesteld of Oud-Utrecht nog eens op de proppen zou komen met een dergelijke wandeling. De propagandacommissie is inderdaad van plan vaker een dergelijke activiteit te organiseren. De commissie is ervan overtuigd dat de vereniging door dit soort activiteiten voor een grotere en andere groep Utrechtse ook interessant wordt. Groot Utrecht is een huis-aan-huis-blad.

Een dergelijke wandeling, vooral als daar zoveel schoolkinderen aan deelnemen, levert nauwelijks of geen nieuwe leden op. Dat is de commissie zich bewust maar dat vindt ze niet erg. Naast ledenwerving is ook het gezicht van de vereniging een zaak, die de propagandacommissie ter harte gaat. Daarom is ze ook niet teleurgesteld in het aantal van 74 inzendingen. Nu konden *alle* deelnemers een mapje met twaalf ansichtkaarten van oude stadsgezichten ontvangen.

Een persoonlijke benadering vindt de commissie wenselijk. Die levert op den duur door mond-op-mond-reclame wel degelijk nieuwe leden op.

Propagandacommissie

De redactieportefeuille raakt leeg

Jaren aaneen heeft u in ons maandblad geen enkele oproep om copy kunnen lezen. De redactie bezat zo'n volle portefeuille, die zo regelmatig werd aangevuld, dat zij soms zelfs in innerlijke tweestrijd geraakte over de vraag, welke bijdragen een maandje konden wachten en welke de hoogste prioriteit genoten.

Thans raakt onze portefeuille leeg.

Daarom deze oproep. Laat ieder die altijd al plannen had over dit of dat onderwerp eens te schrijven, zijn pen pakken en tot de daad komen. Laat ieder die nog niet toekwam aan de finishing touch van zijn of haar bijdrage, die aanbrenge.

De redactie wacht in spanning.

Redactie

Petite Histoire

ATTENTIE S.V.P.

De gewezen Persoon, belast geweest met de surveillance aan het **PARK TIVOLI**, berigt door deze aan de geëerde en belangstellende leden en bezoekers van het Park, dat hij, op den 3. September door den ondernemer, den heer A. J. ABSPOEL, uit genoemde betrekking is ontslagen, op grond dat zich den 2. September weder **twee dames** de vrijheid hebben aangenomen, onder bevestiging van de daartoe aan hen beleefd gedane vraag bij het binnenkomen of **zij leden** waren, door hen met *Ja!* werd bevestigd, het Park zijn binnengelaten; doch in het Park zijnde, voor **niet-leden** zijn erkend.

Weshalve de gewezen Persoon zich verplicht acht, **de twee dames** die gebleken zijn, de dames JONGBLOED uit de Mariastraat te wezen, zijn **hartelijken dank** te betuigen, dat zij zoo ijverig hebben medegewerkt om iemand zijne betrekking te doen verliezen op eene zoo **laakbare** wijze. Hij wenscht, dat het hen in hunne carrière, steeds zonder onaangenaamheden te ondervinden, **WELGA!**

Utrecht, den
4 Sept. 1867

De gewezen Persoon belast
met het toezigt van het genoemde
PARK TIVOLI.
G. VAN RIJN

Uit: Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk
Dagblad d.d. 4 september 1867.

Excursie-programma



6 maart om 20.00 uur, een bezoek aan het Universiteitsmuseum, Trans 8 te Utrecht. Dr. P. Kylstra zal de rondleiding verzorgen. Kaartjes zijn kosteloos verkrijgbaar vanaf 21 februari bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht. Tel. (030) 31 50 70.

22 april wordt een bezoek gebracht aan kasteel Oudaen en Breukelen. Nadere mededelingen volgen.

23 mei vindt een stadswandeling plaats voor leerkrachten in het basisonderwijs en studenten aan de pedagogische academies. Tijd en startplaats van deze ook voor leden toegankelijke avondexcursie worden nog nader aangekondigd.

MAANDBLAD

oud·utrecht



51e jaargang - nummer 2 - februari 1978

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

Fundatie van Renswoude

PROBLEMEN MET EEN TESTAMENT(1)

Toen Maria Duyst van Voorhout, Vrijvrouw van Renswoude en Emmikhuizen (geb. 22 jan. 1622), op 26 april 1754 stierf in haar huis op het Janskerkhof, werd haar testament van 1749 *morte geconfermeert*. Zij had een dochtertje gehad dat jong gestorven was, en liet haar niet onaanzienlijk vermogen, na aftrek van een aantal legaten, na aan de regenten van drie weeshuizen in de steden waarmee zij een zekere binding had gevoeld, Delft, Den Haag en Utrecht. Deze regentencolleges moesten elk een nieuwe stichting (fundatie) in het leven roepen en besturen om aan de beoogde wezen uit de door hen bestuurde tehuizen de gelegenheid te geven verder te leren. Zo ontstonden in genoemde steden de Fundaties van de Vrijvrouw van Renswoude, die op grond van de bepalingen van dat testament tot op vandaag functioneren; het zijn drie geheel zelfstandige stichtingen, elk met een eigen geschiedenis. Zij onderhouden een vrij los contact met elkaar. De zichtbaarste band wordt gevormd door het feit dat de financiën van alle drie worden gecontroleerd door éénzelfde college van *auditeurs van rekening*, aangewezen door de drie gemeenten, die bij traditie hun burgemeester benoemen. Eens in de paar jaar houden de fundaties een *generale bijeenkomst*, waarop gemeenschappelijke problemen worden behandeld.

De geschiedenis van de Utrechtse fundatie is uitvoerig beschreven door Van Lier ¹⁾; belangstellenden wil ik daar graag naar verwijzen. Wat ik wil doen, is laten zien hoe het werken op grond van een ruim twee eeuwen oud testament zo zijn problemen geeft en hoe men die poogt op te lossen. De principiële moeilijkheid is natuurlijk dat een testament enerzijds dingen regelt voor de toekomst (in dit geval voor een zeer verre toekomst), maar dat de erfplater die toekomst niet kent en bij het stellen van regels voor die toekomst noodzakelijk uit moet gaan van de eigen situatie, die hij wel kent. Hoogstens kan de erfplater - en dat geldt in hoge mate voor de Vrijvrouw - door middel van een testament een toekomstvisie proberen te verwerkelijken. Maria Duyst van Voorhout, omtrent wier leven en denken overigens helaas weinig bekend is, maakt de indruk een vooruitstrevende vrouw te zijn geweest, beziel van achttiende-eeuwse opvoedingsidealen en gegrepen door de in die tijd in zwang zijnde voorliefde voor natuurkundig-technische kennis. En dat is niet zonder belang: regenten zijn er doorgaans van uitgegaan dat de Vrijvrouw een moderne vrouw was. Dat leidt ertoe, dat men bij de oplossing van problemen waarover het testament niet spreekt, zich af-

vraagt wat de Vrijvrouw zou hebben gedaan als ze *nu* geleefd had: een even noodzakelijke als gewaagde redeneertrant. Zelfs in gevallen waarin de letter van het testament heel duidelijk is en nieuwe ontwikkelingen formeel onmogelijk maakt, is de alweer noodzakelijke redenering: het testament heeft naast de letter ook een *geest*; wat wij doen is *in de geest van de Vrijvrouw*, want als zij *nu* haar testament had gemaakt, zou zij zeker.

Interessant daarbij is natuurlijk dat regenten in de 18de, de 19de en de 20ste eeuw telkens andere denkbeelden hadden over de geest van dat testament. Handelen *in de geest van de Vrijvrouw* was telkens anders, omdat die *geest* alleen bestaat in de geesten van opeenvolgende regentengeneraties. De geschiedenis van het werken met dit testament (de geschiedenis van de interpretatie daarvan) is dan feitelijk de geschiedenis van het denken van mensen aan wie in de loop van der tijden het charitatieve werk was opgedragen. Ik wil dat illustreren met een paar voorbeelden. Daartoe citeer ik allereerst de meest essentiële passage uit het testament:

... institueere ik tot mijn eenige, en universeele Erfgenamen het Stads Kinderhuis der stad Utrecht; Item het Weeshuis der stad Delft; ende het Weeshuis van 's Gravenhage, yder voor een derde portie, met expresse begeerte, dat het inkomen van de goederen, die ik aan dezelve respectivelijk zal komen natelaaten, moeten worden geëmploijeerd om ieder in den haaren, na dat het voorschreeve inkoomen zal toedragen, om eenige van de verstandigste, schranderste, en bekwaamste jongens, niet jonger als vijftien jaaren, maar wel daar boven in derzelver huizen aftezonderen, en aantezetten; hetzij in de Mathesis, teekenen, of schilderkonst, Beeldhouwen, of Beeldsnijden, oefeningen in zwaare dijkagien tot behouding van ons land tegen zwaare overstromingen van t'water; of dergelijke libre konsten; en de onkosten van buiten de voorschreeve huizen in andere steden te woonen uit de voorschreeve revenuen zullen moeten worden gesupporteerd, en betaalt;

Uit deze tekst is voor het vervolg van belang het woord *jongens*; de eisen waaraan die jongens moeten voldoen; de opsomming van de vakken waarin mag worden gestudeerd; en tenslotte de zin waarin de mogelijkheid wordt geopend dat jongens voor hun studie elders kunnen wonen.

De *letter* van deze bepalingen is op de meeste plaatsen nog altijd duidelijk genoeg. De Vrijvrouwe zegt dat sommige jongens uit de weeshuizen verder mogen leren en daartoe financieel in staat worden gesteld; dat die jongens verstandig moeten zijn, is ook nu nog een redelijke eis waaraan een bursaal dient te voldoen. Dat die jongens moeten worden afgezonderd van de andere wezen, is een nog steeds uitvoerbare eis en ook een redelijke, al was het alleen maar om enige rust voor de studie te waarborgen. Evenzo is het nog steeds redelijk en uitvoerbaar, dat zij zo nodig terwille van het volgen van onderwijs elders mogen wonen; immers Utrecht hoeft niet voor alle vormen van onderwijs een eigen mogelijkheid te bieden. Uiterst problematisch is echter voor 20ste-eeuwers de opsomming van het vakkenpakket. Bij de meeste vakken kunnen wij ons nog wel wat voorstellen, maar wat te doen met *dergelijke libre kunsten*?

Eén ding missen we in het testament, namelijk een bepaling wat er met het geld moet gebeuren als er eens een *slecht jaar* zou zijn, zonder verstandige jongens in het weeshuis. Zouden de gelden dan mogen worden besteed voor niet in de weeshuizen opgenomen jongens? Evenmin was voorzien (maar dat was in 1749 ook nauwelijks te voorzien), dat er in het geheel geen *gestichtswezen* meer zouden zijn. Wat dan? Opmerkelijk is het tenslotte dat de enige eisen die aan toekomstige *élèves* werden gesteld, van intellectuele aard waren. Geen eisen worden geformuleerd van morele of godsdienstige aard. Was dat opzet? Of sprak het zo vanzelf dat er niet over hoefde te worden gesproken? Hier vooral klemt de vraag: wat was de *geest* van de Vrijvrouwe?

Kijken we nu even naar het huidige beleid van de Utrechtse (en andere) fundaties, dan zien we dat regenten, naar hun overtuiging werkend op grond van het testament en naar hun idee in de geest van de Vrijvrouwe, met de revenuen van het toevertrouwde kapitaal helpen de studie te financieren van niet-weeskinderen, jongens en meisjes, aanhangers van elke mogelijke godsdienst of levensovertuiging, studerend in alle mogelijke vormen van voortgezet en hoger onderwijs. Indien dat op hun weg zou komen, dan zou de Utrechtse fundatie geen problemen hebben met het verschaffen van een beurs aan een Katholiek meisje uit een volledig gezin, theologie studerend aan de Katholieke Theologische Hogeschool te Utrecht. Dit laatste voorbeeld zal bij de lezer terecht de vraag oproepen: Kan dat nu wel op grond van het geciteerde testament? Is het daarmee niet volledig in strijd en handelen jullie dus niet illegaal? Geloven jullie werkelijk, dat je zo doende in de geest van de Vrijvrouwe handelt? Het is niet te ontkennen dat er nogal wat over te doen is geweest voor het zover was. Generaties regenten hebben eindeloos over het testament gediscussieerd, zelfs nog op de jongste generale bijeenkomst van 1976. Over die discussies gaat het vervolg van dit stuk; het is de geschiedenis van de interpretatie van een testament.

Die interpretatiegeschiedenis begon al meteen in 1754, toen de drie regentencolleges zich gingen beraden over de toekomst. Zij startten met het maken van een reglement dat in april 1756 in werking trad, en tot 1959 heeft gegolden. Hoewel ik mij tot de geschetste problemen moet beperken, noem ik toch eerst twee reglementaire bepalingen die er niets mee te maken hebben, maar die resp. te belangrijk en te aardig zijn om ze over te slaan.

In art. 1 schiepen de regenten de materiële mogelijkheden tot het *afzonderen*. Dat kon ofwel door in het weeshuis (in Utrecht dus in het Stadsambachtskinderhuis) ruimten daarvoor te *appropriëren* ofwel door iets nieuws te bouwen. De Utrechtse regenten kozen de laatste mogelijkheid. Zij besloten in 1755 tot nieuwbouw, gaven in 1756 opdracht aan de steenhouwer Verkerk om een gebouw neer te zetten naast het toenmalige kinderkuis, dat gevestigd was in het voormalige Agnietenklooster, dus ongeveer op de plaats van het Centraal Museum. In 1761 was het pand klaar; het staat er nog steeds, met zijn middengevel recht tegenover de Lange Nieuwstraat en zijn twee vleugels, waarvan in de 19e eeuw de rechtse ter beschikking werd gesteld van het Kinderhuis (na de opheffing daarvan is die vleugel in gebruik bij het Museum). Dit initiatief van de Utrechtse regenten heeft aldus gezorgd voor een stuk stadsverfraaiing, maar het betekende ook dat een aanzienlijk deel van het kapitaal tot op heden niet rente gevend is vastgezet.

Art. 17 gaf blijk van de dankbaarheid van de regenten en hun toekomstige *élèves*:

Aan ijder van de afgezonderde jongens zal eenig weeggeld na proportie van derzelve jaaren werden uitgereijkt, en eenmaal des jaars op den 26 April met eene maaltijd daar toe door de Heeren Regenten te ordonneeren de gedagtenisse van de Vrouwe Testatrice gevierd werden, des dat wanneer den 26 April valt op een Zondagh, zulks tot den volgende Maandagh zal worden verschoven.

De herdenking van de sterfdag van Maria Duyst van Voorhout zou natuurlijk niet tot in alle eeuwigheid een dag van grote droefheid blijven. Het werd een soort feestje dat de naam Grootjesdag kreeg en dat tot aan de opheffing van het kinderkuis aanleiding bleef tot een tractatie. Bij gebrek aan stadskinderen en inwonende *élèves* houden regenten de dag in ere met een slokje wijn.

De godsdienst.

Terug nu naar onze problemen. Regenten meenden in 1756 in de geest van de Vrijvrouwe te handelen door te bepalen in art. 13:

Zo ras de jongens afgezonderd zijn, en in de separate wooninge onder de directie van de binnevader en de binnemoeder overgebracht, zullen dezelve door de binnevader verder werden geoeffent in het lezen, schrijven en cijfferen, en in de gronden van de Godsdienst, als hier voren, art. 5 is gezegd,



Gezicht op de voorgevel van de Fundatie van Renswoude vanuit de Lange Nieuwstraat (detail), 1972.

Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht (Top. Atlas G.A.U. Zh 2.15.1).

De verwijzing naar art. 5 (lees 4) leert dat men met Godsdienst bedoelde *de waare Christelijke Gereformeerde Religie*. Dat was duidelijke taal, die overigens steeds minder duidelijk werd naarmate de tijd voortschreed. Welk protestants kerkgenootschap uit 1856 was hoeder van *de waare Christelijke Gereformeerde Religie*? En welk genootschap was dat in 1956? Bestond die Religie uit 1756 nog wel? Zeker was: die religie was protestant, maar daarmee hielden de zekerheden ook wel op. Er waren tot 1959 - het moment van de nieuwe statuten, de eerste na 1756! - twee richtingen onder de regenten: de ene groep redeneerde dat het protestantisme vast stond, dat men zich daaraan diende te houden zonder verder binnen het protestantisme te discrimineren. De andere groep meende dat de ware gereformeerde religie uit het jaar 1756 niet meer exact in die vorm bestond en dat derhalve deze bepaling uit het reglement als onuitvoerbaar moest worden beschouwd en geheel terzijde geschoven. Deze richting - vooral in Utrecht te vinden - voelde zich gesterkt door de overweging, dat de bepaling afkomstig was van een toevallig stel regenten en niet van de Vrijvrouwe zelf, die immers in haar testament over de godsdienst in alle talen had gezwegen. Natuurlijk meende deze richting de geest van de Vrijvrouwe uitstekend te kennen: zij was een moderne vrouw geweest die niet had willen discrimineren op religieuze gronden. Daar is wel wat tegen in te bren-

gen. De Vrijvrouwe heeft de gelden bedoeld voor de kinderen uit drie weeshuizen die ze goed kende. Nu waren dit soort tehuizen in de 18de eeuw, ook als dat niet met zoveel woorden in de naam tot uiting kwam en zeker als ze bindingen hadden met de overheid, protestant. De Vrijvrouwe wist dat wezen uit die tehuizen in protestantse geest waren opgevoed; de recruterij van de fundatie-élèves was door haar tot de bewoners van die tehuizen beperkt en alle élèves waren dan ook onvermijdelijk protestant. Ze hoefde alleen daarom al een bepaling omtrent de religie niet in haar laatste wil op te nemen. Regenten moesten dat wel, omdat zij de vakken wilden opsommen waarin moest worden les gegeven. Er is historisch gesproken daarom geen grond voorhanden om een tegenstelling te construeren tussen een, als uiterst liberaal voorgestelde, Vrijvrouwe en, als wat stijve Calvinisten voorgestelde, regenten.

Natuurlijk was de toestand in deze aan verandering onderhevig. De weeshuizen te Delft en Den Haag zijn en blijven tehuizen op protestantse grondslag, het Stadsambachtskinderhuis is een overheidsinstelling die niet op levensbeschouwelijke basis staat, al eiste de instructie van de binnenvader tot 1917 natuurlijk toch wel dat deze protestant moest zijn. Nadien is het verschil tussen Delft en Den Haag aan de ene kant en Utrecht ter andere verscherpt. Dat wordt nog duidelijker, als men weet dat de regenten van het Stadsam-

bachtskinderhuis (steeds identiek met die van de Fundatie, die niets met de overheid te maken heeft) door de gemeenteraad van Utrecht werden benoemd. Onder die regenten bevonden zich steeds een wethouder en twee raadsleden, aan wie natuurlijk geen enkele eis op godsdienstig gebied werd gesteld. Van de Utrechtse regenten, in het geloof van elkander verschillend, was dan ook moeilijk te verwachten dat zij als één man pal zouden staan voor het protestants karakter van de fundatie. Er ontstond hierdoor een controverse tussen de regenten van Delft en Den Haag enerzijds, die de religieuze binding wensten te handhaven, en die van Utrecht anderzijds, die onderling verdeeld waren en in de jaren 1930 stevig met elkaar discussieerden, er natuurlijk niet uit kwamen en adviezen van buiten gingen inwinnen. De Utrechtse gemeente-archivaris adviseerde in 1934 en zei - ik meen ten onrechte - dat er geen eisen mochten worden gesteld, omdat het testament er niet van spreekt. Hij achtte het reglement van 1756 het werk van een aantal personen die vanuit hun toevallige situatie iets hadden bepaald. Volgens hem prevaleerde het testament en hoefde men zich aan het reglement daarom niet te storen. Dit advies klonk sommige regenten aangenaam in de oren, anderen echter niet en die anderen wisten het zo ver te krijgen dat er nog een adviseur werd ingeschakeld, een juridisch hoogleraar, Hora Siccama, die nog in het zelfde jaar meende dat testament en reglement een onverbreekelijke eenheid vormden, en dat er dus wel degelijk eisen op het punt van de godsdienst moesten worden gesteld. Op 19 februari 1936 besluit Utrecht, na stemming, het laatste advies te volgen.

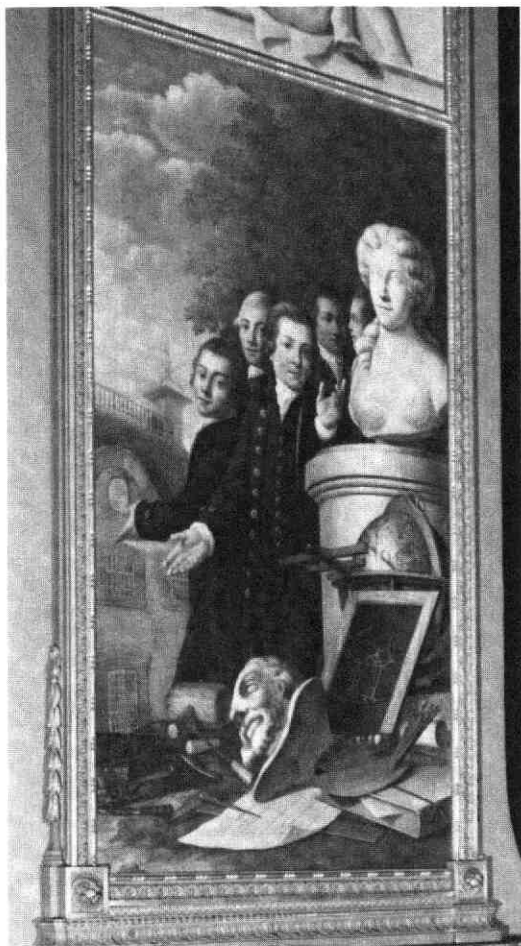
Na de oorlog gaat de discussie voort en neemt zij een komische wending. In 1956 trad de wet op de stichtingen in werking en dat vergde van de fundaties, dat zij zich daaraan statutair aanpasten, omdat het testament niet voldeed aan de eisen welke in art. 3 van de wet aan stichtingsacten worden gesteld. Daarom werden er snel zeer korte statuten, van 5 artikelen, opgesteld, waarvan het derde het doel van de stichting omschrijft; in dit artikel wordt het testament letterlijk (letterlijk? zie hierna) geciteerd. De statuten werden vastgesteld in 1959 en zij vervangen vanaf dat moment formeel het testament. Het testament bestaat alleen nog maar in de vorm van een kort citaat in de statuten.

Toen er aan de formele eis van de wet was voldaan en er statuten waren, werd van alles mogelijk: een testament kan niet gewijzigd worden, statuten kunnen dat wel, met instemming van de rechter. Omdat het doel van de stichting nog onder woorden was gebracht in de oude bewoordingen van het testament en de wereld natuurlijk niet in 1754 was blijven stilstaan, achtten alle fundaties het gewenst, dat doel nader te omschrijven, uit te werken en op de hoogte van de tijd te brengen. De statuten van 1959 waren dan ook nog niet van kracht, of gedrieën ging men een statutenwijziging voorbereiden. Moest er nu in de nieuwe statu-

ten een godsdienstclausule worden opgenomen of niet? De regenten van Utrecht meenden sinds 1960 in meerderheid van niet; Delft en Den Haag van wel. Utrecht gebruikte een nieuw en bepaald niet sterk argument. Kennelijk bij gebrek aan betere argumenten stelde men nota bene dat de statuten van 1959 niet van de godsdienst repten en daarom moest er niet op de zaak worden teruggekomen. Het was een drogreden. Die statuten van 1959 repten vrijwel nergens over en dienden alleen maar om de fundatie even snel tot een stichting in de zin van de wet te maken en dat wist men in Utrecht natuurlijk best. Er volgden uitvoerige discussies in woord en geschrift met Delft en Den Haag, die terecht niet onderste boven waren van de Utrechtse redeneraties. Utrecht had nog een pijl op de boog: het verdedigde warm de gedachte dat de statuten der drie fundaties uniform moesten zijn en daarom stelde men voor geen godsdienstclausule op te nemen; iedere fundatie was dan vrij een eigen opnamepolitiek te volgen. Dat viel ook al zeer slecht. Delft wilde een godsdienstclausule en dan desnoods de uniformiteit maar opofferen. Den Haag kwam daarop met een compromis: het voorstel luidde dat zou worden opgenomen een bepaling, dat de levensbeschouwing van de élèves diende aan te sluiten bij die van het gelieerde kinderkuis. De Utrechtse regenten vonden dat geen *fraaie* oplossing maar konden zich er mee verenigen, zeggend: ons kinderkuis stelt geen levensbeschouwelijke eisen, dus voor ons is dit een loze bepaling. Na nog wat heen en weer geschrijf, waarin het woord levensbeschouwing het moest afleggen tegen *godsdienstige gezindte*, was iedereen accoord met iedereen, was de uniformiteit gered en Delft kreeg als eerste door de rechtbank zijn statuten goedgekeurd, in 1964. Utrecht verzocht dezelfde advocaat die de Delftse zaak had behartigd, ook de Utrechtse statutenwijziging bij de rechtbank aanhangig te maken, en wenste statuten die gelijk waren aan die van Delft. Toen genoemde advocaat voor de zekerheid vroeg of de godsdienstclausule voor de Utrechtse fundatie wel enige zin had, antwoordde Utrecht - hoe snel was de eigen vurige wens naar uniformiteit vergeten! - heeft geen zin, laat maar weg. En zo heeft Utrecht het probleem van de godsdienst opgelost. De andere fundaties voelen zich thans, ruim tien jaar na de statutenwijziging, lichtelijk door hun eigen statuten gehinderd, en lichtelijk beduvel'd door Utrecht, wat men zich kan voorstellen.

De niet-weeskinderen

Sinds ongeveer 1900 deden zich gelukkige ontwikkelingen voor die ertoe leidden, dat het aantal wezen dat in speciale weeshuizen moest worden ondergebracht, ging afnemen. Hoe gezegend dat ook was voor de kinderen, het gaf de fundaties die hun kinderen moesten halen uit de weeshuizen, een in gewicht toenemend probleem, in eerste instantie van financiële aard: wat te doen als het geld dat jaarlijks uit de rente op het vermogen beschikbaar komt, niet kan worden opgebruikt, omdat er geen gegadigden zijn?



Elèves met attributen van hun vakken, geschilderd door oud-élève J. Cracoo (1777). Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.

Ik zei al, dat het testament met die mogelijkheid geen rekening had gehouden.

Het is merkwaardig dat de eerste regenten in 1756 al wel met die eventualiteit rekenden. Zij bepaalden in art. 5 dat, als er te weinig potentiële élèves zouden zijn op een gegeven moment, *in de gesepareerde woning van het zelve Godshuis . . . geene aparte menage zal behoeven te worden aangelegd*, oftewel geen aparte huishouding en met name geen aparte keuken zou hoeven te werken. De élèves en hun leermeesters zouden dan in hun gesepareerde woning eten van de maaltijden die in het Godshuis zouden worden bereid. Het probleem werd dus wel onderkend, de oplossing ervan was financieel even voordelig als anderszins problematisch: er bleef natuurlijk geld over. Kennelijk meende men, terecht, dat geld bij het kapitaal te moeten voegen. Men vergete niet dat de bouw van een eigen huis een flinke hap uit het aanvangskapitaal had genomen.

De regenten van deze eeuw, die niet met een tijdelijk verschijnsel maar met een structureel probleem te maken hebben, wensten, na enige tijd van oppotten, toch iets meer zinvoller met het geld te handelen. In 1917 besloot men, dat het op die wijze vergroten van het vermogen niet de bedoeling van de Vrijvrouw was geweest; men ging handelen *in haar geest* en besloot een subsidie te geven aan iemand van buiten het kindershuis. Dat was - in vele opzichten, waarover straks meer - een hele stap. Het blééf ook bij die ene, twintig jaar lang, al bezon men zich wel op de geoorlooftheid van een herhaling. Die leek mogelijk te worden, toen in 1937 een eerste wet op de stichtingen in ontwerp aan de Kamer werd aangeboden. Dat zou de verplichting met zich mee brengen statuten te redigeren en daarvan zou men gebruik willen maken om de doelstelling op dit punt te verruimen. Men had de formulering in overleg met de andere fundaties al klaar, toen bleek dat het wetsontwerp helemaal niet verder zou worden behandeld. In de gedachte dat de schuld daarvan niet bij hen te zoeken was, besloten ze te doen *alsot* er statuten bestonden. Daar zou dan in hebben gestaan - wat er in 1965 ook werkelijk in is gekomen - dat bij afwezigheid van jongens uit het Stadsambachtskindershuis andere jongens, die overigens aan de gestelde eisen voldoen, in de fundatie kunnen worden opgenomen. Daarmee was weer een probleem uit de wereld; de fundaties subsidiëren sinds 1939 ook niet-weeskinderen.

Dat eerste stapje van 1917, het subsidiëren van een kind van buiten, was in meerdere opzichten een novum, waarvan men in Utrecht zelf toch wel erg geschrokken is. Wat wilde het geval? De gesubsidiëerde was geen jongen maar een meisje en dat studeerde nog aan de universiteit ook, medicijnen nog wel. Dit meisje staat in de annalen van de fundatie ook niet te boek als élève; die term bleef voor de echte ex-stadskinderen gereserveerd. Tegenover auditurs van rekening spraken regenten, hun bursalenbestand samenvattend, over: *de élèves en de gesubsidiëerde Meijfrouw S.*

Daar ontmoeten we tenslotte twee uiterst netelige problemen in één klap, de universitaire studie en het meisje.

(Wordt vervolgd)

F. W. N. Hugenholtz

¹⁾ A. J. S. van Lier. De Fundatie van de Vrijvrouw van Renswoude binnen de stad Utrecht, 1754 - 26 april - 1954. Utrecht, 1954.

Gevelteken Fonds zoekt vrijwilligers

Het Gevelteken Fonds heeft vrijwilligers nodig; meer dan die, welke thans in werkgroepverband de geveltekens in de binnenstad van Utrecht hebben geïnventariseerd.

Reeds in de Maandbladen van Oud-Utrecht van december 1975 en maart 1976 hebben oproepen bestaan. Misschien hebt u deze niet gezien, of zei u toen: dat is niets voor mij, door de stad lopen en kijken waar geveltekens zijn. Hoewel dit inventariseren zeer belangrijk is en in feite de basis vormt voor het werk van de Stichting, is er nog veel meer te doen, waaraan u misschien wel uw medewerking wilt verlenen.

Enkele voorbeelden?

- archiefonderzoek omtrent de geveltekens, welke inmiddels door de genoemde werkgroep zijn geïnventariseerd;
- archiefonderzoek naar de geschiedenis van de huizen, waarvan de geveltekens bekend zijn;
- onderzoek naar huisnamen;
- documenteren van de gevelstenen van het Centraal Museum, welke permanent in de Nicolaaskerk in Utrecht tentoon zullen worden gesteld;
- fotograferen van de geveltekens;
- inventarisatie van de geveltekens in de provincie;
- inventariseren van de geveltekens in Utrecht buiten de singels.

Zoals u ziet is er nog veel te doen voor enthousiaste vrijwilligers. Denk u vooral niet, dat het werk van de werkgroep nutteloos is. Het tegendeel is het geval! Mede aan de hand van de inventarisatie van de werkgroep probeert het Stichtingsbestuur geveltekens in ere te herstellen en zullen huisnamen (opnieuw) worden aangebracht.

De documentatie van de gevelstenen van het Centraal Museum zal worden gebruikt bij de permanente tentoonstelling in de Nicolaaskerk. Omtrent onderzochte geveltekens kan in het Maandblad Oud-Utrecht worden gepubliceerd. Tevens kan dit materiaal als basis dienen voor een eventueel uit te geven boek.

Een belangrijk punt is echter de bescherming van de geveltekens, waarvoor de inventarisatie een aanzet vormt.

Bent u inmiddels enthousiast geworden? Doe dan mee en neem contact op met de heer Röhner van de werkgroep, op de Gemeentelijke Archiefdienst (telefoon 030 - 71 18 14) of de heer Van Baaren van de Stichting, op het provinciehuis (telefoon 030 - 32 16 32, toestel 396). Kom naar de bijeenkomst van de werkgroep en de Stichting, welke op woensdag 19 april a.s. om 20.00 uur in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199 te Utrecht zal worden gehouden. Tot ziens.

G. van Baaren

Ir. P. H. N. Briët

Kort na zijn 84e verjaardag overleed, op 17 febr., architect Paul Henri Nicolaas Briët. Hoewel hij zijn bureau in Hilversum had, heeft hij zich altijd zeer bij de stad Utrecht betrokken gevoeld. Tot voor enkele jaren nog was hij lid van de utrechtse monumentencommissie.

Ter gelegenheid van zijn 80e verjaardag gingen we wat nader op zijn werk in (Maandblad Oud-Utrecht 47 (1974), 11). De oud-rayon architect van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg D. Verheus zei eens; er bestaat duidelijk verwantschap tussen architecten en hun werk: Briët, stoer van bouw, detailleert fors en stoer.

Ik herinner mij - naast vele andere mooie tekeningen - een met veel vaart en vaardigheid opgezet torenkruis-met-haan op ware grootte: een blad van ca 8 meter lengte. Vandaar misschien ook zijn duidelijk voorkeur voor het romaans ¹⁾ en voor de classicistische fase van het midden van de 17e eeuw ²⁾ boven de go-

tiek en de 18e eeuw. Overigens had toch een van zijn belangrijkste werken - en zeker zijn „hoogste” - betrekking op de wereld van de gotiek: de zeer geslaagde herbouw van de vlak voor het einde van de oorlog opgeblazen toren van Doesburg.

Hij was een man van grote allure, een artiest en een zeer goed vakman, zeker niet altijd gemakkelijk, maar steeds bereid een ingenomen standpunt te herzien, wanneer een argumentatie hem overtuigend voorkwam.

Met hem valt voor ons weer een van de zeer markanten van zijn generatie weg - we zullen hem missen.

C. L. Temminck Groll

¹⁾ Zie: *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1955, kol. 239-242, *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1956, kol. 65-68 en *Bouwkundig Weekblad* 1956, 22 en 360-361

²⁾ Zie: *Bouwkundig Weekblad* 1953, 33-47 en *Maandblad Oud-Utrecht* 1956, 40-43 en 62-65.

LEDEN WERVEN LEDEN

*Onze actie begint aan te slaan. Hieronder volgt een opgave van de sedert onze publicatie in het januarinum-
mer 1978 toetgetreden leden.*

Hartelijk welkom en . . . helpt het sneeuwbalstelsel in stand houden.

Josien Aberson, Utrecht
W. Appel, Utrecht
A. de Baar, Willemstad (Curacao)
G. Barents-Vermeer, De Bilt
J. E. Barmen, 't Loo
J. de Beer, Nieuwegein
C. J. Bolee, Utrecht
F. van Bönninghausen-Bruinsma, Utrecht
C. O. Bouwstra, Delft
H. Diks, Utrecht
B. A. M. J. Diephuis, Oud-Loosdrecht
Dorpsbibliotheek, Leersum
dr. P. A. C. Douwes, Utrecht
dr. R. C. Engelberts, Utrecht
A. Enkelaar-Meijer, Utrecht
E. Eijkhout, Utrecht
M. M. E. Geerlof, Gouda
Gemeentelijk Vervoerbedrijf, Utrecht
R. B. van Gemert, Utrecht
F. Godschalk, Utrecht
J. S. Goldhoorn-de Klerck, Utrecht
ir. A. Grijns, Bunnik
B. Harmelink, Utrecht
J. Hendriks, Utrecht
ing. D. Jansen, Utrecht
J. de Jong, Utrecht

H. Jonkman-van der Meulen Utrecht
D. Keuning, Noordwijk
meij. M. J. Koerten, Utrecht
G. van Lunteren, Utrecht
drs. J. van der Molen, Utrecht
A. L. Montauban, Bijlmermeer
G. Noordzij-v. d. Werk, Utrecht
A. J. W. Otto-van Stralen, Driebergen
Paters Minderbroeders, Utrecht
drs. J. Plantinga, Utrecht
dr. J. B. Proost, Doorn
I. van Rie, De Bilt
Th. Rienks, Vinkeveen
H. Sitvast, Amsterdam
W. Timmer, IJsselstein
mevr. L. Thomassen, Utrecht
R. Volkers, Maartensdijk
P. J. Voorrips, Nieuwegein
M. C. Vulto-Bastiaanse, Utrecht
B. G. Wiegenraad, Maarsse
drs. W. P. C. van Willigenburg, Utrecht
A. Zwartenkot-Bergsma, Utrecht
J. van Zanten, Harmelen

*namens de propagandacommissie,
mr. J. Schuttevæer.*

Hendrik komt er aan!

Het beeld van keizer Hendrik IV komt weer aan de gevel van het pand Mariastraat, hoek Mariaplaats.

In het Maandblad Oud-Utrecht van augustus 1977 werd reeds melding gemaakt van de oprichting van de Stichting Het Utrechts Gevelteken Fonds, welke als eerste taak had het uitwerken en uitvoeren van de plannen tot plaatsing van een replica van het beeld van keizer Hendrik IV.

Het heeft de Stichting echter niet meegezeten. Voor het maken van een replica van het oorspronkelijke houten beeld door middel van een afgietsel werd geen toestemming verkregen van het Centraal Museum, omdat gevreesd werd, dat het houten beeld hierdoor zou verkleuren.

Aangezien er reeds jaren is getracht Hendrik weer aan de gevel aangebracht te krijgen heeft de Stichting ge-

meend het plan niet te moeten laten varen, maar genoeg te moeten nemen met het compromis, waarbij een kunstenaar het beeld namaakt. Het bestuur van de Stichting is er zich van bewust, dat deze beslissing aanvechtbaar is, maar zag in de gegeven omstandigheden geen andere oplossing.

De jonge kunstenaar Evert van Kooten Niekerk uit Utrecht heeft de opdracht gekregen het beeld te vervaardigen. Hij maakt - mede aan de hand van foto's van het houten beeld - een kleimodel, waarbij de ontbrekende delen (handen, voeten, rijksappel en scepter) worden gecompleteerd. Van dit kleimodel maakt hij een gietvorm van gips en giet daarin een zandsteenkleurig soort lichtgewicht gietcement.

De opdracht is gegeven en de Stichting hoopt, dat het beeld rond de eerste verjaardag van de Stichting (6 mei) kan worden geplaatst. Of dit zal lukken, zult u zeker uit de pers kunnen vernemen.

G. van Baaren

Ledenvergadering van Oud-Utrecht



Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Voorjaarsledenvergadering op 20 april a.s. in het Bartholomeï-gasthuis, Lange Smeestraat 40 te Utrecht om 19.30 uur.

Agenda:

1. Opening
2. Notulen van de Algemene Najaarsledenvergadering van 24/11/1977
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Verslag van de secretaris over het jaar 1977
5. Verslag van de penningmeester over het jaar 1977; jaarrekening penningmeester en accountantsverklaring
6. Bestuursmutaties. Periodiek aftredend zijn de bestuursleden mevrouw J. C. Jongbloed-Gerritsen en de heren dr. P. H. Kylstra, G. J. Röhner en C. H. Staal. Alle bestuursleden stellen zich herkiesbaar.

Volgens artikel 12, lid 8 der Statuten kunnen tegencandidaten schriftelijk gesteld worden door ten minste 10 leden. De namen van de tegencandidaten dienen ten minste 3 dagen vóór de aanvang der vergadering, waarin de vacatures zullen worden vervuld, schriftelijk aan het bestuur te worden medegedeeld.

7. Mededelingen over excursies
8. Wat verder ter tafel komt
9. Rondvraag
10. Sluiting

Na afloop van de vergadering om ± 20.30 uur zal door mevrouw A. M. L. E. Mulder-Erkelen, conservatrice textilia van het Rijksmuseum te Amsterdam, een lezing gehouden worden over de wandtapijten van Maximiliaan van der Gucht in het Bartholomeï-gasthuis. De heer W. A. Wijburg, secretaris-rentmeester van dit gasthuis, zal een korte inleiding houden op de geschiedenis en de functie van het gebouw.

D. P. Snoep,
secretaris

Financieel jaarverslag over 1977

Op de komende voorjaarsvergadering zal u de hierna afgedrukte jaarrekening over 1977 ter goedkeuring worden aangeboden. Bij deze jaarrekening, welke door het bestuur is vastgesteld, kunnen nog de volgende toelichtingen worden gegeven.

In 1977 bedroeg het saldo van baten en lasten f 5.905,—, welk batig saldo is toegevoegd aan het vermogen der vereniging. Het eigen vermogen nam hierdoor in 1977 toe van f 30.709,— tot f 36.614,—.

De liquiditeitspositie verbeterde in 1977 met ongeveer f 9.000,— voornamelijk door het voordelig saldo van baten en lasten en door de verkoop van oude jaarboeken.

Besloten is om van de voorraad prentbriefkaarten een gedeelte beschikbaar te houden om aan nieuwe leden of bij bijzondere evenementen gratis te verstrekken. Dit gedeelte van de voorraad is per einde 1977 niet meer gewaardeerd, zodat in de resultatenrekening over 1977 onder de benaming Herwaardering voorraden een last van f 5.050,— opgenomen moest worden.

Op het Propagandafonds zijn de kosten van de propagandafolder ad f 6.200,— in mindering gebracht, waarna uit de eigen middelen der vereniging in 1977 f 2.650,— aan het fonds is toegevoegd.

Onder contributies zijn de bijdragen van 1.621 leden verantwoord. Per einde 1977 hadden 54 leden hun contributie van dat jaar nog niet voldaan.

In 1977 ontving de vereniging een donatie van f 10.000,—, welke gift verantwoord is onder het hoofd „Donaties en giften”. De gever, die onbekend wenst te blijven, zijn wij bijzonder erkentelijk.

De kosten van het Jaarboek zijn in 1977 lager dan in 1976 en dan was begroot voor 1977, hoofdzakelijk door een kleinere omvang van het Jaarboek 1977.

De kosten van het Maandblad zijn in 1977 hoger dan in 1976 en dan was begroot voor 1977, omdat in vele maanden van 1977 het Maandblad meer pagina's bevatte en door hogere kosten van de drukker.

Het voordelig saldo van baten en lasten over 1977 bedroeg f 5.905,-; elimineren we echter de donatie van f 10.000,- dan resulteert een tekort van f 4.095,-.

*J. F. J. Hoeting,
penningmeester*

BALANSEN PER 31 DECEMBER 1977 EN 1976

	1976 x			1976 x	
	1977	f 1.000		1977	f 1.000
Vorraden	f 2.000,-	9	Eigen vermogen	f 36.614,-	31
Vorderingen op korte termijn	„ 4.380,-	10	Voorziening voor propaganda	„ 5.347,-	9
Liquide middelen	„ 72.079,-	62	Schulden op korte termijn	„ 36.498,-	41
	<u>f 78.459,-</u>	<u>81</u>		<u>f 78.459,-</u>	<u>81</u>

RESULTATENREKENING OVER 1977 EN 1976

	Uitkomst 1977	Begroting 1977	Uitkomst 1976
Baten			
Contributies	f 55.125,-	f 52.500,-	f 50.228,-
Advertenties	„ 5.050,-	„ 5.000,-	„ 4.865,-
Winst verkoop voorraden	„ 4.703,-	„ 3.500,-	„ 1.839,-
Donaties en giften	„ 11.742,-	„ 500,-	„ 20.300,-
Rente	„ 2.799,-	„ 1.000,-	„ 1.627,-
	<u>f 79.419,-</u>	<u>f 62.500,-</u>	<u>f 78.859,-</u>
Lasten			
Jaarboek	f 26.698,-	f 33.000,-	f 31.402,-
Maandblad	„ 28.126,-	„ 22.000,-	„ 24.819,-
Overige activiteiten	„ 656,-	„ 1.000,-	„ 1.271,-
Beheerskosten	„ 4.649,-	„ 4.500,-	„ 4.180,-
Algemene kosten	„ 5.685,-	„ 3.000,-	„ 2.125,-
Herwaardering voorraden	„ 5.050,-	—	—
Storting Propagandafonds	„ 2.650,-	—	—
	<u>f 73.514,-</u>	<u>f 63.500,-</u>	<u>f 63.797,-</u>
Resultaat	<u>f 5.905,-</u>	<u>f -1.000,-</u>	<u>f 15.062,-</u>

ACCOUNTANTSVERKLARING

Wij hebben de jaarrekening 1977 van de Vereniging Oud-Utrecht gecontroleerd. Op grond van dit onderzoek zijn wij van oordeel dat deze jaarrekening een getrouw beeld geeft van de grootte en de samenstelling van het vermogen per 31 december 1977 en van het resultaat over 1977.

Utrecht, 17 februari 1978
*Mr. P. J. Schadé Accountants bv.
 Drs. H. Scheer*

Jacobus, Pieter Jan en Paul van Liender en de stad Utrecht

„Jacobus, Pieter Jan en Paul van Liender en de stad Utrecht” is de titel van de tentoonstelling, die in het Utrechtse Gemeentearchief, Alex. Numankade 199, van 11 maart tot 27 april te bezichtigen is.

Jacobus (1696-1759), arts en botanicus, was de amateur, die zijn kleuren zelf mengde, lid en zelfs deken was van het Schildergenootschap, en leermeester van zijn neven Pieter Jan (1727-1779) en Paulus (1731-1797).

Jacobus maakte meer aquarellen in Italiaanse stijl met fantasie-landschappen dan topografische. Zijn werk is door zijn eigen gemaakte kleuren en speciale tekenstijl gemakkelijk te herkennen.

Pieter Jan heeft kennelijk meer in opdracht gewerkt, gezien zijn enorme oeuvre. Daarin valt het op, dat zijn grootste produktiviteit in de vijftiger jaren valt.

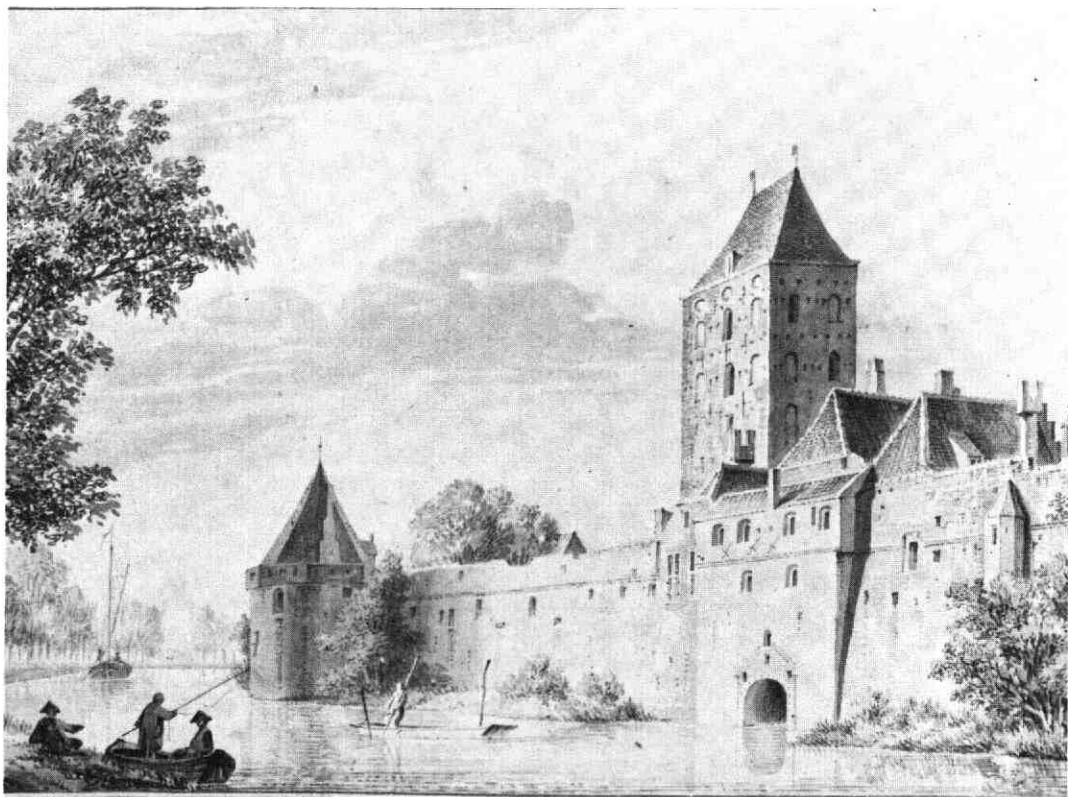
Hij heeft verscheidene reizen naar Duitsland en Frankrijk gemaakt. Zijn stijl is zeer precies, hoewel die in latere jaren toch losser wordt en dan soms moeilijk te

onderscheiden is van die van zijn broer Paul.

Pieter Jan is de enige van de familie die voor zijn broodwinning schilderde. Het mooiste voorbeeld van zijn schilderkunst zijn de wandschilderingen uit het voormalige Nederlands Hervormde Diaconie weeshuis, die in 1760 toen dit weeshuis nog een particuliere woning was van de familie van Dorsen, werden aangebracht. Zij zijn nu in bezit van het Centraal Museum te Utrecht. Van deze schilderingen geven alleen

Gezicht op de wal tussen de Wittevrouwenpoort en de Weerdpoort uit het noordwesten met de Plompetoren en de toren de Vos. (cat. 70)

Gewassen pentekening; 1759; gesigneerd Paul van Liender. (Gem. Arch. Utrecht)



het deurstuk en het schoorsteenstuk Utrechtse afbeeldingen. De rest is gebaseerd op fantasie-Rijnland-schappen. Uit die zelfde tijd dateren ook zijn andere schilderijen met als onderwerp vooral de Oudegracht waar hij zelf en zijn familie bij de Gaardbrug woonden. Paul van Liender die in ± 1760, na een opleiding in de handel te Amsterdam, naar Haarlem vertrok als houtkoper en pas in de negentiger jaren naar Utrecht terugkeerde, heeft veel samengewerkt met zijn vriend Jan de Beyer. Hij was namelijk ook graficus in welke hoedanigheid hij meewerkte aan topografische atlanten van Fouquet (Amsterdam) en A. van Bommel (Amersfoort).

Pauls grote liefde was het tekenen van bomen, wat hij uitleefde in bosgezichten. Hiervan heeft hij er een zeer groot aantal gemaakt. Ook reisde hij samen met De Beyer naar Duitsland, o.a. voor het maken van *Het*

verheerlijkt Kleefland, waarvan hij het grafische werk voor zijn rekening nam.

Dankzij kunstverzamelaars en uitgevers hebben deze topografische tekenaars een belangrijke bijdrage geleverd aan stedenbouw, landschapsarchitectuur en monumentenzorg.

Buiten Utrecht werden zeer veel dorps- en stadsgezichten door Pieter Jan en Paul gemaakt, waarvan ondergetekende bezig is een documentatie samen te stellen waarschijnlijk is nog niet alles boven water gekomen.

I. J. Soer

Openingstijden tentoonstelling: dagelijks van 10.00-16.00 uur, ook zaterdag; zondags van 13.00-16.00 uur.

BIJEN HOUDEN EN BIJENTEELT TE WIJK BIJ DUURSTEDEN

Ter aanvulling op het interessante artikel van de heer Kits Nieuwenkamp over het bovenstaande onderwerp in het Maandblad van februari, een tweetal opmerkingen.

In het Utrechts Placaatboek van Johan v. d. Water vindt men in deel I blz. 638/9 een placaat over het houden en zetten van bijen van 8 april 1614. Daarin staan diverse regels die bijenhouders in acht moesten nemen, maar er staat niet de verplichting in, dat een imker van het houden of zetten van een bijenstal aangifte moest doen bij het plaatselijk bestuur. Wij zouden hieruit kunnen afleiden dat de 16 aangiften die de heer Kits Nieuwenkamp in zijn artikel citeert, moeten berusten op een stedelijke ordonnantie van Wijk bij Duurstede.

Ter Laan geeft in zijn Folkloristisch Woordenboek blijkbaar geen rijmpje uit het Utrechtse met betrekking tot bijen. In mijn boekje „Uit het verleden van De Bilt“ (De Bilt 1960) wijdde ik een hoofdstuk aan „Sint Laurentius-10 augustus“. Daarin citeer ik het volgende rijmpje:

*Met Sint Laurèns
Krijgen de bijen op d'r pens*

Van dit vers volgt dan een verklaring die mij blijkbaar van deskundige zijde was verstrekt. (Ik zelf weet n.l. niets van bijen.) Voor mogelijke belangstellenden laat ik die explicatie hier volgen. „Meer eigenaardig dan dichterlijk, en bovendien voor een leek op bijengebied niet erg duidelijk. De betekenis van het rijmpje is - of was, want het heeft aan betekenis veel ingeboet - het volgende. Wanneer de zomerdracht van de bijen achter de rug was, er m.a.w. geen hoofddracht (klaver, lindebloesem, boekweit, koolzaad, enz.) meer overschoot waarop de bijen konden halen, dan werden zij zonder vorm van proces „afgeslacht“, door uitzwaving of anderszins.

Tegenwoordig worden de bijen dan veelal naar de heide gebracht, waar dan de tijd voor het winnen van de heidehoning nog moet komen. Voor het ouderwetse afslachten van de bijen was 10 augustus blijkbaar de voorgeschreven dag.”

P. H. Damsté

EXCURSIES



12 april een bezoek aan de tentoonstelling over **Van Liender** in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst (zie ook elders in dit nummer). Mevrouw drs. I. J. Soer zal ons vanaf 20.00 uur rondleiden. De toegang is gratis; aanmelding bij de Discus is niet nodig.



22 april bezoek aan **Huize Oudaen** aan de Vecht te Breukelen. De bewoners, de heer en Mevrouw Dukes ontvangen ons in hun middeleeuwse huis, dat wordt gerestaureerd in de oorspronkelijke toestand.

Vertrek 10.15 uur vanuit de Kruisstraat, Utrecht. We drinken een kopje koffie op Queekhoven, waarna de directeur van de Eduard van Beinum Stichting iets over huis en stichting zal vertellen en laten zien. Een van de bewoners van het huis verzorgt daarna een concert voor ons. Queekhoven bezit een prachtige tuin met veel zeldzame boomsoorten, waarin we vrij kunnen wandelen. Om 12.30 uur wordt hier de lunch gebruikt.

Om half twee wandelen we naar Oudaen, een afstand van ongeveer 20 minuten lopen; we worden er ontvangen door de familie Dukes, die haar huis, waar de restauratie nog in volle gang is, voor ons openstelt.

Om 17.00 uur zijn we in de Kruisstraat terug.

De kosten voor deze excursie bedragen totaal f 19,00.

Kaartjes kunnen vanaf vandaag worden afgehaald bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht ('s maandags tot 13.30 gesloten!), of per giro besteld (let op: nieuw giro-nummer **3878331** t.n.v. Excursiecommissie Oud-Utrecht, Minrebroederstraat 25, Utrecht, met 60 cent extra voor de toezending der kaarten).

Bij de kaartjes ontvangt u ook een foldertje over de geschiedenis van het huis Oudaen. Eigen vervoer is wel mogelijk; er kan echter geen reductie op de prijs worden gegeven.

26 april een **stadswandeling** voor **leerkrachten** uit het basisonderwijs en leerlingen van de pedagogische akademies. (Eerder werd op deze plaats 23 mei aangekondigd).

Er wordt gewandeld door het zuidelijk deel van de oude binnenstad. Dezelfde dag verschijnt de route van deze wandeling met vragen voor de leerlingen van de hogere klassen van het basisonderwijs in Groot Utrecht.

Deze wandeling is ook open voor onze leden. Start 19.00 uur op het Domplein. Kosten zijn aan deze wandeling niet verbonden, wel worden belangstellenden verzocht zich te melden bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht, in verband met het aantal deelnemers.

MAANDBLAD

oud-utrecht



51e jaargang-nummer 3-maart 1978

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, giro-rekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

PROBLEMEN MET EEN TESTAMENT (2)

De Universitaire studie

In haar testament (geciteerd in de vorige aflevering) wenste de Vrijvrouwe van Renswoude de jongens aan te zetten tot studie in de Mathesis, tekenen, schilderen, beeldhouwkunst, waterstaatkundige vakken of „dergelijke libre konsten“. Uit het woord „dergelijke“ blijkt dat de Vrijvrouwe de bij name genoemde vakken tot de vrije kunsten rekende en dat de regenten de bevoegdheid kregen jongens te laten studeren in aanverwante vakken. Het reglement van 1756 gaf regenten de gelegenheid een aantal van dergelijke vakken op te sommen.

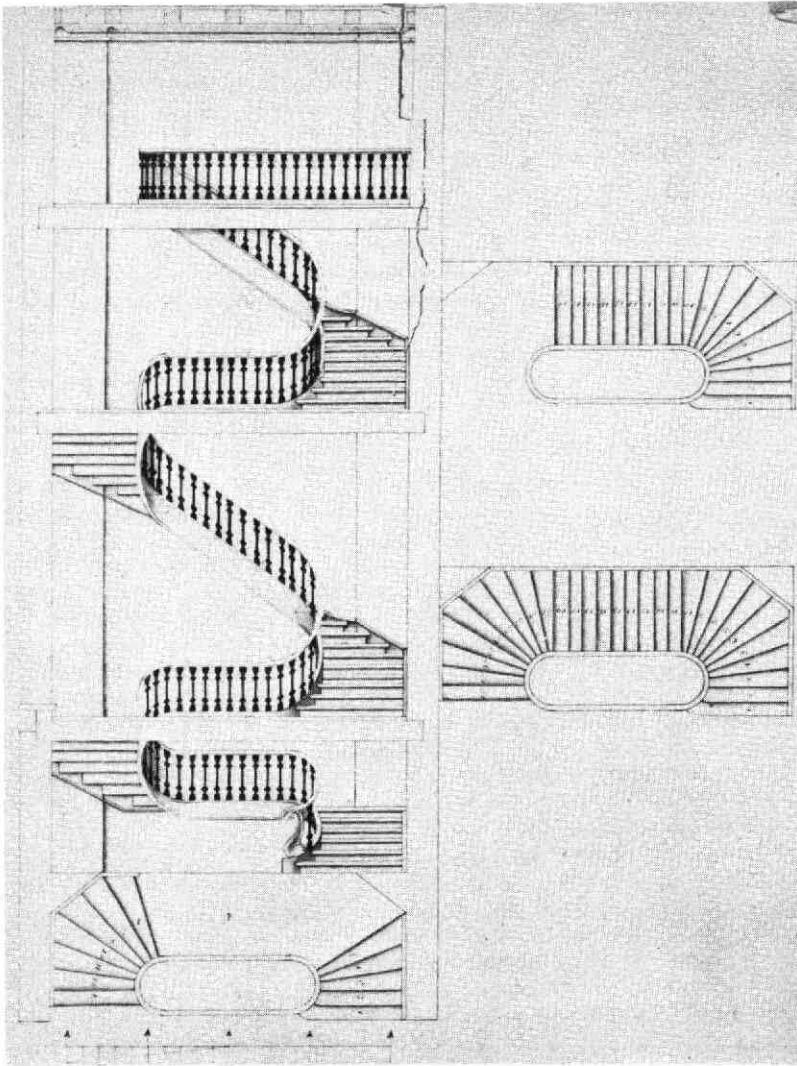
Art. 16: „Werdende door de vrije kunsten, waar toe dezelve zullen mogen werden geschikt verstaan, het schilderen, beeld- en steenhouwen, het scheepstimmeren, het maken van Molens, Sluizen en Dijkagien, de Architectuur zoo Civiel als militair, de navigatie en stuurmanskonst, het maken van mechanische en astronomische Instrumenten en orlogien, de chirurgie, en zodanige andere, als de Heeren Regenten van de Godshuizen met de Heeren Executeurs in het vervolg zullen oordelen daar mede toe te behooren, zijnde het timmeren, metzelen of dergelijke handwerken voor zo verre de kennisse van dien tot de architectuur of andere van de bovenstaande vrije kunsten absolut gerequireert word, daar onder mede begrepen“.

Op het eerste gezicht lijken daar mogelijkheden tot verdergaande uitbreiding in te zitten, maar die vrijheid wordt danig ingeperkt doordat regenten alleen die vakken tot het toegestane pakket mogen rekenen, die absoluut nodig zijn voor de studie van de reeds opgesomde: een soort hulpvakken dus. Behalve uit het reglement kunnen we de vakken ook leren kennen uit de praktijk. Ik telde de eerste honderd *élèves* (1761-1851) en kwam tot de volgende uitkomst: Chirurgijns staan met 19 man aan de kop, gevolgd door 16 man die hun technische opleiding gebruikten als militairen bij land- en zeemacht, 14 jongens kwamen in allerlei functies bij de waterstaat (drie van hen als molenmaker), 6 werden klokkemaker, 5 instrumentmaker. Ook de kunstvakken uit het testament zijn vertegenwoordigd: 5 kunstschilders, 2 beeldhouwers, 5 graveurs en 1 tekenleraar. Allerlei combinaties gaven aanleiding tot afwisselende carrières: zo leerde er een voor metselaar, maar die werd later eerst boekhouder en ver-

volgens onderwijzer in mathesis en geografie. Ook een wijnroeier (er waren er drie bij de eerste honderd) eindigde als leraar in de mathesis. Vergeten we tenslotte de twee piano- of orgelmakers niet; één hunner, J. van Lodesteijn, studeerde in Parijs en vervaardigde onder meer de tafelpiano die nog eigendom is van de fundatie.

Dit moge een indruk geven van wat de 18de eeuw onder *Libre konsten* verstond, kunst en technische vakken, laat ons zeggen op het niveau van de M.T.S. We mogen gerust stellen dat hiermee dankzij de Vrijvrouwe een aantal wezen uit het Stadsambachtskinderhuis zich een behoorlijke, soms zelfs zeer goede, maatschappelijke positie heeft weten te verwerven. Ongeveer een eeuw lang heeft de toepassing van het reglement op dit punt dan ook geen problemen opgevoerd. Maar na het midden van de vorige eeuw blijken er *élèves* te zijn met aspiraties voor andere vormen van voortgezet onderwijs, zelfs voor het hoger onderwijs. Maar was het volgen van universitaire studies wel toegestaan?

Deze vraag werd enerzijds principieel ontkennend beantwoord, maar anderzijds en via de praktijk toch ook positief, althans in die zin dat precedenten geschapen werden die het principe op den duur ondermijnden. Het principe was op zich zelf erg duidelijk: de Vrijvrouwe sprak in haar testament niet van enige universitaire studie, de oudste regenten in hun eerste interpretatie van het testament evenmin. Geen wonder trouwens, het zal bij geen achttiende-eeuwer ook maar opgekomen zijn dat wezen, die op kosten van stichtingen werden onderhouden, ooit naar een universiteit zouden kunnen gaan. En toch ging de poort van de academie omstreeks 1840 voor de *élèves* open. Sindsdien immers werd de studie in de medicijnen toegestaan. Kennelijk heeft men gemeend dat de van ouds gepropageerde studie voor chirurgijn de studie in de medicijnen impliceerde. Men ging voorbij aan het feit dat in 1756 een chirurgijn echt wel wat anders was dan een doctor *medicinae*. Hoe dat zij, sinds 1840 zijn er universitaire studenten in de fundaties. Een hele doorbraak, zal men zeggen, maar zo beschouwden regenten zelf hun beslissing allerminst. Zij stelden overigens wel het probleem in zijn algemeenheid aan de orde, zo ruim waren ze wel. De Generale bijeenkomsten van 1861, 1864 en 1867 kwamen echter tot de slotsom dat testament en reglement de jongens geen toegang tot andere studies konden bieden dan de medische. Delft nam in 1867 overigens



een geheel eigen standpunt in en dat was geen wonder. De stad bezat een Polytechnische School, waar op hoog maar nog geen universitair niveau, juist allerlei vakken werden onderwezen die precies pasten in het testament. De Delftse regenten meenden dan ook dat de vakken van hun opleidingsinstituut gelijk te stellen waren met de libre kunsten. De andere fundaties brachten daar niet veel tegenin, temeer omdat de Polytechnische School (nog) geen universiteit of hogeschool was en het principe dus overeind kon blijven.

Sindsdien bleef de vraag wat rusten, tot hij in 1889 weer aan de orde kwam en weer met een negatief resultaat. Maar plotseling, op de volgende Generale bijeenkomst, 1893, kwam de Utrechtse fundatie in alle progressiviteit met een interpretatie van de term libre kunsten die hele vergezichten opende. „Libre kunsten”, zegt Utrecht, moet worden uitgelegd als „Kun-

sten en Wetenschappen”. We kunnen gerust stellen dat dit alleen maar in die zin „in de geest van de Vrijvrouwe” was, dat zij wellicht de universitaire studie had genoemd als zij in de 19de eeuw had geleefd. De Utrechtse regenten hadden natuurlijk gelijk als zij stelden dat met de term libre kunsten in de 19de eeuw niet meer kon worden gewerkt; hij was volstrekt achterhaald en buiten gebruik geraakt. Maar de betekenis die zij eraan gaven was in elk geval niet overeenkomstig de 18de-eeuwse inhoud. De zeven vrije kunsten, de artes liberales, stamden uit het middeleeuws onderwijsstelsel. Tezamen hadden deze kunsten de basisfaculteit gevormd waarbovenop studies in theologie, rechten en medicijnen, als hogere faculteiten waren gebouwd. Tot de zeven behoorden taalkundige vakken, filosofische (vooral) en een aantal B-vakken, arithmetica, geometria, musica, astronomia, die eeuwen laten zouden worden verenigd in de faculteit

van Wiskunde en Natuurwetenschappen. De andere vakken van de zeven werden de kern van de eveneens veel later opgerichte faculteiten van Letteren en Wijsbegeerte.

De libre konsten waren door de Utrechtse interpretatie ver verwijderd geraakt van hun achttiende-eeuwse en zelfs zeventiende-eeuwse context en teruggekeerd tot hun oorspronkelijke betekenis. Door deze uitlegging, zou men zeggen, was de weg geopend voor de studie in de Letteren en Wijsbegeerte in die in de Wis- en Natuurkunde. In de laatstgenoemde vakken was, dankzij Delft, de weg al vrij; Letteren was dus nieuw. Merkwaardig was dat in de Utrechtse opvatting de studie in de Rechten ook mogelijk werd. Theologie, met de Rechten toch ook een van de middeleeuwse bovenfaculteiten, bleef, om niet na te speuren redenen, buiten beschouwing. Overigens werd van deze verruiming van het vakkenpakket nauwelijks gebruik gemaakt. Sinds 1893 en tot 1927 noteer ik *élèves* studierend voor civiel ingenieur in Delft, voor arts, apotheker, chemicus, tandarts. Geen studies dus die eigenlijk al niet waren toegestaan.

Toch was het besluit van 1893 niet zonder effect, want de consequentie dwong regenten in 1927, toen een *élève* theologie wenste te studeren, de lijn door te trekken en toestemming te verlenen. Daarmee was de laatste stap gezet, zo leek het althans. Utrechtse regenten gingen, tot niet geringe verbazing der andere fundaties, op 15 oktober 1969 toch nog weer een stapje verder door een beurs te verlenen aan een RK-priesterstudent. „Geheel in de geest van de Vrijvrouwe“, zo zelfs dat er, naar ik mij tamelijk zeker herinner, slechts betrekkelijk kort over is gepraat. Het derde probleem was definitief de wereld uit en op dit moment geeft de fundatie beurzen aan allen die enige vorm van voortgezet of hoger onderwijs genieten, mits woonachtig in stad of provincie of aldaar onderwijs volgend. Aan allen, óók aan meisjes.

De meisjes

Een heel probleem! Van jongens uit het testament kun je moeilijk meisjes maken. Sinds de schepping van Eva is dat niet meer voorgekomen. Bij dit punt werd het duidelijk hoezeer de personen en de achtergronden van de regenten hun rol hebben gespeeld. In een en hetzelfde regentencollege kon een wisseling van personen gemakkelijk tot verandering van mening aanleiding geven. Het pleit voor de drie colleges dat zij al vrij vroeg begonnen zijn aan discussies over het vraagstuk, en wel op de Generale bijeenkomst van 1889. Tijdens die bijeenkomst was Delft het meest vooruitstrevend, het was vóór opname van meisjes, omdat dit in de geest van de Vrijvrouwe zou zijn geweest. Delft had daarin ongetwijfeld gelijk, zou de historicus van nu zeggen. Maar omdat Den Haag ertegen was en Utrecht zich - het tegendeel blijkt niet uit het verslag - op de vlakte hield, werd de knoop niet doorgemaakt en - regenten hadden de tijd - het punt aangehouden tot de volgende keer. Vier jaar later bleef Delft nog steeds vóór, Den Haag verklaarde zich

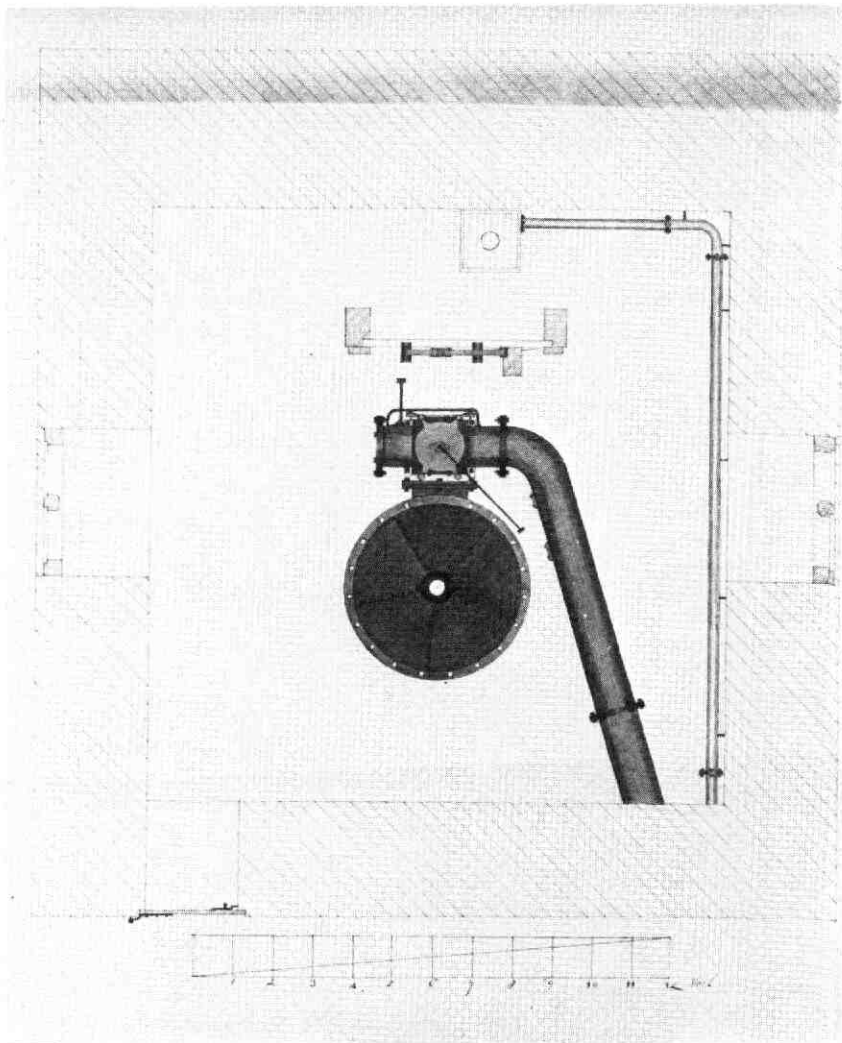
er fel tegen en Utrecht was verdeeld. Het resultaat laat zich raden, uitstel. Pas in 1913 kwam men er weer op terug. Het punt in kwestie kwam toen kort in discussie maar de meningen liepen nog steeds niet parallel en de drie fundaties waren er zo op gesteld dat in deze principiële zaak één lijn getrokken zou worden, dat de bespreking wederom tot niets leidde. In 1917 waagde men weer een poging; ditmaal blijkt uit het verslag de mening van Delft niet, maar de anderen waren er nu voor en desondanks werden geen besluiten genomen. Dat moest nog twee jaar wachten. In 1919 waren, na discussies die intussen dertig jaar hadden geduurd, allen vóór de opname van meisjes. Toch had Utrecht voor zichzelf uit de besprekingen van 1917 al een conclusie getrokken; het meende toen bevoegd te zijn subsidie te verlenen voor de studie van een meisje, de in de vorige aflevering genoemde „Mejuffrouw S“.

Het is niet vast te stellen in hoeverre bij de besluitvorming in deze jaren de ontwikkelingen in onze binnenlandse politiek, de doorbreking van het exclusieve mannenkiesrecht bijvoorbeeld, een rol hebben gespeeld. Het lijkt mij dat er ook binnen de fundaties, zeker in Utrecht, een factor meespeelde, namelijk de huisvesting van de *élèves*. Juist in de jaren rond de eerste wereldoorlog werd over de huisvesting gepraat; er waren uitwonende *élèves*, wegens studieredenen en de bezetting van het Utrechtse fundatiegebouw was zeer gering. Omstreeks deze tijd werd dan ook het besluit genomen een einde te maken aan het inwonen van *élèves*. Ik durf te veronderstellen dat deze ontwikkeling de opname van meisjes gemakkelijker heeft gemaakt; als alle *élèves* uitwonend zouden zijn, vermeed men het levensgrote probleem van de gemengde huisvesting.

Hiermee zou mijn verhaal ten einde kunnen zijn, ware het niet dat zich een voor de moderne toeschouwer komische ontwikkeling heeft voorgedaan: het besluit van 1919 blijkt niets te hebben betekend. Regenten hebben zich toen bepaald niet op de borst geslagen wegens hun trots op de grote stap vooruit, integendeel, ze zaten er danig mee in de maag... in feite moest alles weer opnieuw beginnen.

In april 1925 waren de Utrechtse regenten in hun maandelijks vergadering bijeen. Zij moesten constateren dat er toen te weinig „verstandige“ jongens aanwezig waren en dat er geld overbleef. Dus dan maar eens uitkijken of er soms ook vrouwelijke gegadigden zouden zijn? Neen, ons reglement laat dat in het geheel niet toe en zo'n geheiligd document mogen we niet zo maar overtreden. Men voegde derhalve de overgebleven rente toe aan het kapitaal! Van alle progressiviteit van 1919 was niets meer over en het gemeenschappelijke besluit van dat jaar was vergeten of verdrongen. Kort daarna zijn regenten op geheel onverwachte wijze over de drempel geduwd en wel door een in goeden doen verkerend „oudkind“ van het Stadsambacht Kinderhuis, de heer Kasteleijn, die samen met zijn vrouw een fonds stichtte, het Kasteleijn-Beijerinckfonds, bestemd voor verdere stu-

Technische tekening van J. Maurer, élève van 1790 tot 1799, later „opzichter van een stoommachine“ en molenmaker.



die van kinderen van beiderlei kunne. Het beheer van het Fonds werd door hen opgedragen aan de regenten van de Utrechtse fundatie. Deze geste heeft in het regentencollege de impasse doorbroken en sinds 1931 was het meisjesprobleem in Utrecht in beginsel opgelost. Het vermogen van de fundatie zelf werd aangewend voor jongens, eventuele meisjes konden worden opgenomen in het K.-B.fonds, en zo hoefde men niet verder te strijden over het principe.

Zo niet bij de andere fundaties, waar de letter van de wet bleef strijden met de vermeende geest. Een Generale bijeenkomst van 1952 kwam er weer niet uit en weer werd een beslissing uitgesteld. 1919 bleek inderdaad geheel vergeten. Laten we hierbij niet voorbij zien aan het onloochenbare feit dat regenten niet meer tegen vrouwenstudie waren, dat zij in meerderheid niets liever wilden dan meisjes in de gelegenheid stellen verder te studeren, maar dat de meerderheid van de colleges toch op het standpunt stond dat om

zuiver formeel-juridische redenen de mogelijkheid daartoe ontbrak. Wat er daarna precies is gebeurd onttrekt zich helaas aan de waarneming. Er is een kans dat de telefonisch contact heeft plaatsgevonden, brieven zijn er niet. Overigens kan niemand van de thans nog in functie zijnden zich van zaak meer iets herinneren, zodat het ook mogelijk is dat er geen enkel contact is geweest. Een feit is dat in de eerste statuten, die van 1959, gelijkloidend voor de drie fundaties, het meisjesprobleem blijkt te zijn opgelost. Wat was het geval? In art. 3 van die statuten, dat ik al eerder noemde, werd het doel der fundaties omschreven en men heeft dat gedaan met behulp van de bewoordingen van het testament. Zoals ik schreef was dit een noodmaatregel; zo spoedig mogelijk zouden de fundaties gaan werken aan een wijziging, waarin de doelstelling opnieuw geformuleerd zou worden, meer aangepast aan de eisen van de tijd.

In 1959 luidde art. 3:

„Ingevolge de bewoordingen van het testament” (en nu vergelijkte men de door mij eerder geciteerde tekst!) moet het inkomen. . . „worden geëmployeerd om, naar het voorschreven inkomen zal toedragen, enige van de verstandigste, schranderste en bekwaamste jongelieden, niet jonger dan vijftien jaren maar wel daarboven, in het Stadsambachtskinderhuis. . . te Utrecht af te zonderen en aan te zetten, hetzij in de Mathesis, . . .” etc etc.

Onder het mom van een letterlijk citaat uit het testament was de doelstelling omschreven, maar een listing, die historisch niet meer te achterhalen is, wijzigde het woord jongens in het woord jongelieden, terwijl hij het deed voorkomen of dit in het testament zo was gesteld. Juridisch lijkt mij dit een wat bedenkelijke vondst, maar voor de regenten was het wel een uitkomst! Deze statuten vervingen vanaf 1959 het testament en de jongens waren hun monopolie kwijt. Eventuele bezwaarden onder de regenten, die zich jarenlang op de letter van het testament hadden beroepen, waren nu hun enige argument kwijt en met een goed geweten konden nu ook meisjes in hun verdere studie worden geholpen. Dankzij een foeffe, maar de geest van de Vrijvrouw zal dat de euveldader graag vergeven hebben.

Daarmee was dus het vierde probleem opgelost. Toch heeft zich sindsdien, dus in het meest recente verleden, in Utrecht op dit punt nog iets nieuws voorgedaan. Omstreeks 1960 ontving deze fundatie een niet onbelangrijk legaat, een kapitaal waarvan de inkomsten die van de eigenlijke fundatie en die van het Kasteleijn-Beijerinckfonds ver overtreffen. Deze dankbaar aanvaarde erfenis had echter een beperkende bepaling: er mogen slechts studies van jongens mee worden gefinancierd, zo wilde het de erflater-vrijgezel. In zekere zin keerde daarmee voor de Utrechtse fundatie het probleem weer terug. Het vermogen van de fundatie zelf, het oorspronkelijke vermogen dus, steekt voor het allergrootste deel in het huis. Wel heeft de fundatie maatregelen genomen die ertoe leiden dat de hoge onderhoudskosten voor dit historisch erfgoed zoveel mogelijk worden goedgemaakt door inkomsten die door het huis verkregen kunnen worden, toch is het zo dat van het oorspronkelijk vermogen maar een klein deel rentedragend is. Uit het eigenlijke fundatie-kapitaal komt dus jaarlijks maar weinig ter beschikking van onze bursalen. Daarnaast is er het K.-B.-fonds. Deze beide fondsen accepteren de vrouwenstudie. Het grootste fonds waarover de fundatie beschikt kent echter de genoemde beperkende bepaling. Het kost de secretaris-rentmeester jaarlijks de nodige hoofdbrekens de lasten zo te verdelen dat aan alle aanvragen kan worden voldaan op zodanige wijze dat op het jongste fonds uitsluitend de studiekosten voor manlijke bursalen komen te rusten. Dat wordt moeilijk, want regenten hebben geconstateerd dat de laat-

ste jaren juist door meisjes een groter beroep op de fundatie wordt gedaan dan door jongens. Gelukkig weer een probleem.

Zo werk* op grond van een testament uit 1749 een Utrechtse stichting in 1978. Zij geeft aanvullende studiebeurzen aan 15 tot 20 élèves per jaar en vervult daarmee - op bescheiden schaal - nog haar oorspronkelijke functie, zij het op aangepaste wijze. Dat die functie nog bestaat, is misschien wel het merkwaardigst. Wat in 1749 nodig was, is dat in 1978, ondanks alle vele en goede voorzieningen van overheidswegen, nog steeds. En dus kan Grootjesdag, 26 april, de sterfdag van Maria Duyst van Voorhout, nog altijd in gepaste eerbied worden gevierd. Zij zal nooit hebben kunnen dromen dat haar te beurt zou vallen wat slechts heiligen is voorbehouden: nog na eeuwen feestelijk te worden herdacht op haar sterfdag. Een merkwaardige vrouw!

F. W. N. Hugenholtz

Rectificatie

De Vrijvrouw van Renswoude is niet, zoals op pag. 26 stond, geboren in 1622, maar in 1662.

Map tekeningen Kromme Rijn en Langbroekerwetering

De tekenaar Chris Schut uit Utrecht heeft in opdracht van het Provinciaal Comité Utrecht Monumentenjaar 1975 een derde serie tekeningen van monumenten, stads- en dorpsgezichten gemaakt.

Het gaat hier om twintig tekeningen, die betrekking hebben op het gebied van Kromme Rijn en Langbroekerwetering.

Na het grote succes van de twee voorgaande mappen, waarvan inmiddels herdrukken zijn verschenen, is besloten deze derde map uit te brengen.

Chris Schut heeft tekeningen gemaakt in Bunnik, Werkhoven, Cothen, Houten, Tull en 't Waal, Schalkwijk, Langbroek en Wijk bij Duurstede. De twintig tekeningen zijn vakkundig gereproduceerd en in een fraaie map gestoken, waarop een oude kaart van het betreffende gebied is afgedrukt. De map kost f 11,- en is verkrijgbaar op de gemeentesecretarieën van Bunnik, Cothen, Houten, Langbroek en Wijk bij Duurstede en bij het secretariaat van het Provinciaal Comité Utrecht Monumentenjaar 1975, Kromme Nieuwe Gracht 49 te Utrecht (kamer 11).

De map wordt ook per post toegezonden na overmaking van f 13,50 (f 11,- + verzendkosten) op girorekening 75651 van de Crediet- en Effectenbank n.v. te Utrecht, onder vermelding van: „M” 75, tekeningen Kr. Rijngebied”.

Bij voldoende belangstelling voor deze derde map zal er zeker een vierde komen!

WATERSTRAAT 13 EN 15

De lotgevallen van een hofje

Hofjes in Nederland is een boek over vrijwoningen, een vorm van liefdadige stichtingen die in de 14e eeuw opkomt. *Het voormalige Vijf Zuster-huis in Utrecht, in 1375 gesticht, zou reeds de vorm van een hofje gehad hebben*, lezen we hierin. (1) Maar waar moeten we dat oudste hofje van Nederland zoeken? De interessante *Memorie van sommighen ende verscheyden Provins ende Ghasthuysen ende Goodtsameren*, enz. van 1603 (2) vertelt:

„Noch by Meyen poortghen achter St. Jacobs kerck staet een vyff susterhuys, daer vyff arme vrouwen in wonen ende elck heeft, neffens de huysfestinghe, vier sacken turff ende acht gulden aen gelt toe siaers alle jaer, gefondeert by Joff. Alydt... in memoriam sororum suarum numero simul V.”

Zo komen we bij de Jacobikerk in de Waterstraat, bij de Jan Meyenstraat (Meyenpoortghen). De merkwaardige naam blijkt afkomstig van juffrouw Alydt, die ter nagedachtenis aan haar vijf zusters, vijf arme vrouwen vrije woning gaf en nog een *preuve* (uitkering) toe.

Een pachtbrief van 1338 vermeldt dat toen aan *Aleyden van der Hoochstraten eene hofstede overgegeven werd gelegen in de Watersteghe bi Sinte Jacobs*. Omstreeks 1357 staat zij dit huis af voor de stichting van vijf Godskameren, het Vijfzusterhuis, aan een poortweg, een steegje dat oorspronkelijk doorliep tot de Oranjestraat. (3) Het grote huis dat afgegaan werd voor de Stichting, werd niet opgedeeld in vijf vrijwoningen (zoals ook wel eens gebeurde) maar moest vermoedelijk door de huuropbrengst (of verkoop) de bouw en het onderhoud van de kamerenwoningen bekostigen, die volgens het gebruikelijke patroon op het erf van het stamhuis werden gebouwd.

Van der Monde meldt in 1845, dat de kamerwoningen nog aanwezig zijn onder beheer van de administrateurs der Gereformeerde Diakonie. Maar in 1894 blijken ze zo bouwvallig geworden te zijn, dat de kerkvoogden ze laten slopen en door nieuwbouw vervangen:

Thans (1895) zijn er 4 benedenwoning en 1 bovenwoning. Vier daarvan kunnen door kerkerugden beurtelings vergeven worden aan gemeenteleden, die zij daarvoor geschikt achten, terwijl het recht van vergeven der 5e woning berust bij de kerkmeester der

Jacobikerk. De bewoner dezer laatste is belast met eenig toezicht op de daar ter plaatse gelegen goederen. (4) Als adressen worden gegeven:

Waterstraat 15 (1.5 moet een drukfout zijn voor 15): 2 vrijwoningen (boven- en benedenwoning); Jan Meyenstraat 1 en 3: 2 vrijwoningen. De vijfde woning is kennelijk Jan Meyenstraat 5, maar die wordt op andere wijze vergeven.

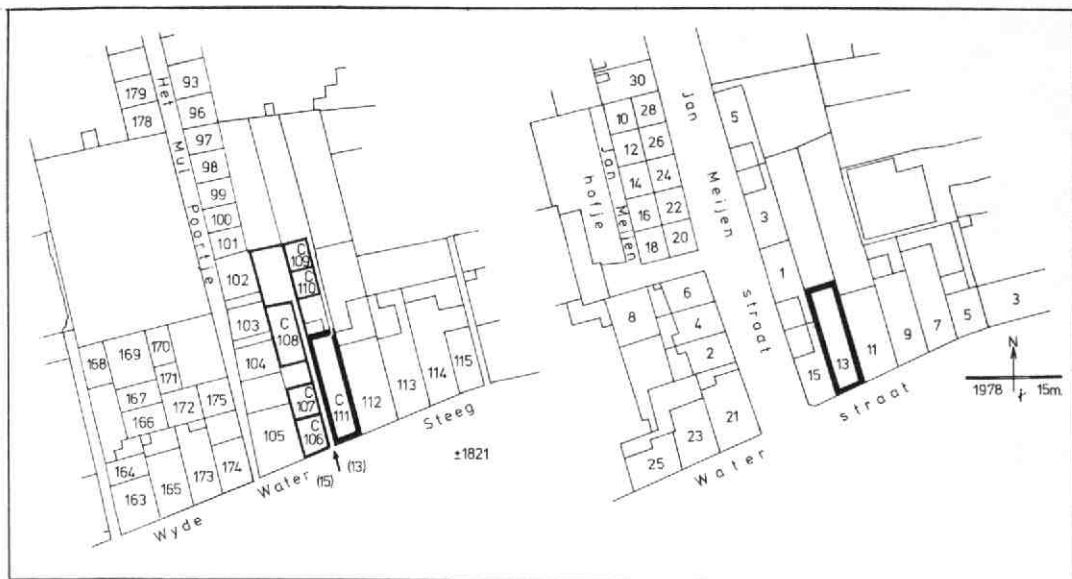
Als we nu de oude Vijfzusters - kameren zoeken, moeten we op ongeveer dezelfde plaats zijn; de tekst van 1895 spreekt van *vernieuwen* op de hoek Waterstraat Jan Meyenstraat. Als we op de kadastrale minuutkaart van ± 1821 kijken - toen waren ze er immers nog - moeten we ze terug kunnen vinden. Het eerste wat daarbij opvalt is de verbreding van de Jan Meyenstraat (het Mulpoortje) die blijkbaar met de *vernieuwing* gepaard is gegaan: een hele rij huizen verdween.

Dit waren vermoedelijk van oorsprong ook vrijwoningen, want de Jan Meyenstraat zelf had er in 1603 al 15, waarvan er in 1845 nog 10 als zodanig fungeren. Als deze strook vervalt, komen we aan de strook waarop nu de panden Waterstraat 15, Jan Meyenstraat 1, 3, 5, liggen met daarnaast Waterstraat 13. Tussen deze beide stroken vinden we een steegje met ten westen ervan drie kleine huizen (c 106, 107, 108), waarachter een open plaatsje, met twee huisjes aan de oostzijde (c 109, 110). Deze twee liggen ingesloten door het terrein van Waterstraat 13 (c 111) met een huis aan de straat en een doorgang naar de grond achter de twee huisjes.

Het lijkt ons dat we nu de *poortweg* met een hofje erachter gevonden hebben, evenals de vijf kameren. Waterstraat 13 zou dan logischerwijs de plaats van het stamhuis moeten zijn, het huis dat Aleyd van der Hoochstraten in 1338 overnam. Fascinerend wordt dit pand als we ter plaatse gaan kijken en ontdekken dat het huidige Waterstraat 13 vermoedelijk nog een middeleeuws pand is! Hiervan is de zijgevel van kloostermoppen vanuit de Jan Meyenstraat tussen de vrijwoningen van 1894 door duidelijk te zien. Opvallend is ook een middeleeuws muuranker met drakekop in de voorgevel. De kap is vermoedelijk rond 1900 vervangen. De vraag is nu natuurlijk of dit vermoedelijk middeleeuwse pand in grote lijnen nog de *huysinge* van Aleyd van der Hoochstraten is.

Sloopplannen

De grote sloop van Wijk C begon rond 1930 voor de aanleg van de St. Jacobsstraat. Ter hoogte van de



Waterstraat was in de plannen van Berlage en Holsboer van 1920 en 1924 op de kruising met de St. Jacobsstraat een marktplein ontworpen; de hoek bij de Jan Meijenstraat bleef toen nog buiten schot. Die plannen van Berlage stelden overal in de stad verkeersdoorbraken voor, en hadden weinig oog voor schilderachtige hoekjes, onder het motto dat die hoekjes bij nader inzien toch niet zo waardevol bleken. Terecht kritiseert Blijstra:

Een vast punt is altijd, dat het af te breken perceel, monument of stadsdeel bouwvallig is. Nu kan men iets dat bouwvallig is ook restaureren, maar als men het weg wil hebben zegt men natuurlijk dat dit te duur of de moeite niet waard is. Een zin om bij de rest van dit verhaal in het geheugen te houden!

Het plan van de markt is als een *lapjesmarkt* terug te vinden in het tweede rapport van Kuiper (1965), maar

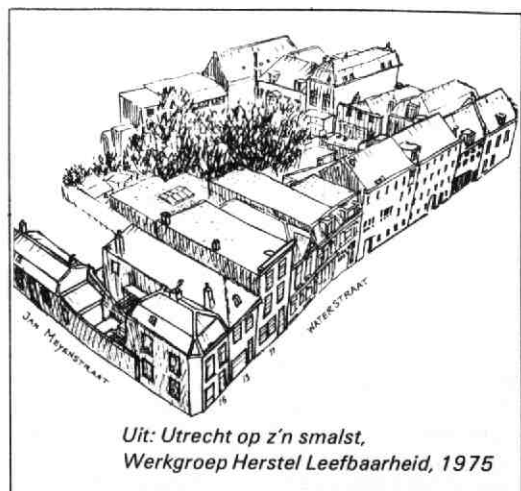
nu is de hoek Waterstraat - Jan Meijenstraat gesloopt gedacht, waarlangs aan de Oudegrachtzijde dan een *expeditieweg* voor de winkels aldaar zou komen. Dit marktplein is nog te vinden in *Ontwikkelingsmogelijkheden wijk C*, een gemeentelijk stuk van feb. 1973, en al is de *expeditieweg* dan inmiddels verdwenen, de hele Jan Meijenstraat en de helft van het blok aan de Waterstraat zijn nog „weggedacht“. Deze rigoreuze aanpak staat in schril contrast met de dan toch al levende gedachte aan een beschermd stadsgezicht en de uiteindelijke vorm hiervan toont dan ook een mengeling van „stromingen“ in het gemeentelijk apparaat: de bebouwing aan de Oudegracht maar ook de Jacobikerk zelf vallen binnen het beschermd stadsgezicht (terwijl de kerk toch al beschermd monument is); die uitstulping in wijk C heeft alléén zin als de huizen naast de Jacobikerk er ook in opgenomen worden. Maar bescherming van de Waterstraat durft de gemeente niet aan, omdat ze daar de handen vrij wil hebben. Een typerende inkonsekventie!

Een keerpunt

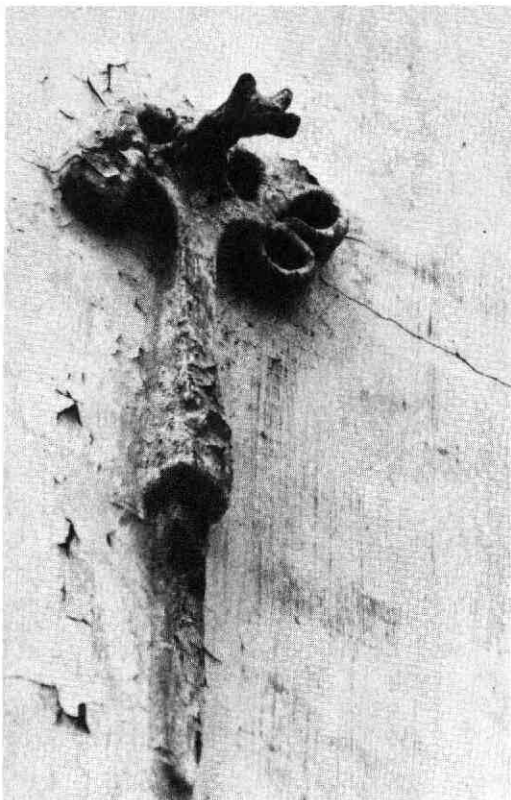
Begin 1973 neemt de Werkgroep Herstel Leefbaarheid contact op met de gemeente om een plan te ontwikkelen voor het opknappen van de leegstaande panden Waterstraat 11 en 13. No. 15 en Jan Meijenstraat 1 t.m. 5 waren in goede staat en bewoond en zijn dat nu nog.

Waterstraat 11 is een pand dat in de tweede helft van de vorige eeuw grondig is vernieuwd en constructief in een goede toestand verkeert, met uitzondering van de deels weggebroken achtergevel (inmiddels gedicht). De voorgevel levert een positieve bijdrage aan het straatbeeld.

Het uitgangspunt van de Werkgroep was een *alternatieve restauratie*: een aannemer voert een beperkte casco-restauratie uit, de toekomstige bewoners



Uit: Utrecht op z'n smalst, Werkgroep Herstel Leefbaarheid, 1975



Muuranker Waterstraat 13. Foto: Jean Penders.

doen datgene wat niet persé door de vakman hoeft te gebeuren, met als gevolg dat de kosten behoorlijk gedrukt worden. Dit principe is met succes toegepast bij Loeff Berchmakerstraat 38 (Maandblad Oud-Utrecht 47 (1974), 92 ev.) en recentelijk bij Doelenstraat 2 t/m 8.

Omdat de eventuele sloop van dit deel van de Waterstraat toch nog jaren op zich zou laten wachten, zag de gemeentelijke afdeling Gebouwen en Monumenten er wel wat in en men stelde met Herstel Leefbaarheid een voorlopig plan op. Kosten no. 11 f 23.000,— en no. 13 f 37.500,—. Het geheel zou daarna onder het beheer van de BAH (Stichting Bijzondere en Aanvullende Huisvesting) komen.

Officieel was het sloopplan niet herroepen, maar van uitstel kan afstel komen en aan voorlopige bewoning in afwachting van sloop danken heel wat Utrechtse monumenten hun leven (o.a. Wed 5/7, Achter Clarenburg 2). In juli 1973 gaat de inmiddels gevormde bewonersgroep van ongeveer tien man enthousiast aan het werk. Maar dezelfde dag nog bericht de gemeente dat er een kink in de kabel is gekomen; het werk stopt. Oorzaak is vermoedelijk dat er bij de BAH twijfels zijn gerezen over deze manier van werken; men heeft liever kant en klare panden.

Omdat er toch duidelijke toezeggingen gedaan zijn door de gemeente, probeert Herstel Leefbaarheid in juni 1974 weer schot in de zaak te krijgen. Met succes: de betrokken wethouder draagt de afdeling Gebouwen en Monumenten de begeleiding op van een uitgebreider plan, te maken door de Werkgroep en de bewonersgroep. Dit plan, stuurt de Dienst Openbare Werken begin 1975 naar B & W.

Een verrassing

De begroting voor 1976 levert in november 1975 voor Herstel Leefbaarheid een verrassing op: het blijkt dat een architect opdracht gekregen heeft voor een nieuwbouwplan op de plaats van de te slopen no's 11 en 13. Dit terwijl er nooit antwoord is gekomen op het ingediende opknappplan! In februari 1976 wordt deze beslissing dan door de wethouder in een gesprek meegedeeld aan het Wijk C-Comité en 14 april uiteindelijk in een brief aan Herstel Leefbaarheid.

Wat blijkt hieruit? Bij de Jan Meyenstraat zullen nieuwbouwwoningen komen, en de toegangsweg hiervoor zal de Jan Meyenstraat zijn. *In de huidige situatie is zij daarvoor te smal. Het is daarom dat Waterstraat 15 moet worden afgebroken. Hierdoor zou echter een lelijke hoeksituatie ontstaan, omdat het pand Waterstraat 13 nu hoekpand zou worden.*

De geschiedenis herhaalt zich: nu de markt uit de plannen verdwenen is, plant men een wegverbreding waarbij net als in 1894 de straat een rij huizen breder moet worden. Bovendien zou volgens de dienst - die nota bene samen met de bewonersgroep het verbouwingsplan opstelde - de Werkgroep niet in staat zijn het plan uit te voeren! En het opknappen zou - nu de panden niet meer in de weg staan - opeens te duur blijken te zijn!

Hierop reageerden Herstel leefbaarheid en het Wijk C-Comité in een gezamenlijk protest. De inspraak rond Waterstraat 11-13 en de Jan Meyenstraat stelt zo niet veel voor.

Herwaardering

Al deze protesten blijken toch niet voor niets.

Ook de gemeentelijke Adviesraad voor de Binnenstad is niet overtuigd van de noodzaak van de sloop van Waterstraat 11, 13 en 15 en in de gemeenteraad klinken tevens kritische geluiden. Het gevolg is dat de gemeente besluit in afwachting van nader onderzoek de mogelijkheid van behoud van deze panden open te houden.

Hoewel de opvolgers van het Vijfzusterenhuis door het kerkbestuur van de Jacobikerkerk in 1976 vanwege de sloopplannen aan de gemeente zijn verkocht, schijnen de bewoners van no. 5 zich de opdracht van 1894 te herinneren: toezicht te houden op de omgeving. Het Wijk C-Comité opereert namelijk van hieruit en heeft in november 1977 een nieuwe oplossing gelanceerd. Het stelt voor de Jan Meyenstraat niet te verbreden, Jan Meyenstraat 1 en Waterstraat 15, die

beide in goede staat verkeren, kunnen dan behouden blijven. Waterstraat 11 en 13 zijn van groot belang voor de historische omgeving; als de gemeente opknappen te duur vindt kunnen ze verkocht worden met opknappverplichting.

De gemeente onderzoekt hierop de panden opnieuw en komt voor Waterstraat 11 en 13 op opknappkosten van minstens f 700.000,—. Haar konklusie: dit plan gaat te veel de (hogere) nieuwbouwprijs benaderen en is dus onuitvoerbaar.

Hier rijzen enige vraagtekens. Waarom is duurdere nieuwbouw te verkiezen boven historische gebouwen? In 1973 ging het om f 60.500,—. Kennelijk ging men toen uit van een voordeliger manier dan de hier voorgestelde. Werkgroep Herstel Leefbaarheid plaatst bovendien vraagtekens bij de betrouwbaarheid van dit technisch onderzoek en merkt op dat in ieder geval de uitvoering van hun plan in 1973 heel wat geld bespaard zou hebben.

De gemeente overweegt nu het behoud (en opknappen) van Jan Meyenstraat 1 en Waterstraat 15 en verkoop van Waterstraat 11 (met opknappverplichting) evenals no. 13 maar met hier de mogelijkheid van nieuwbouw, met een soortgelijke voorgevel vanwege het straatbeeld.

Een betere oplossing

Gezien de hele voorgeschiedenis zou de verkoop van Waterstraat 13 met toestemming voor sloop wel een vorm van onbehoorlijk bestuur zijn. Immers er zijn door de gemeente vanaf 1973 toezeggingen gedaan voor opknappplannen en deze beloften zijn niet nagekomen. Nu het argument dat no. 13 hoekpand moet worden gaat vervallen zou het overleg met Herstel Leefbaarheid heropend moeten worden. Een nieuw

gegeven is hierbij dat de Stichting Stadsherstel interesse heeft voor het opknappen van no. 13. Een herbezinning en een grondig technisch onderzoek, gericht op behoud, is op zijn plaats. En vooral: de historische gegevens dienen in de afweging betrokken te worden. Is het niet hoogst merkwaardig dat al vele malen over dit vermoedelijk middeleeuwse pand is beslist, zonder dat de gemeente ooit enig bouwhistorisch onderzoek heeft verricht? In deze omgeving, pal tegenover de voor veel geld gerestaureerde Jacobikerker, is een zeer zorgvuldig gemeentelijk beleid toch wel op zijn plaats. Wijk C is al te veel onnodig verminkt.

Jean Penders

- 1) Cardozo, R. L., e.a., *Hofjes in Nederland*, Haarlem, 1977, p. 8
- 2) Lapp van Waveren, J., *Memorie van sommighen ende verscheyden Provens ende Ghasthuysen ende Goodtscameren*, die binnen de stadt van UTRECHT den armen gheantreyckt ende gedeylt worden, 1603, in: Kronyk van het historisch genootschap te Utrecht, XV, 1859, III, 5, Utrecht, 1859, p.99
- 3) van der Monde, N., *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad* Utrecht, Utrecht, 1845, deel II, p. 268 en 271
- 4) Van Ebbenhorst Tengbergen, J., *Liefdadige en andere nuttige instellingen te Utrecht*, Utrecht, 1895, p. 70, 71, 76
- 5) Blijstra, R., *2000 jaar Utrecht*, Utrecht, 1969, p. 190

Vredenburgse Varia 7

Tot nu toe hebben we in deze stukjes nog weinig „bekende“ personen ontmoet. In dit en in het volgende varium zal dat anders zijn.

We schrijven inmiddels 1574 en de Tachtigjarige Oorlog is duidelijk merkbaar: het kasteel heeft een Spaans en een Duits garnizoen naast zijn normale bezetting. Van de wonderlijkste plaatsen wordt gemeld dat de *Spaengiaerds* er liggen, zoals bijv. in de brouwerij. Dat geldt dan wel voor de gewone soldaten, want de Spaanse kapitein, d'Avila, had voor zichzelf een huis(je) gereserveerd op de voorburcht. Hij was met de toestand waarin dat verkeerde kennelijk niet tevreden en hij laat dan ook de schilder komen o.a. om de kamer *mit Loeffwerck* te laten versieren.

De rekening over 1574 is er niet meer, maar wel zijn ca. 100 bijlagen bewaard gebleven. Zo hebben we

over het boven vermelde schilderwerk een zgn. attestatie van de controleur (= opzichter) Johan van Frens. De vele interessante zaken die daar in staan, maken het raadzaam hem hier in zijn geheel af te drukken. (N.B. de spelling en het handschrift zijn execrabel).

Ick Johan van Frens, contreloir op Co Mats. sterckten van Vredenborch bynnen der stadt van Utrecht, attesterende myts desses dat Gerit Huijgens van Honthorst op de vors. sterckte in den hoff op 't worborch een caemer gehell geschildert hefft myt loeffwerck ende anders ende aen den solder gemackt ii grote briffen oich gehell voell werck. Ende is dat huijs in den hoff daer den gardenyr in plach te woenen, dat welcke den Spanschen Capitein voer hem (= zichzelf) hefft genoemen ende sulcks hefft laeten macken, dat welcke mijn

heer Numan gesyn hefft ende geconsentert. Waeraen den vors. Gerit verdynt hefft t'samen X £ van XL groeten vlaems 't pont. Welcke vors. som van X £ betalt is wt handen van Loys van Bueghem, Raet des Conincxs ende sijnen Mats Rentmeyster Generael van de Demeynen 's lants van Utrecht. Oirconde mijn gewontlijcke Hanteijcken hyr onder gestelt. Actum den XXVIII may Ao. XVc LXXIII..

Somme X £
(R.A.U., R.A. 388, ongenummerd).

Johan van Frens

De kapitein woont dus in het tuinmans huis en laat daar ornamentaal schilderwerk verrichten door niemand minder dan de grootvader van de later beroemde Gerard van Honthorst. De heer Albert Numan, eerste rekenmeester van de Hollandse rekenkamer (die wegens de „troebele tijden" naar Utrecht is verplaatst) heeft zijn goedkeuring aan de werkzaamhe-

den gegeven. Als Johan van Frens dan vervolgens heeft vastgesteld en geattesteerd dat het werk naar behoren geschied is, kan de rentmeester der domeinen tot uitbetaling overgaan. Helaas is de quitantie die door Gerrit zelf ondertekend zou zijn, niet bewaard gebleven.

Wat moeten we ons zo ongeveer van het resultaat van Gerrit's werk voorstellen?

Een kamer geheel beschilderd met lofwerk doet een druk geheel vermoeden met veel blad en ranken, decoratief schilderwerk dus. Iets aan de zolder krijgt ook zijn verf, maar het is vooralsnog volstrekt onduidelijk wat we onder *briffen* moeten verstaan. Het enige wat we weten is dat ze, net als de rest van de kamer, geheel vol geschilderd zijn.

(Met dank aan drs. J. A. L. De Meyere voor gegevens over Honthorst en het schilderwerk).

T. J. Hoekstra

HISTORISCHE DAG

Alle leden en donateurs van Historische Verenigingen en verzamelingen in de provincie Utrecht worden hierbij uitgenodigd deel te nemen aan de Historische Dag op 20 mei 1978 in de St. Aegtenkapel, 't Zand te Amersfoort.

Het programma ziet er als volgt uit:

- 10.15 - 10.30 uur: aankomst, koffie
10.30 - 11.00 uur: opening en mededelingen
11.00 - 11.30 uur: hoe is de historische belangstelling te stimuleren?
lezing door de heer D. Pezarro, medeoprichter van de heemkundigekring Amerongen.
11.30 - 11.45 uur: pauze - koffie
11.45 - 12.15 uur: wat is de betekenis van archiefonderzoek i.v.m. historisch onderzoek, lezing door de heer A. Graafhuis, adjunct-archivaris van de gemeente Utrecht
12.15 - 13.00 uur: discussie
13.00 - 14.00 uur: lopende lunch
14.00 - 15.00 uur: monumentenzorg in Amersfoort.
lezing door de heer C. v. d. Braber, van het bureau monumentenzorg in Amersfoort, gevolgd door een discussie
15.00 - 15.30 uur: thee en sluiting bijeenkomst
15.30 - 16.30 uur: wandeling door de stad.

De kosten aan deze dag verbonden zijn f 12,50 voor koffie, lunch en thee.

In verband met de beperkte ruimte in de St. Aegtenkapel is het niet mogelijk meer dan 80 personen aan de bijeenkomst te laten deelnemen. Het is dus zaak u zo snel mogelijk op te geven om teleurstelling te voorkomen.

In aansluiting op datgene wat er besproken is op de Historische Dag in 1977 in Zeist zou het voor iedereen plezierig zijn of tijdens de bijeenkomst of vantevoren bij de Stichtse Culturele Raad te laten weten of er in het werkgebied van de kring in het afgelopen jaar monumenten van de industriële archeologie zijn geïnventariseerd of dat er op enigerlei wijze aan gewerkt is.

Opgave voor de Historische Dag is mogelijk bij

mevr. A. L. Jordens, museumconsulente,
Stichtse Culturele Raad,
Mariaplaats 51,
Utrecht,

met naam, adres, woonplaats, lid/donateur van welke historische vereniging, tesamen met overschrijving van f 12,50 op giro 173931 van de Stichtse Culturele Raad te Utrecht, onder vermelding van deelname Historische Dag Amersfoort.

Opgaven kunnen tot 7 mei a.s. worden gedaan en zullen in volgorde van binnenkomst worden genoteerd.

In de hoop velen te mogen begroeten in Amersfoort,

A. L. Jordens.

Boekenschouw

Het laatste nummer van de **Mededelingen van het Centraal Museum** is voor het overgrote deel gevuld met brieffragmenten van de ene Brabantse kunstenaar aan de andere: Nathalie van den Eerenbeemt aan Har Sanders en vice versa. Wie telkens de afzender is wordt niet vermeld, terwijl dat lang niet altijd direct duidelijk is zoals de auteurs schijnen te menen.

Het is best een gezellige schrijverij: over het werk en hoe je dat moet aanpakken, over het eigen, persoonlijk leven, wat Leed uit de Provincie en ook enige internationale Wereldsmart.

Waar het hier om te doen is, zijn de twee toegevoegde en volledige brieven van 9 en 10 november 1977 waarin beide schrijvers verslag doen van een dagje in het Utrechts Museum, en wat hen daar zoal boeit. Erg leuk en aanstekelijk gedaan! Zowel de Maliebaan als de Agnietenstraat worden met een bezoek vereerd. Nathalie van den E. wijdt een eervolle vermelding aan de vriendelijke dames die de tosti's bruin bakken in de koffiekamer en ze laat weten dat de secretaris van onze vereniging haar doet denken aan wijlen de dichtervorst Adriaan Roland Holst.

Van de rubriek aanwinsten zij vermeld de aankoop van een begrafenispennen van Jodocus van Lodensteyn (1620-1677), de piëtistische theoloog en predikant, adept van de grote Voetius en bewoner van het huis „Het Park“ tegenover de Herenbrug ter hoogte van Maliesingel 24 en 25, waaraan de herinnering

door de Parkstraat wordt bewaard. Een boeiend achtergrondverhaal met illustraties en een beknopte bibliografie maakt van de aanwinst van zo'n betrekkelijk klein object toch iets waar je even voor gaat zitten.

Verder worden gereleveerd: aanwinsten voor de zil-vercollectie en de kostuumafdeling en de aankoop van een Romeins hangertje van barnsteen in de vorm van een maskertje. Het werd gevonden bij de Fortweg te Vechten in 1977, bij de verbreding van rijksweg 12.

Een aantal studenten van het Kunsthistorisch Instituut alhier maakte een studie van de Utrechtse schilder Jan van Bijlert (1598-1671), leerling van Abraham Bloemaert en behorend tot de zogenaamde „Utrechtse Carvaggisten“. Hij was een belangrijk man in zijn geboortestad, bekleedde herhaaldelijk een functie in het St. Lucasgilde en was ook regent van het St. Jobsgasthuis. Het onderzoek beperkte zich tot enkele schilderijen in het Centraal Museum, waarvan sommige na zorgvuldige iconografische studie in een nieuw licht kwamen te staan.

Hoe zo'n onderzoek in zijn werk gaat wordt hier kort en goed uit de doeken gedaan.

AHMvS

Centraal Museum Utrecht. Mededelingen nummer 20/21, februari 1978.

Tentoonstelling Gemeentelijke Fotodienst

KIJK OP UTRECHT

12 mei t/m 11 juni



Fototentoonstelling „Kijk op Utrecht“

Van 12 mei tot en met 11 juni wordt in het gebouw van de gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199 in Utrecht, een fototentoonstelling gehouden onder het motto *Kijk op Utrecht*.

De belangrijkste ontwikkelingen van de stad in de laatste 10 jaar zijn door de Fotodienst, die eveneens 10 jaar bestaat, neergelegd in enkele honderden opnamen.

Zo zijn er foto's van de opbouw van Hoog Catharijne, de verandering, die het Vredenburg onderging, belangrijke restauraties en uiteraard ontbreken de beelden van de talrijke stadsvernieuwingsactiviteiten niet.

De tentoonstelling is van maandag tot en met zaterdag van 10.00 uur tot 16.00 uur en op zondag van 14.00 uur tot 17.00 uur geopend.

De toegang is gratis.

AMELISWEERD

Met de kleinst mogelijke meerderheid besloot in 1976 de Utrechtse gemeenteraad, dat een deel van Amelisweerd gekapt moest worden om ruimte te maken voor Rijksweg 27. Met deze beslissing stelde zij het particulier vervoer boven de rekreatieve mogelijkheden voor de Utrechtse burgerij.

De uitvoering van de werkzaamheden nadert thans de *dead line*. In het najaar zullen cirkelzagen de bomen aan hun einde brengen. Niet voordat alle pogingen zijn aangewend Amelisweerd volledig te behouden, mag men het hoofd in de schoot leggen.

Alles moet in het werk zijn gesteld om deze noodlottige beslissing ongedaan te maken, in welk vergevorderd stadium van uitvoering de werkzaamheden zich ook mogen bevinden.

Onder leiding van mr. P. A. Oosting is een laatste offensief van start gegaan. Allereerst bleef de gemeente tot op heden in gebreke door geen antwoord te geven

op de ruim 1100 ingediende bezwaarschriften. Volgens legde Rijkswaterstaat naast zich neer dat zij vier mogelijkheden voor aanleg van Rijksweg 27 en hun respectievelijke gevolgen op het omringende landschap zou bestuderen. De Rijkswaterstaat koos in een vroeg stadium voor de zgn. vliesconstructie en werkte dit type wegaanleg zo uit, dat de situatie vergeleken met de gedane toezeggingen, zelfs aanzienlijk verslechterde. De maximale breedte van de weg wordt 175 m, de maximale diepte 13 m.

Bij monde van haar secretaris richtte de Vereniging Oud-Utrecht de volgende adhaesiebetuiging aan het Comité tot Behoud van Amelisweerd.

7 april 1978

Namens het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht laat ik u hierbij weten dat wij in principe gaarne uw actie adhaesie betuigen om te komen tot een nieuw onderzoek inzake een mogelijke totale consolidering van het landgoed Amelisweerd. Onze vereniging is te allen tijde bereid medewerking of bekendheid te geven aan ontwikkelingen, die dit natuurgebied ongerept kunnen laten.

w.g. D. P. Snoep
secretaris

EXCURSIES

donderdag 25 mei bezoek aan het zojuist geres-
taureerde **Catharijneconvent** aan de Lange
Nieuwstraat. De rondwandeling door het kloos-
tercomplex vangt aan om 19.45 uur.
Plaats van samenkomst: Nieuwegracht 63.
Kosten zijn aan deze rondleiding niet verbonden.
I.v.m. het aantal deelnemers wordt u vriendelijk
verzocht u op te geven bij De Discus, Minrebroe-
derstraat 25, Utrecht.

zaterdag 3 juni naar **Museum Kam** te Nijme-
gen.

Als vervolg op de lezing van de heer A. V. M.
Hubrecht voor onze vereniging over de Romeinse
grensversterkingen in Nederland bezoeken we
het Museum Kam te Nijmegen, waar de heer
Hubrecht conservator is. Hij zal ons rondleiden
langs de vele Romeinse vondsten uit de stad.

's Middags bestaat de gelegenheid voor een
stadswandeling, met o.a. een bezoek aan de Ste-
venskerk en de gerestaureerde Commanderie
van St. Jan. Daar bevindt zich o.a. een schilderij-
encollectie. De reis wordt individueel per trein
gemaakt. In de middagpauze kan op eigen ge-
legenheid geluncht worden.

Wel wordt u vriendelijk verzocht u aan te melden
bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht
(tel. 030-315070). U krijgt daar de informatie
met welke trein we gezamenlijk kunnen vertrek-
ken.

Uiterlijk 11.00 uur moet u aanwezig zijn bij Mu-
seum Kam in Nijmegen.

MAANDBLAD

oud-utrecht



51e jaargang-nummer 4-april 1978

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 760645, girekening 575520.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhrner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooslaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

HISTORISCHE SCHETS VAN DE LEEUWENBERGHGEMEENTE

(c. 1890-1960)

In de afgelopen jaren kan het nauwelijks een Utrechter zijn ontgaan dat in de binnenstad een groots opgezet restauratieplan van de oude middeleeuwse kerken in etappes wordt gerealiseerd. Slechts het herstel van één der gebouwen, te weten de Leeuwenberghkerk, zou vanwege haar excentrische ligging weleens aan de aandacht van het grote publiek ontsnapt kunnen zijn. Dit gebouw, gelegen aan het Servaas Bolwerk, werd als enige destijds ook niet direct als bedehuis maar als pesthuis aan de rand van de stad Utrecht nog net binnen de wallen opgericht. Dankzij een schenking van Agnes van Leeuwenbergh voor het stichten van een pesthuis, zoals een steen in de muur nog vermeldt, was het in de zestiende eeuw mogelijk hier dit fraaie en voor zijn tijd moderne gasthuis te doen verrijzen (1).

Na deze korte uiteenzetting, die nodig was om de naam de Leeuwenberghgemeente te verklaren, is het nodig om te komen tot het motief, dat ertoe geleid heeft dit artikel te schrijven. Dit is namelijk gelegen in het feit, dat de inventarisator van het archief van deze gemeente steeds weer opnieuw moest constateren, dat men in Utrecht zo weinig wist van de huidige „bewoners“ van dit gebouw. Bij bestudering van de notulenboeken etc. bleek dat het hier om de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden en de Nederlandse Protestanten Bond ging die met elkaar dit gebouw voor hun diensten gebruikten.

Het komt wenselijk voor om eerst het ontstaan van de Vereniging en de Bond in Nederland onder de aandacht van de lezer te brengen, daar de kennis hierover in de meeste gevallen slechts tot de kring van de Vrijzinnigen is beperkt.

De Nederlandse Protestanten Bond in Nederland

In 1870 werd ertoe overgegaan om in Nederland in navolging van de *Deutsche Protestanten Verein* de Nederlandse Protestanten Bond (N.P.B.), op te richten, waarbij de leden zich als doel voorstelden om zoveel mogelijk de religie met de cultuur te verenigen (2). Een bevordering van het religieuze leven binnen en buiten de kerk stond hierbij voorop. Alvorens hier echter werkelijk mee te kunnen beginnen moest er nog een groot dilemma binnen de N.P.B. uit de weg worden geruimd. Men moest het er over eens worden of dit in binnen- of buitenkerkelijk verband zou worden gedaan. Prof. dr. L. W. E. Rauwenhoff was een voorstander van het eerste idee, daar de kerkmensen zo doende bij het gebeuren betrokken zou blijven, terwijl prof. mr. C. W. Opzoomer op den duur een afschei-

ding van de Vrijzinnigen verwachtte, voor wie de N.P.B. dan als opvangcentrum zou kunnen fungeren. Met het uittreden van dr. C. J. Niermeijer, secretaris van de N.P.B., kwam er aan dit geschil een einde toen hij in 1903 besloot om het recht van de Vrijzinnigen in de toekomst voortaan binnen de Nederlandse Hervormde kerk te gaan verdedigen. Hiermee was het fundament gelegd voor wat enkele jaren later de V.v.V.H. zou gaan worden.

De Vereniging van Vrijzinnig Hervormden in Nederland

De Vereniging van Vrijzinnig Hervormden (V.v.V.H.) is een onderafdeling van de Nederlandse Hervormde Kerk. Met name door het verdwijnen van de „moderne“ predikanten uit de grote steden was er een groepering binnen de N.H. Kerk, die van mening was dat dit element bewaard moest blijven, daar zij anders hetzelfde lot zou ondergaan als de Remonstranten in de zeventiende en de Afscheidenen in de negentiende eeuw. Haar ideaal was dan ook één kerk met daarbinnen een zo groot mogelijke pluriformiteit. Met dit oogmerk werd in 1904 in Friesland de eerste afdeling opgericht (3).

Daar men hier met een organisatie te maken had binnen de bestaande kerkelijke organisatie, kon er geen eigen kerkeraad worden gevormd. Bovendien was de moederkerk het niet eens met deze jongste ontwikkelingen, waardoor zij allerminst bereid was in dit stadium bevoegdheden af te staan aan de nieuw ontstane afdelingen. Hierin moet onder andere de oorzaak worden gezocht, dat men ertoe kwam de organisatievorm van een vereniging te kiezen, waarvan men dus lid kon worden. Eén van de vereisten om toegelaten te worden was, dan men allereerst lidmaat van de N.H. Kerk moest zijn. Hieruit blijkt haar afhankelijke positie maar al te zeer. Het archief van de afdeling Utrecht is daarom van zo'n belang, omdat het hoofdbestuur van de V.v.V.H. toen er een dermate groot aantal afdelingen was ontstaan, dat coördinatie noodzakelijk werd, Utrecht als zijn zetel koos, waar het nu nog steeds op de Nieuwe Gracht 27 is gevestigd. Door zo dicht naast het hoofdbestuur te functioneren, kon zij in Utrecht op meer gebieden dan elders experimenteren. Het was in ditzelfde gebouw dat de VPRO het levenslicht zag.

Na bovenstaande informatie kan het nauwelijks iemand meer verbazen, dat deze beide organisaties, die zoveel met elkaar gemeen hebben, tegenwoordig heel

goed in een samenwerkingsverband kunnen opereren. Maar eerst moet worden nagegaan wanneer en op welke gronden men daartoe gekomen is. We volgen eerst de ontwikkeling van de afdelingen van Utrecht van de N.P.B. en V.v.V.H. verder.

De N.P.B., afdeling Utrecht

Hoewel aan de hand van de archivalia de preciese oprichtingsdatum van de afdeling Utrecht niet was te achterhalen, moet dit kort na het oprichten van de landelijke organisatie in 1870 zijn geweest. In de jaarverslagen van 1874 wordt er in ieder geval melding gemaakt van deze afdeling (4). Het notulenboek van 1892-1898 is het oudste stuk, waaruit bekend is dat Utrecht tot de zogenaamde kerkhoudende afdelingen behoorde, hetgeen zoveel wil zeggen dat de afdeling zelf kerkdiensten belegde (5).

Naast de kerkdiensten organiseerde men reeds vroeg maandelijks bijeenkomsten, waarbij de behandeling van onderwerpen als de centrale positie van de mens, het realiseren van medemenselijkheid, steeds weer centraal stond. In dit opzicht was de N.P.B. haar tijd ver vooruit.

Al deze activiteiten werden echter niet ontplooid in de Leeuwenberghkerk, maar in de Pieterskerk, het gebouw van de Waalse gemeente, waar de N.P.B. om de veertien dagen bijeenkwam. Men zag echter vanaf het begin uit naar een eigen kerkgebouw wat blijkt uit de instelling van een *fonds voor een eigen gebouw*. Dit resulteerde in 1900 in de aankoop van het pand Boothstraat 7 (6). In 1952 werd door ds. J. P. C. Poldervaart het *Damescomité tot verfraaiing van de kerkzaal* opgericht om het geheel een gezelliger karakter te geven. Nadat dit doel bereikt was en het comité later ook een groot aandeel had gehad in de interieurverzorging van de Leeuwenberghkerk, die in 1930 werd betrokken, werd dit handwerkende damescomité meer een discussiegezelschap. Het werd nadien al gauw een ongeschreven wet, dat de vrouw van de predikant hiervan de voorzitter was (7).

De V.v.V.H. afdeling Utrecht

Nadat in 1891 door de N.H. gemeente het besluit was genomen de kerkeraad niet langer te machtigen tot het behartigen van de belangen van verschillende richtingen binnen dezelfde kerk, maar dit aan de stemgerechtigde leden over te laten, werd de positie van de Vrijzinnigen bedreigd. Dientengevolge werd er nog hetzelfde jaar op 13 april 1891 de kerkelijke kiesvereniging *Godsdienst en Vrijheid* opgericht, die in 1892 met vier eigen kandidaten kwam voor de verkiezingen van de notabelen, bestuurlijk college van de N.H. gemeente ter plaatse (8).

De bestuursvorm van kerkelijke kiesvereniging werd reeds in 1908 verlaten, toen men in navolging van de organisatie van afdelingen in de verschillende plaatsen in Nederland, ook voor Utrecht besloot een afdeling van de V.v.V.H. op te richten. Dat dit in de praktijk nauwelijks een verandering betekende blijkt wel uit

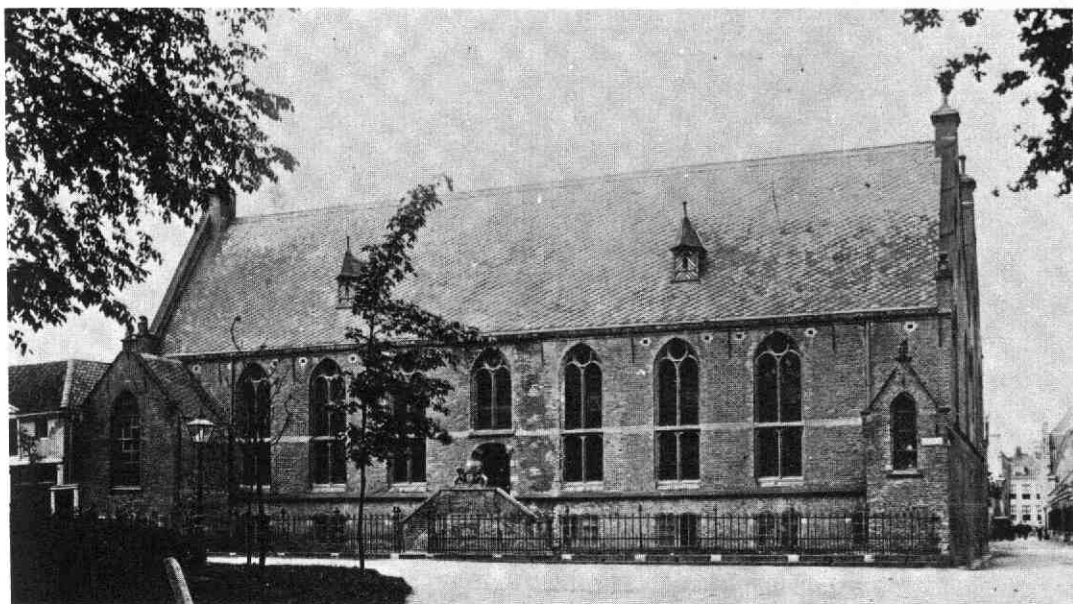
het feit, dat de notulen in hetzelfde deel zijn afgeschreven. De kas werd in zijn geheel overgedragen aan de V.v.V.H., terwijl ertoe werd overgegaan om statuten en een huishoudelijk reglement op te stellen. Of dit nodig was omdat die van de kiesvereniging niet voldeden, valt moeilijk uit te maken daar er niets als zodanig is overgeleverd. Tot omstreeks 1930 wordt zowel de benaming *V.v.V.H. Godsdienst en Vrijheid* gebezigd naast die van *V.v.V.H. sec.*

Nadat in 1919 tevergeefs was gepoogd om een predikantsvacature bij de N.H. gemeente door een vrijzinnig predikant te laten vervullen, kreeg in 1934 de Leeuwenberghgemeente met de benoeming van ds. J. R. Immink een ook door de N.H. gemeente geaccepteerde predikant. In al de tussenliggende jaren was de V.v.V.H. gedwongen geweest om gebruik te maken van de diensten van ds. J. P. C. Poldervaart, die zij samen met de N.P.B. in 1919 als predikant had aangesteld. Dit was daarom des te moeilijker voor hen te verdragen, omdat zij reeds na twee jaar, doordat de N.H. gemeente haar niet genoeg geld gaf, haar financiële verplichtingen niet meer kon nakomen. Desalniettemin bleef ds. J. P. C. Poldervaart ook onder de V.v.V.H. werkzaam. Bij de aanstelling van ds. A. Hoekstra in 1930 kon de V.v.V.H. gelukkig weer een gedeelte voor haar rekening nemen.

Deze gang van zaken had er in de twintiger jaren reeds toegeleid dat een aantal Vrijzinnigen besloten om het lidmaatschap van de N.H. kerk op te zeggen. Dit impliceerde echter, dat zij tevens geen lid meer van de V.v.V.H. zouden kunnen blijven. Er werd toen geadviseerd om zich in dat geval bij de Waalse gemeente aan te sluiten. Deze tijdelijke oplossing bleek niet te voldoen en werd kort nadien weer afschaft (9).

In 1930 zochten de Vrijzinnigen, onder welke ook de Doopsgezinden en Remonstranten moeten worden gerekend, wanneer men het in een breder kader bekijkt, elkaar zo zeer, dat de totstandkoming van een federatie van Vrijzinnig-religieuze groeperingen voor de deur leek te staan (10). Het zou echter nog tot de jaren vijftig duren alvorens deze samenwerking gestalte zou krijgen.

Hierdoor niet ontmoedigd stichtten de N.P.B. en de V.v.V.H. in navolging van de afdelingen in 's-Gravenhage, die echter wel de Doopsgezinden, Lutherse en Remonstranten voor samenwerking hadden weten te interesseren, een Vrijzinnig-Christelijke Unie (11). Ook ditmaal was dit initiatief slechts een kort leven beschoren toen op grond van organisatorische redenen van de N.P.B. de samenwerking in 1931 verminderde. Mede door het besluit van deze zelfde N.P.B. in 1936 om meer naar de kerken toe te gaan werken, was het met ingang van 1936 weer mogelijk een nauwere samenwerking met de V.v.V.H. tot stand te brengen. Alleen de financiën stonden het doorvoeren van een totale fusie in de weg, daar beide een afdeling waren van een organisatie met een hoofdbestuur boven zich, waaraan zij verantwoording schuldig waren.



Gezicht op het Leeuwenberghgasthuis, circa 1900.

(Foto: GAU. Top. Atl. Zk. 13.18)

Met de benoeming van een eigen predikant in 1934 in de persoon van ds. J. R. Immink kreeg de gemeente spoedig een eigen gezicht. De financiering van gebouw en predikant was uiteindelijk dan toch in het voordeel van de Vrijzinnigen beslecht, die in het begin hun kerkelijke bijdrage aan de N.H. Kerk moesten betalen en hiervan slechts 10% terugkregen. Dit was in de jaren dertig ongeveer 70% Desalniettemin zou het nog tot 1944 duren voordat de V.v.V.H. zelf kerkdiensten mocht gaan organiseren (12). Met name voor die tijd werden zij t.o.v. de bijzondere diensten als niet handelingsbekwaam door de moederkerk behandeld, zoals uit de archivalia wel blijkt.

De gemeente werd zwaar getroffen toen haar ds. J. R. Immink in 1944 op bezoek in het Academisch Ziekenhuis bij een van zijn gemeenteleden, door het luchtbombardement werd ontnomen. Zijn naam staat onder andere op de plaquette, die in de hal van het herbouwde pand is aangebracht. Hij liet een bloeiende gemeente achter, die, toen zijn van de Duitsers het verbod kreeg vanwege de massale opkomst voortaan nog bijeen te komen, direct tot de organisatie van huisbijeenkomsten overging.

In 1946 vulde ds. C. B. Burger, in kerkelijke kringen bekend om zijn bijdragen aan het Liedboek van de Kerken, de vacature. Hij was de eerste predikant van Hervormde zijde die hier officieel werd beroepen. Hiervoor werd de figuur van predikant „met een bijzondere opdracht“ gekozen (13).

Inmiddels waren de tijden ook veranderd en wilde de N.H. gemeente een verstarring van haar kant voorkomen. Zij zocht een nauwere samenwerking met de

Leeuwenberghgemeente binnen het kader van *Gemeenteopbouw* (14). Lekenkringen en gespreks-groepen mochten zich in deze tijd, zoals uit het archief blijkt, in een ruime belangstelling verheugen. Hiernaast onderhielden de wijkcommissies in de verschillende wijken de contacten tussen de leden van de gemeente, die verder van elkaar af woonden, dan dit in een gewone kerkelijke gemeente meestal het geval is. In 1950 werd mevrouw ds. C. P. Thomsen als tweede predikant toegevoegd, terwijl in 1954 zelfs in samenwerking met de Doopsgezinde en Remonstrantse gemeente een hulppredikante voor het Ondiep werd aangesteld. Hier kwam ds. G. M. Spelberg, de latere ziekenhuispredikant, aanvankelijk benoemd voor een halve dagtaak in 1962 ook nog eens bij. Belangstellenden zij ook nog gewezen op de verschillende kontaktorganen van N.P.B. en V.v.V.H., die in dit archief zijn opgenomen.

Tenslotte dient nog de aandacht gevraagd te worden voor de archieven van de Vrijzinnig Christelijke Jeugd Gemeenschap, afdeling Utrecht en de Vrijzinnig Christelijke Jongeren Bond, afdeling Utrecht.

De eerstgenoemde organisatie, welke waarschijnlijk in 1926 (15) werd opgericht, was met name gericht op de jeugd tussen de 15 en 18 jaar. De notulen begannen pas in 1945, waarin sprake is van een heroprichting van de V.C.J.G. Dit zal ongetwijfeld samenhangen met de oorlog, die in dit jaar werd beëindigd. Er is evenals dit bij de Leeuwenberghgemeente het geval is, veel van de ledenadministratie overgebleven, waardoor het mogelijk is om een indruk te krijgen van

de omvang van de gemeente, resp. de jeugdafdeling (16).

Haar activiteiten strekten zich met name uit tot het organiseren van een tweewekelijkse „Jeugdkerk”.

De V.C.J.B., evenals voornoemde V.C.J.G. een onderafdeling van de Vrijzinnig Christelijke Jeugd Centrale, richtte zich meer op de leeftijdsgroep van 18-30-jarigen. Zij belegde samenkomsten om de jeugd te betrekken bij het kerkelijk gebeuren. In 1946 kwam voor het eerst een nummer van haar contactorgaan *De Blaasbalg* uit (17).

Wanneer men dit kerkelijk archief op zijn waarde schat, moet geconstateerd worden dat het alle facetten van het kerkelijk leven bevat. Bovendien zal bij raadpleging tevens blijken hoe groot het contact met verschillende maatschappelijke instellingen reeds in deze jaren was.

Interieur van Leeuwenbergh

Om de buitenstaander toch ook enigszins een indruk te geven volgt hier een korte vermelding van de aankleding van het gebouw.

Preekstoel, doopvont en avondmaalstafel zijn alle ontworpen door ir. van Heukelom en uitgevoerd in hout, wat in deze kerk met zijn houten gewelven verreweg het meest op zijn plaats is (18).

De gebrandschilderde ramen zijn uitgevoerd door J. H. E. Schelling, glazenier uit Arnhem. Diens ontwerpen en mallen werden in het archief aangetroffen en zijn overgebracht naar de Topografische Atlas van het GAU.

De beeldengroep, voorstellende het verraad van Jezus in de Hof van Gethsemané, is afkomstig van Wilhelm Grosz.

Het Flentroporgel, dat hier in 1953 door bijdragen van de gemeente ter vervanging van het oude orgel kon

worden geïnstalleerd en dat geregeld voor concerten is gebruikt vanwege haar goede kwaliteit, vervolmaakt het geheel (19).

H. J. Ph. G. Kaajan

- (1) Over de geschiedenis van het gebouw, zie J. W. C. van Campen. „Leeuwenbergh” In: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1931, 77 e.v.
- (2) G. D. Boerlage. *De Nederlandse Protestanten Bond*. 's-Gravenhage, z.j.; A. A. Hoytink. *100 jaar N.P.B.* (1870/1970). Zp, zj. C. N. Impeta. *Kaart van kerkelijk Nederland*. Kampen, 1964. 87.
- (3) C. N. Impeta. *Kaart van kerkelijk Nederland*, Kampen 1964. 92
J. Lindeboom *De beweging der Vrijzinnige Hervormden in de N.H. kerk*. Assen, 1934.
- (4) Bibliotheek GAU: Jaarverslag over 1874/1875.
- (5) H. J. Ph. G. Kaajan, Inventaris van de Leeuwenbergh-gemeente te Utrecht, c. 1890-1960. inv. nrs. 288-290.
- (6) Notulen van de *Cie. voor godsdienstoefeningen*, 25 apr. 1898. inv. nr. 288.
- (7) H. J. Hulst-van Hiel. ODITH in: *In en om Leeuwenbergh*. 1966. 1.
- (8) inv. nr. 1.
- (9) inv. nrs. 2, 3, 78.
- (10) inv. nr. 81.
- (11) inv. nr. 74.
- (12) inv. nrs. 55, 56.
- (13) inv. nrs. 205, 211.
- (14) *Jaarboekje van de N.P.B., afd. Utrecht*, 1948/1949. 25 e.v.
- (15) Deze datering geschiedde op grond van een aantekening achterop een foto, gemaakt t.g.v. een jubileum.
- (16) inv. nrs. 263-283.
- (17) De jaargangen 1945-1958 zijn overgebracht naar de bibliotheek van het GAU.
- (18) *Jaarboekje van de N.P.B. afd. Utrecht*, 1940. 9.
- (19) inv. nrs. 170, 183, 243.

Vredenburgse Varia 8

Er zijn met het Vredenburg bekende namen verbonden, soms op onverwachte wijze, zoals in *Varium 7* bleek. In het nu te beschrijven geval is de verbinding nog verrassender en onverwachter.

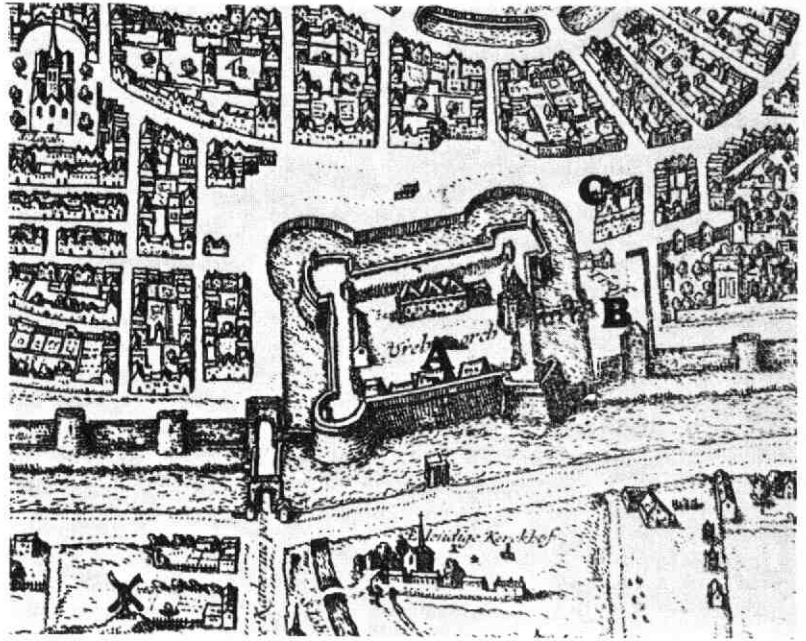
Er gaat werkelijk iets door je heen als je leest onder het hoofdstuk „Ander vuytgeven . . . tot behoef der Cancelrije staende bij Vredenborch . . .”: „Betaelt Jan Jacobs. van Lemput, rentmeijster van St. Elysabetten gasthuys, die somme van twijntich pondt . . . ter cause van een jaer huijren van der huijsinge ende camere daer den hoogen Raidt des Coeninck haer residentie in houdende is, blijkende bij twee quintancies (verschenen den thienden augusti ao XVclviii) hier overgelevert, ergo hier die voors. xx £. (1)

In 1557 dus al een samenhang van Leemput en Vredenburg, die niet eens zó zijdelings is als men wel zou denken. Eerst echter even de opmerking vooraf dat de maatschappelijke stijging van J. J. van Leemput nog

eerder begint dan tot nu toe werd aangenomen (2). Rentmeester van het Weeshuis, gesticht door Everard Zoudenbalch (3), moet toch een verantwoordelijke functie zijn geweest.

Maar wat was de verhouding tussen het Elisabeth Gasthuis (of Weeshuis) en Vredenburg? Om te beginnen is er een ruimtelijke relatie. Het complex van het gasthuis ligt in de „omarming” van het kasteel en diens voorburch (zie afb.). Eigenlijk is het vreemd dat het in de jaren 1529-1533 niet méé geconfisqueerd is met het Johaniter klooster en de huizen aan de noord- en oostzijde van het fort. Heeft men om een of andere reden de regenten van het Weeshuis niet aangedurfd, zodat een „speerpunt” in het kasteelcomplex kon blijven bestaan? Hoe dat ook zij, bij de belegering van 1576/1577 hebben de gebouwen van het gasthuis geweten waar ze lagen: na afloop waren ze

Fragment uit de vogelvlucht-kaart van Braun en Hogenberg uit ca. 1570 (Gemeentelijk Archief Utrecht, Topografische Atlas Ab 30)
 A: Hoofdburcht,
 B: Voorburch,
 C: St. Elisabeths Gasthuis of Weeshuis.
 (foto: Fotodienst Gemeente Utrecht)



zwaar beschadigd! Het was een van de redenen waarom het weeshuis in 1582 verplaatst werd naar het Regulierenklooster aan de Oude Gracht.

Naast de ruimtelijke verbinding was er een organisatorische band. Vredenburg fungeerde immers behalve als dwangburcht voor de stad ook als gevangenis voor de „provincie” (4). Misdadigers moesten evenwel terecht worden. De daarbij passende verhoren werden - zeker als ze met tortuur gepaard gingen - in de poort van het kasteel afgenomen, maar er waren buiten het slot ook ruimten voor gerechtelijke arbeid. In de volgende post komen beide plaatsen voor; „Betaelt den vier dienders van den procureur-generael . . . vuyt zaecke zij op Vredenborch met mijn heeren van den Raide geweest ende *aldaer* sekere gevangen voer mijn heeren voers. gebracht hebben om geëxamineert te worden; mitsgaders dat zij des snamiddags voer den hove alhier van Vredenborch gebracht hebben twee gevangen, oic om gehoert te worden, ende deselve *weder boven* geleijt hebben . . .” (5).

Waar zich de verhoorvertrekken buiten het kasteel bevinden, komen we te weten uit een acte van Karel V van 10 februari 1545, waarbij ingegaan wordt op een verzoek van de regenten van het Weeshuis: „Wij hebben ontfangen die oitmoedighe suplicatie van den regeerders van Sinte Elisabeth Gasthuijs binnen deser onser stadt van Utrecht, inhoudende dat de beste cameren, kelderren ofte cluijsen aen den gasthuijs wese,de, gebruijckct worden bij onsen lieven ende ge-

trouwen die Stadthouder, d'eerste ende andere Raeden t' Utrecht, soe men daer die pleijtcamer, greffie, secreet ende vertreckamer houdt” (6). Er wordt bepaald dat de huur 20 £ 's jaars zal bedragen. Bovendien wordt goedgevonden dat 60 £ achterstallige huur vereffend wordt: het Hof zat er dus al drie jaar zonder dat er één penning huur betaald was (7). Vanaf 1545 is jaarlijks - via de rentmeester van de domeinen in Utrecht - 20 £ huur aan het Weeshuis betaald, in 1557 dus aan Jan Jacobs. van Leemput. Twintig jaar later zal zijn vrouw de Utrechtse geschiedenis in gaan als slopende furie.

T. J. Hoekstra

- (1) Rijksarchief Utrecht, *Rechterlijke Archieven*, 379-17, fo 114v.
- (2) J. G. Riphagen: *Een standbeeld voor Trijn van Leemput*. In: *Jaarboek Oud Utrecht* 1977, p. 85-112;
- (3) E. T. Suij: *Evert Zoudenbalch, domkanunnik te Utrecht in de tweede helft van de 15e eeuw*. In: *Jaarboek Oud Utrecht* 1977, p 7-55.
- (4) Vredenburgse Varia 5. In: *Maandblad Oud Utrecht* 1977-10, p 112.
- (5) Rijksarchief Utrecht, *Rechterlijke Archieven*, 379-17 fo 116v.
- (6) Gemeentelijk Archief Utrecht, *Bewaarde Archieven* II, 1029.
- (7) Vóór 1542 was het hof kennelijk op het kasteel zelf gevestigd: „Baernt Schou, steenhouwer binnen Utrecht, . . . van zes haecxsteen, twee dienende ande gevangnisse ende vier in de greffe voor den Raedt *aldaer* (=starcke Vredenborch)”. *Rijksarchief Utrecht, Rechterlijke Archieven* 386-1, fo 21v, dd. 29-3-1532.

Beelden van Keizer Hendrik IV op de Mariaplaats te Utrecht

Keizer Hendrik de Vierde (1050-1106) stichtte met Koenraad van Zwaben (1076-1099), 22ste bisschop van Utrecht in 1081 de kapittelkerk Maria Maior te Utrecht.

Eeuwen lang tot 1844 stond er een groot houten standbeeld van de Keizer boven op de nok van het koordak op de uiterste punt, een weinig gebruikelijke plaats.

Een opvallend beeld op een opvallende plaats, op iedere afbeelding van de kerk duidelijk te zien.

Sinds wanneer staat er op dat punt een beeld? Geen gemakkelijke vraag! Dat dit al kort na de bouw van het nieuwe gotische koor in 1421 het geval is geweest, is niet waarschijnlijk. De rekeningen, bewaard gebleven van 1530 af, spreken herhaaldelijk van herstelwerkzaamheden en schilderen met loodwit van beelden van de Keizer en van Maria, de patrones der kerk, maar het betreft hier beelden op de begane grond (1).

Zo in 1539: ... voor de reparatie van de hand, de scepter en het zwaard van het standbeeld van de Keizer, staande vóór het paradysum (de voorhof aan de westzijde). Tussen 1542 en 1560 staan de twee beelden aan de oostzijde bij het koor. In 1569 wederom aan de westzijde. Een reparatie aan het Keizersbeeld op het koor wordt het eerst in 1545 vermeld.

In 1563 maakt Rijck Henrickz. van Beest een gepolychromeerd houten beeld (hoogte 158 cm). Dit zou tot 1781 op het dak gestaan hebben. Daarna is het ondergebracht in de kapittelzaal van de Pieterskerk. In 1874 wordt het door de archivaris van de provincie Utrecht naar het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te 's-Gravenhage gezonden, van daar in 1883 naar het Rijksmuseum te Amsterdam overgebracht, waar het zich nu nog bevindt (2).

Heeft dit beeld werkelijk ruim twee eeuwen in weer en wind op het dak gestaan? De waarschijnlijk nog oude polychromie wijst daar niet op.

In de historische afdeling van het Centraal Museum te Utrecht bevindt zich een schilderij, dat eens de kapittelzaal van de Mariakerk sierde. Het werd in 1641 in opdracht van het kapittel geschilderd door de Utrechtse schilder Jan van Bijlert (1603-1671) en stelt de Keizer voor in vol ornaat met zwaard en scepter (3). Hij draagt een kuras en beenharnas, dat afwijkt van het beeld van Rijck Hendricksz. van Beest. Is er na 1641 een nieuw beeld gemaakt met dit schilderij als voorbeeld? Of omgekeerd?

Op 12 juni 1844 wordt het laatste dakbeeld, vervaardigd door een zekere Koopman van zijn hoge standpunt naar de begane grond gebracht. Het laatste deel van de Mariakerk wordt gesloopt. Op bevel van de Commissie tot den Bouw van het Gebouw voor Kun-

sten en Wetenschappen wordt het naar het Archief ten Stadhuisse overgebracht (4). Later bevindt het zich gerestaureerd in het Stedelijk Museum te Utrecht (5). Zijn de grote keizerskroon met een middellijn van bijna 25 cm en het 125 cm grote zwaard thans in het Centraal Museum van dit beeld afkomstig?

Na 1844 wordt toch het ontbreken van het keizersbeeld als een gemis gevoeld. „De Heer Le Fèvre heeft dit feit in herinnering gehouden door een dergelijk beeld in den gevel van zijn tabakswinkel te plaatsen.” (6).

Is dit het beeld, het negentiende eeuwse kleine houten beeld (105 cm) van een tot nu toe onbekende maker dat tot 1965 op de hoek van de Mariaplaats en de Mariastraat aan de gevel hing?

Bij het opschilderen van de gepleisterde gevel, waarachter drie huizen verborgen zijn, werd het beeld telkens in dezelfde kleur meegeschilderd. (7).

Dat heeft uiteindelijk verval niet kunnen voorkomen. In slechte toestand - de beide handen met rijksappel en zwaard zijn verdwenen, de voeten ontbreken gedeeltelijk - wordt het naar het Centraal Museum overgebracht, zorgvuldig tegen verder verval behandeld en zo prijkt het nu op de Historische afdeling.

Het staat naast het schilderij van Jan van Bijlert en de overeenkomst van kleding, harnas en beenharnas is frappant.

Vele vragen die er rezen bij dit oppervlakkig onderzoek bleven onbeantwoord. Licht hier niet een taak voor de enthousiaste vrijwilligers van de Werkgroep Geveltekens voor nader archief onderzoek? Eén ding staat gelukkig vast: binnenkort komt er op de negentiende eeuwse plaats een nieuwe twintigste eeuwse versie, door de Utrechtse beeldhouwer Evert van Kooten Niekerk in modern materiaal vervaardigd, van de middeleeuwse keizer op zijn Mariaplaats als opvolger van talrijke voorgaande beelden.

De Bilt

W. J. C. van Rossum

- (1) Utrecht, Rijksarchief. Ook vermeld in G. G. Calkoen, *De kapittelkerk van St. Marie te Utrecht, handschrift deel II blz. 175*. Gemeentelijk Archief Utrecht.
- (2) Catalogus van de beeldhouwwerken in het Rijksmuseum te Amsterdam, (1940) nr. 124 NM 41, (1973) nr. 41, p. 72.
- (3) Catalogus der Schilderijen in het Centraal Museum te Utrecht (1933) nr. 47 blz. 23, (1952) nr. 56, p. 27.
- (4) L. E. Bosch, Artikel in: *Utrechtsche Volksalmanak voor 1845*, blz. 77 (Utrecht 1845).
- (5) Dr. H. J. Broers, Utrecht, *Historische Wandelingen*, herziene uitgave door C. W. Wagenaar, blz. 108 (Utrecht 1909).
- (6) Dr. H. J. Broers, Utrecht, *Historische Wandelingen*, 2e druk blz. 135 (Utrecht 1875).
- (7) Mededeling van Architect Th. Haakma Wagenaar.

TH. HAAKMA WAGENAAR ALS OUD-UTRECHTENAAR

De 70ste verjaardag van de architect Th. Haakma Wagenaar is aanleiding om de aandacht te vestigen op de vele en veelzijdige bijdragen die deze kenner van middeleeuwse architectuur en geschiedenis, en die van Utrecht in het bijzonder, op historisch terrein heeft geleverd. In dit nummer wordt door verschillende auteurs een aantal aspecten hiervan belicht en met tekeningen van Haakma Wagenaar geïllustreerd.

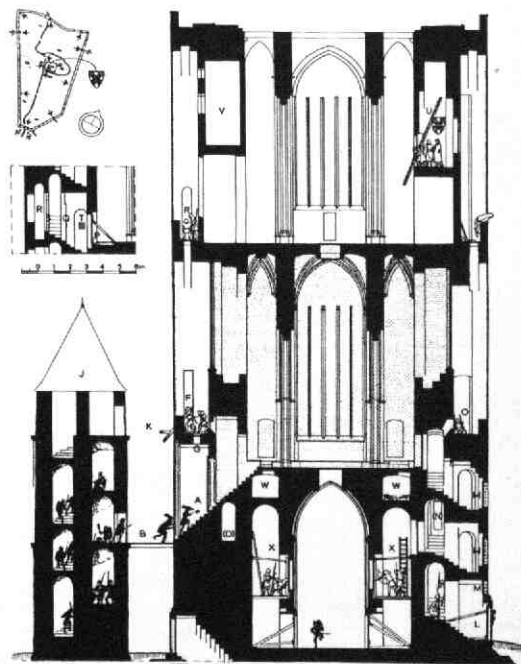
TH. HAAKMA WAGENAAR EN DE STAD UTRECHT

Eén ding hebben beiden gemeen: de Domtoren. Het was de Domtoren, die niet alleen Toon Haakma Wagenaar tot zijn vak bracht, maar die ook de manier bepaalde, waarop hij dat zou gaan uitoefenen: waar is hij intensiever mee bezig geweest dan met de gotiek? Hoewel ik het uiteraard niet meemaakte, kan ik me voorstellen, hoè de Domtoren hem als jongen fascineerde, biologeerde. Hij moet de restauratie met argusogen gevolgd hebben, want hij weet vrijwel van dag tot dag, waar men mee bezig was. Uit dit waarnemen groeide een onovertroffen kennis van dit unieke monument, waarvan 't belang buiten onze grenzen eigenlijk nooit voldoende is onderkend - ook dáárvoor heeft hij een verklaring. Gelukkig kunnen we sedert 1975 enigermate delen in deze kennis dankzij het „Memorandum Domtoren“ (1). Weliswaar was de opslag aan de kleine kant en deed de reproductietechniek de verzichtstekeningen niet geheel recht - we moeten dus trachten het uitkomen van een „tweede verbeterde (maar dan in technische zin) druk“ te bevorderen (2)! -, maar de essentie van zijn visie is daarin toch vastgelegd. Een visie (3), die verhelderend werkt op het inzicht in het totale middeleeuws bouwen, op de vanzelfsprekendheid waarmee tradities werden gecontinueerd en waarop sacrale aspecten de vorm beïnvloedden.

Zo maakt hij duidelijk, welk een beveiligende werking de Michaelskapel als gewijde ruimte had voor de bisschop, die zich daarboven in geval van nood kon terugtrekken. De indruk die, 1½ eeuw vóór de bouw van de Domtoren, de moord op aartsbisschop Thomas Becket in de kathedraal van Canterbury op de hele Christenheid had gemaakt toont wel aan, hóe zwaar het „gewijd zijn“ van een ruimte ook bij politieke strijd meetelde!

Details, proporties, onregelmatigheden ziet en overziet Haakma Wagenaar altijd net iets eerder dan een ander, en hij houdt ze beter vast. Vanuit een arsenaal aan kennis komt hij daardoor dikwijls tot verrassende hypothesen over de ontwikkelingsgeschiedenis van een gebouw of van een gebouwvorm. Hypothesen, die hij daarna langs alle denkbare lijnen tracht te verifiëren.

Een voorbeeld: toen hij twee jaar oud was, werd de spits van de Domtoren vernieuwd; hij heeft de oude dus niet bewust gekend. De commissie was van mening, dat de bestaande helling niet de oorspronkelijke was en stelde een steilere helling voor. Haakma Wagenaar krijgt (later) zijn twijfels en vergelijkt alle bestaande oude afbeeldingen met van de zelfde standpunten uit genomen foto's. Een en ander wordt bijeengebracht in een artikel in het jaarboek van Oud Utrecht 1938 (4). Hoe overtuigend dit artikel ook was, tóch blijft menig een geloven dat de commissie juiste beslissingen had genomen. In de trant van „wel aardig uitgezocht, maar Cuypers c.s. zullen het toch wel bij het rechte eind gehad hebben“. Het bewijs



Tekening 3 De zwarte krijgslieden zijn de aanvallers, de witte behoren tot de bisschoppelijke lijfwacht. De sacrale ruimte (Michaëlskapel) is gespikkeld aangeduid.

Uit: Th. Haakma Wagenaar, Memorandum Domtoren. Architectuur en bouwgeschiedenis, 1975

voor de juistheid van zijn visie kwam pas 20 jaar later. Er werd een opmeting gevonden van de constructie van de kap, zoals deze was vóór de restauratie. Gezien tegen de achtergrond van de inmiddels sterk toegenomen kennis van middeleeuwse houtconstructies (5) kon deze oude kap zonder meer als 14e eeuws geïdentificeerd worden!

Het zal nog wel even duren, voor er wederom een grondige aanpak van de Domtoren zal plaatsvinden. maar men beschikt dan, dankzij het „Memorandum“, over adviezen, waaraan een halve eeuw van studie ten grondslag ligt en die men zeker goed ter harte zal nemen!

MEMORANDUM - St. MONICAKERK c (3)



Een derde mogelijkheid zou zijn: aankoop van het gehele terrein met gebouwen door de gemeente, sloop van het kerkgebouw, mogelijk ook van het kloostergebouw en behoud van de toren.

De toren zou dan vrijstaand in een te ontwerpen plein- en plantsoenaanleg moeten worden gezien passend in een bestemmings- en herzien verkeersplan van de gemeente. Voorbeelden van vrijstaande torens, waarvan het aansluitende kerkgebouw werd afgebroken, zijn binnen en buiten de landsgrenzen aan te wijzen. In Parijs valt de Tour St. Jacques te noemen. Soissons heeft haar torenfront van de afgebroken Abdij St. Jean de Vignes. In Leeuwarden de Oldehove, in Amersfoort de O.L. Vrouwetoren, in Zierikzee de St. Lievens Monstertoren - om het bij de meest bekende gevallen te laten.

Uit: Th. Haakma Wagenaar, Memorandum Monicakerk. 1973

Maar dit artikelje zou blijkens de titel, niet geheel aan het aspect „Domtoren“ worden gewijd. Het is verleidelijk, maar daarvoor zou een samenspel met de besprokene nodig zijn, die in een „verjaardagsfelicitering“ als deze niet goed mogelijk is. In 1936 voltooide hij zijn boek over de Buurkerk (6), een werk dat in feite als zijn proefschrift is op te vatten. Hij studeerde aan de School voor Bouwkunst in Haarlem. Promoveren was van daaruit niet mogelijk - als hij dat overwogen zou hebben. In feite presenteert hij in dit boek een manier om een gecompliceerd middeleeuws gebouw op zijn bouwgeschiedenis te onderzoeken, die hem in andere samenhang zeker de doctorstitel had bezorgd. Als architect voert hij een bescheiden aantal zeer zorgvuldige restauraties uit, in stad en provincie (7), een enkele maal daarbuiten. Zijn werkwijze, het zelf uitwerken van vrijwel ieder detail, maakt een grote productie onmogelijk. Hij heeft ook weinig gebouwd, maar wel enkele verbouwingen uitgevoerd. Voor mij is het de restauratie van het huis Drakenburg, Oudegracht 114, geweest, waarbij we het meest contact hadden en waarbij ik van zijn zorgvuldigheid en visie kon profiteren.

Van zijn vele historische studies noem ik met name die over de Mariakerk (8) en over de Bijlhouwerstoren, omdat juist daarin weer zo sterk naar voren komt hoe hij vanuit één object een beeld weet op te bouwen over de relatie tussen de middeleeuwen en hun bouwwerken.

Over zijn enorm belangrijke functie als onderzoeker/dokumentator bij de restauratie van de Vijf Hervormde Kerken in Utrecht wordt elders in dit nummer gesproken.

Ik eindig daarom met enkele opmerkingen over Haakma Wagenaars commissie werk. Vele jaren had hij zitting in het gemeentelijk Welstandstoezicht (9); met een kijk op het „echte“ en het „onechte“ in de nieuwe architectuur, die gestoeld is op de kennis van zeer essentiële uitgangspunten bij het bouwen, die hij uit zijn vele studies over oude architectuur destilleerde.

Sinds enkele jaren maakt hij nu deel uit van de gemeentelijke monumentencommissie. Deze dankt aan hem een groot aantal, op scherpe waarneming - tegen de achtergrond van een fenomenale kennis van de stad - berustende en van veel fantasie getuigende, adviezen. Van een enkel advies, dat bij de helaas verloren slag op de toren van de Monicakerk, neem ik hierbij de suggestieve „mogelijke oplossing“ - schets (met bijbehorende toelichting) - over.

Het heeft, als bij Gerrit Rietveld, een tijd geduurd voor men in wat bredere kring doorhad, dat er door Toon Haakma Wagenaar zeer bijzondere dingen worden gepresteerd. Hij is nu tot ieders verbazing 70 en het inzicht breekt door, dat Utrecht in haar midden heeft, wat Meischke elkders in dit nummer noemt „het wonder van Wagenaar“.

C. L. Temminck Groll

- (1) Th. Haakma Wagenaar, *Memorandum Domtoren, Architectuur en bouwgeschiedenis*, Gemeente Utrecht, april 1975. De opdracht werd verstrekt op 6 okt. 1970 door de hoofddirecteur van Openbare Werken, de heer J. H. Hogendoorn.
- (2) Het zelfde geldt voor zijn onderzoek met planreconstructies van de toren van Zierikzee, gepubliceerd in het Bulletin KNOB 1971, p. 31, *Het voltooiingsontwerp voor de St. Lievens Monstertoren te Zierikzee*.
Hoewel de tekeningen binnen het kader van de mogelijkheden van dit orgaan, zeer goed gereproduceerd zijn, is het toch nog wel héél wat anders, om deze „in het echt“ te zien! Het betreft hier een studie, die in eerste instantie is uitgewerkt t.b.v. het eerste Icomos-congres (International Council of Monuments and Sites), Parijs 1957.
- (3) Zoals Haakma Wagenaar zelf meermalen stelt, zijn verschillende van zijn visies ontwikkeld samen met G. C. Labouchère.
- (4) Jaarboek Oud Utrecht 1938 p. 24, *De Spits van den Domtoren*.
- (5) Vooral dankzij de studies van H. Janse.
- Zelf heb ik de volgende mening over de reden, waarom de commissie de steilere helling voorstond, een reden die schuil gaat achter de ook toen al eigenlijk weinig overtuigende argumentatie die werd aangevoerd.
Eeuwenlang gold de Domtoren als hoogste van het land. Na de vernieuwing van de spits van de Nieuwe Kerk te Delft (na brand 1872) was Delft net iets hoger. Vanuit een „middeleeuwse rivaliteit“ lag het voor de hand, dat het verleden wel wat mocht worden „bijgeslepen“ om Utrecht zijn ereplaats te hergeven!
- (6) Th. Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht, proeve eener historische voorbereiding van de restauratie van een middeleeuwsche monument*, Utrecht 1936.
- (7) Het belangrijkste waren die van de toren te Breukelen en de St. Aegtenkapel te Amersfoort.
- (8) Th. Haakma Wagenaar, *Enige hypothesen van dr. G. C. Labouchère over het middeleeuwse Utrecht*, Jaarboek Oud-Utrecht 1971, p. 13-32.
Bijhouwerstoren nog niet gepubliceerd.
- (9) Daar het „Oversticht“ ééns onder de bisschop van Utrecht viel, is het voor Oud-Utrecht ook belangrijk, dat hij ook dáár meewerkt aan het welstandstoezicht!

DE GOTHIEK EN HET WONDER VAN WAGENAAR

Het bekijken van een doorwerkt gotisch bouwwerk is als een verkwikkende douche, even is men los van het heden en even doorbreekt men de sleur der eigen gedachten.

Het bekijken van een gotisch gebouw met Toon Haakma Wagenaar werkt als een sauna, er dringt iets binnen door alle poriën, het hart gaat sneller kloppen en men voelt zich een ander mens.

Het begint eigenlijk heel gewoon, net als wij het allemaal doen: kijken naar wat er is. Heel geleidelijk komt dan het andere thema: kijken naar wat er niet meer is en kijken naar wat er had kunnen zijn en er misschien

nooit geweest is. Proberen om de stoutste dromen van vroeger te grijpen en te overtreffen. Als je even mee mag kijken door de ogen van Toon is er geen steen meer die in rust is, alles beweegt en groeit. Ieder profiel zet zich voort, vindt een beëindiging, die gelijk weer een inleiding is tot iets nieuws. Vormen volgen uit elkaar en komen eerst tot rust in de laatste fialen, hoog in de strakke en ijle avondlucht.

Wanneer Toon een pijlerbasement bekijkt ziet hij meteen het kapiteel, de scheibogen, het triforium, de gewelfribben en de balustrade op het dak die erbij horen. Het is een even scherp als creatief zien. Een zien dat zich vaak als bij voorkeur op het onvoltooide schijnt te richten, om dan met een onbedwingbaar gemak en plezier het verhaal af te maken. Een blik die ook gemakkelijk een breuk in het verloop herkent en bespeurt op welk punt de ene meester het werk van de andere heeft overgenomen. Waar wij één gotisch gebouw zien staan, ziet hij er minstens drie of vier te gelijk en door elkaar heen. Gebouwen zoals elk van de meesters gemaakt zou hebben wanneer hij het werk van de fundering tot het dak had kunnen afmaken.

Men kan zich een Wagenaar niet anders voorstellen dan in Utrecht, de meest gotische stad van ons land. Het is alsof door een wonder een der middeleeuwse dombouwmeesters in leven is gebleven als een prehistorische diersoort en zo af en toe nog wel eens door de straten wandelt, aanspreekbaar is en antwoord geeft op onze vele vragen. Het is een dombouwmeester die niet alleen precies op de hoogte is van wat hij zelf deed, doch ook alle verhalen kent die in zijn geliefde en vertrouwde bouwloods de ronde doen over zijn voorgangers en daarover met smaak kan vertellen.

In een nuchtere bui zou men zich wel eens kunnen afvragen: wat is die Wagenaar nou eigenlijk, de laatste middeleeuwse bouwmeester of het eindpunt (en wellicht ook het hoogtepunt) van de neo-gothiek. Sprong de vonk, die zo kenmerkend voor hem is, op hem over van Jan van den Doem of van dr. P. J. H. Cuypers? In het laatste geval schijnt het wonder Wagenaar in deze natuurwetenschappelijke tijd iets gewoner. Immers de vonk hoefde minder ver te springen, hetgeen ons waarschijnlijker voorkomt.

Toch is het de vraag. Want is de tijd eigenlijk wel een dimensie en is de gothiek soms niet dichterbij dan de neogothiek? Kan die vonk uit de middeleeuwen niet heel goed over springen door de geleiding van de gebouwen die uit die tijd bewaard bleven, die Wagenaar van zijn jeugd af hebben omringd en waarvoor hij zoveel enthousiaster is dan voor de neo-gothische producten. Wij maken vaak de fout de bouwstijlen teveel tijdgebonden te zien. De gothiek is een manier van denken die ook nu nog beoefend kan worden. Al zijn gotische „verwezenlijkingen“ wat moeilijk tegenwoordig (1), gotische gedachten blijven mogelijk. De vaardigheid waarmee Wagenaar dergelijke gedachten

op papier vastlegt is virtuoos. Hij schiep een schat aan observaties, interpretaties en variaties op het thema der middeleeuwse bouwkunst, waarvan de publicatie meer dan de moeite waard zou zijn. Zijn schetsen, zijn verhalen en betogen, voorgedragen met dat onstuimig enthousiasme doen ons steeds weer één ding beseffen: Toon Haakma Wagenaar is de onbetwiste grootmeester van het gotisch denken in de Nederlanden. Op zijn zeventigste verjaardag mogen wij hem daarvoor wel eens openlijk bedanken en in een hartelijk bedoeld egoïsme de oprechte wens uiten dat wij daar nog lang van mogen profiteren.

R. Meischke

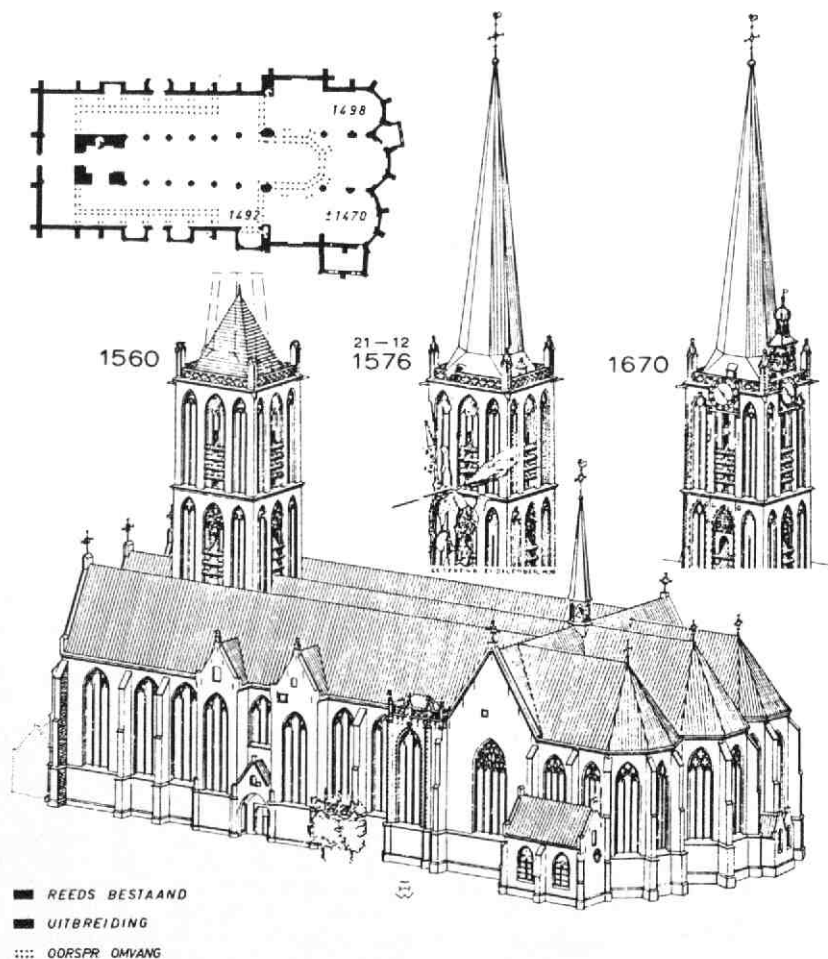
- (1) Hoe graag zouden wij Haakma Wagenaar het schip van de Dom zien herbouwen of de St. Jan in den Bosch eindelijk eens aan een fatsoenlijke toren zien helpen; naar eigen keus óf op de viering óf op de plaats van het romaanse „prulletje“.

TH. HAAKMA EN DE UTRECHTSE KERKEN

Ruim acht jaar werken we nu samen bij de restauratie van vijf Hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht, de Dom-, Buur-, Jans-, Nicolai- en Jacobikerk.

De laatste is vorig jaar gereedgekomen, de Nicolai-kerk zal dit jaar klaar zijn. Als de restauratie volgens plan blijft verlopen duurt het werk nog tot 1988!

De taak van de heer Th. Haakma Wagenaar is de bouwhistorische begeleiding van de restauratie. In zijn officiële aanstelling staat bovendien, dat hij de architect op diens verzoek kan adviseren over alle zaken betreffende de restauratie. Ook van deze laatste mogelijkheid is in de loop der jaren een dankbaar gebruik gemaakt.



Scheve projectie Jacobikerk; toestand 1560, 1576 en 1670.

Uit: Jaarverslag Restauratie Utrechtse Binnenstadskerken 1975, 1976

Aanvankelijk wist ik niet welk een geweldige hoeveelheid kennis van de geschiedenis der bouwkunst en van de Utrechtse kerken in het bijzonder de thans 70-jarige bezit, omdat hij zulk een bescheiden mens is. Gelukkig kwamen we er tijdig achter dankzij het team-verband waarin wordt gewerkt. Zijn schetsboeken bevatten een schat aan gegevens, die hij gedurende zijn gehele leven op bijzonder vaardige wijze heeft vastgelegd. Deze komen het werk nu zeer ten goede.

Bovendien is hij typisch een man van het detail met een grote kennis hiervan. Daarvan getuigen o.a. zijn voorstellen voor de raamtraceringen in de Nicolai- en de Jacobikerk en voor de in uitvoering zijnde balustrade op de schipkapellen van de Dom.

Van het sterk aangetaste kruis op het koor van de Dom bevonden zich niet alleen schetsen uit de jaren dertig in zijn archief maar ook een destijds in het werk gevonden blaadje! Zorgvuldig meer dan veertig jaar bewaard.

De wijze, waarop de bouwgeschiedenis van de Nicolai- en de Jacobikerk in zeer duidelijke opengewerkte

scheve projecties is vastgelegd mag typerend voor zijn wijze van werken worden genoemd. Het is ook een staaltje van grote tekenvaardigheid en kennis van zaken.

Kenmerkend voor hem is eveneens, dat hij onlangs voorstelde om zijn kennis van de Utrechtse kerken te mogen overdragen aan alle bij de restauratie betrokkenen, hetgeen heeft geresulteerd in een maandelijks „les“, die op de band wordt opgenomen en daarna van tekeningen en schetsen voorzien wordt uitgewerkt. Er is stof genoeg voor enkele jaren! Een unieke gelegenheid voor ons en een goede zaak voor hen die na ons komen. Bovendien een bewijs te meer voor het grote historische besef van Wagenaar.

Het is voor mij dan ook een voorrecht om met Toon Haakma Wagenaar te mogen samenwerken en ik hoop, dat dit nog vele jaren mogelijk zal zijn.

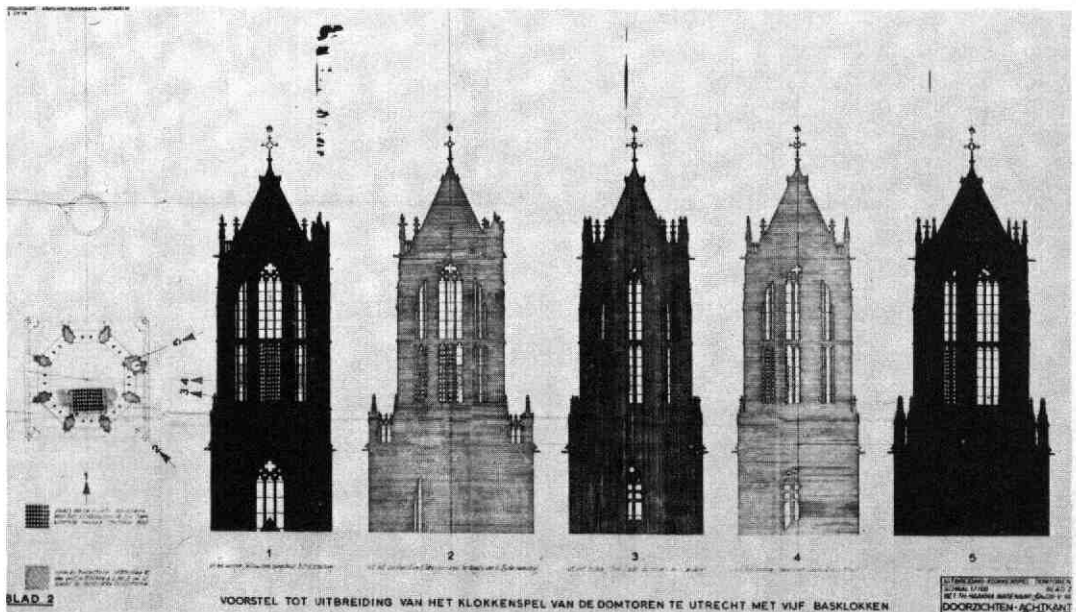
Ik wens hem namens alle medewerkers van de restauratie van de Utrechtse kerken van harte geluk met zijn 70ste verjaardag.

T. van Hoogevest

DE UTRECHTSE KLOKKEN EN TH. HAAKMA WAGENAAR

Een van de aspecten van zijn bezig zijn met Utrecht betreft „de stem van de stad“. De banden tussen carillon en Haakma Wagenaar kunnen bogen op eerbiedwaardige ouderdom: de beiaardmuziek behoort tot zijn vroegste herinneringen, als de eerste muziek

die tot hem doordrong. Tien minuten na zijn geboorte speelde de Dom voor hem een (halfuur-)wijsje van Röntgen, dat kort geleden wederom op de trommel stond. Klokken hebben een warm plekje in zijn hart veroverd. Hij heeft zich intensief met hun verleden,



Tekening t.b.v. uitbreiding klokkenspel Domtoren. 1966

heden en toekomst beziggehouden, zowel binnen als buiten het bestuur van de Utrechtse Klokkenspelvereniging, waarvan hij sinds 1963 een zeer gewaardeerd en inspirerend lid is. Op boeiende wijze combineert hij zijn grote muzikale en historische belangstelling en kennis met originaliteit en initiatief. Zodoende staan de klokken voor hem, en dankzij hem voor anderen, niet los van hun architectonische en historische achtergrond.

Van zijn kant kwam, onder aanhaling van een uitspraak van dr. W. van der Elst uit 1929, het initiatief om bij de (in 1975 voltooide) restauratie van de Dombeiaard over te gaan tot uitbreiding van het carillon met drie zware basklokken, die de plaats moesten innemen van de tot 1901 aan het carillon gekoppelde luidklokken van Van Wou. Kenmerkend voor zijn wijze

van benaderen is de bij dit voorstel behorende tekening uit 1966 met silhouetten van de Domtoren uit verschillende hoeken van de stad, om aan te tonen dat de ruimtelijke consequenties van deze toevoeging voor de nieuwe klokkenstoel op de oude plaats, dus aan de westzijde van het achtkant, moesten en konden worden opgelost.

Plaatsing van de nieuwe klokkenstoel in het midden van de toren zou het silhouet ondoorzichtig hebben gemaakt.

Ik wens hem van harte toe, dat hij de gelegenheid zal hebben om nog veel van zijn kennis en ervaring ook aan dit aspect van Utrecht ten goede te laten komen. Om onderwerpen zal hij niet gauw verlegen zitten!

A. F. E. Kipp

Nieuwe leden

H. C. de Beer, Nieuwegein
L. H. Blaauwendraad, De Meern
P. C. Bosselaar jr., Utrecht
J. J. Broer, Amersfoort
Broese Kemink BV, Utrecht
mr. A. R. Burger, Utrecht
Grit Brillen, Utrecht
R. W. Haentjes Dekker, Utrecht
C. Heil, Utrecht
mej. E. van der Horst, Bilthoven
D. K. van Houten, Bosch en Duin
I. Jansen, Soest
dr. C. R. Janssen, Bilthoven
F. R. Klinkhamer, Utrecht
mevr. M. de Koning-Kreugel, Soest
A. van Maurik, Utrecht
dr. J. J. Mulckhuysen, De Bilt
E. H. van Nesselrooij, Utrecht
Stichting Openbare Bibliotheek, Hilversum
W. J. van Petersen, Groenekan
J. Verschoor, Utrecht
M. E. Volten-Overdijkink, Bilthoven
W. G. Volten-Röhner, Utrecht

MAANDBLAD

oud·utrecht



51e jaargang-nummer 5-mei 1978

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

Anna Maria van Schürman

Een begenadigde vrouw die de eenvoud verkoos

Op 4 mei 1678 kwam er een einde aan het leven van Anna Maria van Schürman, een der meest uitzonderlijke vrouwen uit de zeventiende eeuw. Zij had zich grote roem verworven wegens haar formidabele talenkennis en haar veelzijdig kunstenaarschap. Hierom alleen al is het juist, haar dit jaar te gedenken. Dat gebeurt dan ook op verschillende wijzen. Zo was er een tentoonstelling aan haar gewijd in het Museum 't Coopmanshûs te Franeker. Deze expositie is aldaar geëindigd op 28 mei j.l. maar zal van 28 juni tot 10 augustus kunnen worden bezichtigd in het Universiteitsmuseum te Utrecht.

Toch valt het te betwijfelen of Anna Maria van Schürman zelf erg gelukkig zou zijn geweest met deze belangstelling voor haar wetenschap en haar kunst. Immers, zij is niet alleen een uiterst begaafde en op grond hiervan zeer gevierde vrouw geweest, geroemd door vele geleerden, kunstenaars en vorsten uit verschillende landen. Vóór alles, was zij nl. de diep gelovige Christin, die alle roem en alle eer als tenslotte waardeloos beschouwde. Zij heeft zich dan ook radicaal van de wereld afgewend en zich tot leedwezen van haar vele vrienden en vereerders aangesloten bij Jean de Labadie en diens volgelingen. Temidden van hen schreef zij tussen 1670 en 1673 haar beroemde *Eucleria*. Dit boek bevat zowel een summier autobiografie als een vaak zeer uitgesponnen verantwoording van haar keuze voor een eenvoudig en oprecht Christelijk geloofsleven en een omstandige uiteenzetting van haar godsdienstige opvattingen. De titel van het geschrift is op zich reeds opmerkelijk. Deze luidt in de Nederlandse vertaling van het in het Latijn geschreven werk *Eucleria of Uitkiezing van Het Beste Deel*. Expliciet wordt op de titelpagina verwezen naar Lucas 10, 41-42.

De *Eucleria* is in het kader van de Anna Maria van Schürman-herdenking in facsimile uitgegeven door De Tille te Leeuwarden. Dit zou ongetwijfeld zeer op prijs zijn gesteld door de schrijfster! Lezing van juist dit boek maakt het immers mogelijk te ontdekken wat haar ten diepste heeft bewogen. Ongetwijfeld zal men moeten vaststellen dat zij in haar godsdienstige beleving vaak de grenzen van het normale, in de zin wat voor de doorsnee gelovige gangbaar was, heeft overschreden. Zij was in bepaalde opzichten zeker een dweepster. De wijze waarop zij de Labadie en zijn volgelingen verheerlijkte, kan niet anders dan als kritiekloos en dweperig worden gezien. Zelfs kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat haar godsdienstige gevoelens hier en daar een uitgesproken pathologisch karakter droegen.

Al op zeer jonge leeftijd verdiepte zij zich zo in het lij-

den van Christus en de vroeg-Christelijke martelaren, dat zij zelf naar het martelaarschap ging verlangen. Zo schrijft zij later in haar *Eucleria*: *En, op dat ik dit eenige hier by wijze van proeve byvoege, zo heugt het my dat het ontrent mijn elfste jaar voorgevallen is, als ik eerst in het lezen van de geschiedenissen der Bloetgetuigen geraakte, dat my op het beschouwen van het voorbeeld van zo veel gelovige dienstknechten Christi en Getuigen zijner waarheit, mijn gemoed van zulken brandende begeerte tot het Bloetgetuigenis is overvallen, dat ik wel hertelijk gewenst heb zelfs mijn zoete leven met zulken heerlijk doot te verwisselen.* (p. 18) Vervolgens spreekt zij dan nog haar afschuw uit over Erasmus die had geschreven het martyrium geenszins te ambiëren.



Anna Maria van Schürman. Gravure van J. Suijderhoef n. J. Livius. Foto: Prentenverzameling Gem. Archiefdienst Utrecht (Iconografische Atlas).

Hoe men ook over dit alles moge denken, het staat vast dat zij ten diepste van haar geloof vervuld was en ter wille van haar overtuiging afstand heeft gedaan van alle roem en eer. In haar afwijzing van al het vergankelijke als uiteindelijk van geen waarde, ja zelfs als schadelijk voor het geestelijk leven, heeft zij naar haar overtuiging het beste deel verkoos.

Toch is het juist door haar bijna legendarische geleerdheid en haar veelzijdig kunstenaarschap dat zij tot de verbeelding is blijven spreken. We zullen aan deze aspecten in het nu volgende dan ook enige aan-

dacht schenken. Daarbij moet echter worden bedacht dat men een totaal vertekend beeld van Anna Maria van Schürman zou geven indien men de zo even genoemde, minder spectaculaire, kant van haar wezen onvoldoende zou belichten.

Vroegste jeugd

Anna Maria werd in 1607 te Keulen geboren als het vierde kind van Frederik van Schürman en Eva van Harf. Haar broers heetten Hendrik Frederik, Johan Godschalk en Willem. Van de oudste broer is bekend dat hij vier jaar ouder was dan zij en in ieder geval nog in leven was op haar elfde jaar. Over de tweede is ons meer bekend, waarover later. Hij is geboren te Keulen in 1605. Over Willem is niets meer overgeleverd dan dat hij mogelijkerwijze voor haar elfde jaar zal zijn overleden.

Frederik van Schürman, de grootvader van Anna Maria en haar broers, was uit Antwerpen naar Keulen gevlucht, omdat hij zich daar niet meer veilig voelde als protestant. In 1610 beginnen echter ook in Keulen vervolgingen van de reformatorische Christenen. Waarschijnlijk vestigde de familie van Schürman zich nu in het kasteel Dreibern of Driborn bij Schleiden, dat sinds 1582 aan de van Harfen behoorde.

Een huismeester werd belast met het onderwijs der kinderen. Op haar derde jaar kon Anna Maria al goed Duits lezen en kende zij reeds hele stukken van de Heidelbergse Catechismus uit het hoofd. Ook begon zij al te schrijven en te rekenen. Verder kreeg zij onderricht in het zingen en het bespelen van verschillende muziekinstrumenten. Opmerkelijk is het dat alle onderwijs thuis werd gegeven. Slechts twee maanden heeft zij als zeven-jarige de Franse school bezocht. Zij heeft dus een opvoeding genoten zonder contact met andere kinderen, haar broers uitgezonderd.

Utrecht-Franeker-Utrecht

In 1615 kwam de familie naar Utrecht, om daar tot 1623 te blijven.

Intussen was de talenstudie van Anna Maria begonnen. Zij bleek een buitengewoon gevoel voor talen te bezitten en heeft er in haar leven dan ook vele bestudeerd. Zij leerde naast het Nederlands, Frans, Duits, Engels, Spaans en Italiaans, het Latijn, Grieks, Hebreeuws, alsook het Aramees, Syrisch, Samaritaans, Arabisch, Turks, Perzisch en Ethiopisch. Voor deze laatste taal stelde zij zelfs een twee-delige grammatica samen. Het was grotendeels door middel van zelfstudie dat zij deze formidabele kennis opdeed. Bovendien verwierf zij zich van vele der genoemde talen niet alleen een passieve doch ook een actieve kennis. Zo kon zij bijv. in het Latijn, het Grieks en het Hebreeuws dichten, zo goed als zij ook in verschillende moderne talen proza en poëzie wist te schrijven.

Maar ook al heel vroeg begon zij, ook weer grotendeels als autodidact, zich in verschillende beeldende kunsten te bekwamen. Zo wist zij met een grote tref-

zekerheid kunstwerken van geknipt papier te maken en bereikte zij een grote vaardigheid in het borduren, dat zij naar haar eigen zeggen in drie uren leerde. Ook maakte zij afbeeldingen in was en sneed zij figuren in palmhout. Verder beoefende zij naast de kalligrafie, de teken- en schilderkunst. Het waren vooral planten en dieren die zij met grote zorgvuldigheid wist af te beelden.

Haar werk vond overal waardering, o.a. bij de kunstschilder Gerard Honthorst, van wie zij les heeft gekregen. Zelfs werd zij als lid van het St. Lucas-Gild opgenomen. Dat geschiedde in 1643. Zij is dan terug in Utrecht, nadat zij van 1623 tot 1632 met haar familie in het Martenahuis te Franeker had gewoond. In 1623 verhuisden de Van Schürmannen daarheen en lieten Frederik en zijn zoon Johan Godschalk zich inschrijven als student.

Frederik heeft zijn wens, de colleges van de uit Schotland afkomstige professor Amesius bij te kunnen wonen, niet in vervulling zien gaan. Hij stierf voor de colleges begonnen. Amesius was een Puritein, die minder hechte aan scholastische onderscheidingen dan aan een vroom, van de wereld afgekeerd leven.

Het was deze ascetische vroomheid die sterke indruk maakte op de familie van Schürman. Anna Maria zou deze later terugvinden in Utrecht, met name bij de zeer strenge Calvinist Gisbertus Voetius.

Na de dood van haar vader aan wie Anna Maria beloofd had nimmer te zullen huwen, blijft het gezin te Franeker tot Johan Godschalk zijn medische studie heeft voltooid. Dan keert de gehele familie terug naar Utrecht. Het is dan 1632. Anna Maria geniet daar grote faam, staat in verbinding met tal van bekende persoonlijkheden, waaronder met name Constantijn Huygens, de geleerde medicus en letterkundige Johan van Beverwijck en de dichter Jacob Cats.

Overigens heeft zij zich niet alleen met de studie van allerlei talen bezig gehouden doch zich ook gewijd aan de wiskunde, de sterrenkunde en de anatomie, de aardrijkskunde en de geschiedenis. In het bijzonder schonk zij echter haar aandacht aan de theologie en de wijsbegeerte, zodat zij een wel gefundeerd oordeel op deze terreinen vermocht te geven.

Opmerkelijk is haar betrekking tot de Utrechtse Hogeschool geweest. Aan de ene kant heeft zij privatissima in het Grieks en Hebreeuws bij Voetius gevolgd. Aan de andere kant heeft zij in een brochure gepleit voor toelating van de vrouw tot de universitaire lessen. En zij heeft dit zo overtuigend gedaan dat zij, zij het in een apart vertrek, door planken voorzien van kijkgaten onzichtbaar voor de hoogleraar en zijn studenten, de colleges van verschillende docenten heeft kunnen bijwonen. Bekend werd zij verder door haar feestgedicht op de nieuwe academie (1636), dat bij de openingsplechtigheid werd voorgedragen.

In 1637 stierf haar moeder. Anna Maria neemt nu de zorg over voor haar twee tantes van moederszijde. Zij doet dat op een voortreffelijke wijze en zette daarvoor haar studie en kunst opzij.

Lexmond-Utrecht

In 1659 vestigde zij zich met haar tantes en haar broer, die hoewel afgestudeerd als medicus nooit als practiserend arts is opgetreden doch zich verder aan de theologie heeft gewijd, te Lexmond. Op hoge leeftijd stierven beide tantes in 1662, waarna Anna Maria en Johan Godschalk weer naar Utrecht terugkeerden. Johan Godschalk ondernam nu een reis naar Genève waar hij diep onder de indruk kwam van het optreden van Jean de Labadie, een voormalig Jezuïet, die over een charismatische persoonlijkheid beschikte. De Utrechtse kring, waarin Voetius een belangrijke plaats innam, stelde alles in het werk om deze ascetische prediker naar onze gewesten te krijgen. Dit gelukte. De Labadie nam een beroep aan naar Middelburg (1666). Met Pierre Yvon en nog enige anderen kwam hij op doorreis naar Zeeland in Utrecht aan. Anna Maria kwam onder de indruk van deze piëtistische prediker. Zij ging later enige malen naar Zeeland om hem daar te beluisteren. Het is natuurlijk niet verwonderlijk dat de extreme opstelling van de Labadie hem en zijn volgelingen in conflict brachten met de kerk. Het kwam reeds in 1668 tot een ontzetting uit het ambt en na een korte periode van werkzaamheid in Veere moesten de Labadisten elders een goed heenkomen zoeken.

Amsterdam

Het was in het tolerante Amsterdam dat zij zich als afgescheiden kerk konden vestigen. Anna Maria werd uitgenodigd om zich bij de nieuwe gemeente aan te sluiten, hetgeen zij gaarne deed. Zij nam, alle roddelpraat ten spijt, haar intrek in een gedeelte van een door de Labadie bewoond pand. Haar broer was reeds in 1664 gestorven. Al spoedig gingen de Amsterdammers echter aanstoot nemen aan deze geestdrijverige sekte. Het extatische karakter van hun samenkomsten, wel wat gelijkend op dat van de Jesus-people van onze dagen, gaf hun ergenis. Tijdens hun bijeenkomsten immers, dansten zij en kusten zij elkaar. Zij werden ook wel met de Quakers verward. Tenslotte werd hun te verstaan gegeven dat zij moeten vertrekken. Dit gebeurde na een incident dat tot grote opschudding aanleiding gaf: men had nl. een lijkstapen staan. De avond te voren had men echter herrie gehoord. Bovendien werd er een gat voor de woning gegraven. Men suggereerde dus moord en een heimelijke begrafenis.

Herford

In 1667 was Elisabeth van Bohemen (Luthers) abdis van Herford geworden. Zij was een goede vriendin van Anna Maria van Schürman. Toen deze de abdis haar nood klaagde, kreeg zij van Elisabeth bericht dat zij de Labadisten gaarne in Herford zou ontvangen. In oktober 1670 toog toen het gezelschap naar het nieuwe toevluchtsoord, maar ondanks de goede zorgen

van Elisabeth die hen vanaf Minden met hofkoetsen liet ophalen, kwamen er al snel moeilijkheden. De Lutherse predikanten steunden de gemeenteraad als adviseurs en wonnen informatie in over de „Hollanders“. Met name werd de Labadisten verweten het burgerlijk huwelijk afgeschafte te hebben. Elisabeth eiste toen ook dat de gesloten huwelijken alsnog burgerlijk bekrachtigd zouden worden. De raad en de bewoners van Herford in het algemeen stelden zich echter zeer vijandig tegen de nieuwe bewoners op. Het kwam zelfs tot een volledige boycot. Opnieuw moest men een heenkomen zoeken.

Altona

Nu nam men de wijk naar Altona in Sleeswijk Holstein. Men stond daar onder jurisdictie van de koning van Denemarken. In juni 1672 kwam men er aan. Ondanks een klein incident - de weigering mee te doen aan een kerstcollecte voor de Lutherse predikanten - dat eerst tot uitwijzing, doch na een verdere correspondentie met de koning tot intrekking van dit bevel leidde, verliep de periode te Altona rustig. Wel kwam de Labadie op zijn verjaardag in 1674 te overlijden. Yvon kreeg nu de leiding over de beweging.

Wieuwerd

Berichten over een oorlogsdreiging deed de Labadisten tenslotte de wijk nemen naar Wieuwerd, waar zij op Waltslot kwamen te wonen. Dit slot was door erfenis aan twee bij de beweging aangesloten zusters gekomen. De gemeente was hier als elders selfsupporting. Anna Maria was een moeder en een auctor intellectualis voor de groep. Op 4 mei 1678 stierf ook zij. Korte tijd nog zouden de Labadisten zich handhaven. Snel kwam het verval en in 1732 verliet de laatste Labadist, Konrad Bosman, Wieuwerd.

Epiloog

Wat is de uiteindelijke betekenis van Anna Maria van Schürman? Dat is de vraag die men als van zelf stelt, wanneer men haar hele leven overziet. In haar tijd nam zij eerst deel aan het culturele leven, zij het met inachtneming van haar godsdienstige beginselen. Zo heeft zij altijd de Muiderkring als te mondain afgewezen. Toch werd zij in binnen- en buitenland zeer geprezen om haar geleerdheid en haar kunstzinnigheid. Aan de andere kant heeft zij zeer veel betekend voor de Labadisten. Zij was een belangrijke pleitbezorgster van de onder hen levende idealen. Door haar contact met Elisabeth is het uitwijken naar Herford mogelijk gemaakt. Bovendien heeft zij met de Labadie en Yvon leiding gegeven aan deze beweging.

Maar dat alles is voorbij. Overgebleven is een gedeelte van haar kunstproducten. Overgebleven is ook haar *Eucleria*, een boeiend relaas van een menselijk leven waarin, ondanks alle tegenkantingen en allerlei goed bedoelde adviezen, een keuze werd gemaakt met alle

consequenties van dien. Als zodanig laat het boek ons kennis maken met iemand die net als Franciscus van Assisië en Albert Schweitzer een roemrijke loopbaan opgaf om een betere, of juist, de beste keuze te maken. Kortom, een menselijk document dat als zodanig nooit werkelijk veroudert.

R. M. Nepveu
Universiteitsmuseum

Tentoonstelling *Anna Maria van Schürman*: 28 juni tot 10 augustus 1978 in het Universiteitsmuseum, Trans 8, Utrecht.

Openingstijden: ma. t/m vr. 10.00-17.00 uur. Za. en zo. gesloten.

Literatuur:

G. D. J. Schotel. *Anna Maria van Schürman*. 's-Hertogenbosch, 1953.

E. Quant. *Anna Maria van Schürman*. Berlin, 1871.

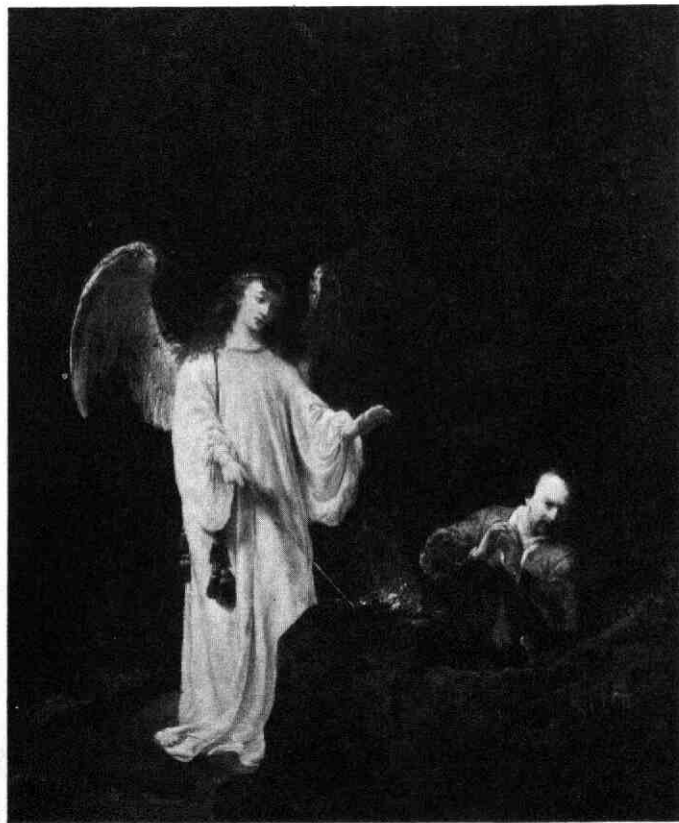
A. M. van Schürman. *Eucleria*. Leeuwarden, 1978. Facs.

Catalogus Tentoonstelling Anna Maria van Schürman. 't Coopmanshûs, Franeker, 1978. aut. Dieuwke Winsemius.

EEN NIEUWE INRICHTING VAN DE TUINZAAL

De restauratie van Het Utrechtse Catharijneconvent vordert gestaag. Het kloostercomplex werd 4 april j.l. opgeleverd. De museumstaf kan met de inrichting ervan beginnen. Maar eer het Rijksmuseum Het Catharijneconvent zijn deuren opent, zal zeker tot medio 1979 duren.

Ondertussen is het Centraal Museum ook met groot-scheepse verbouwingswerkzaamheden begonnen. In verband met de Unie van Utrecht die volgend jaar haar vierde eeuwfeest viert, worden alle zalen van het Agnietenklooster flink onder handen genomen en gemoderniseerd.



Een engel doet het offer van Gideon ontvlammen. Ferdinand Bol (1616-1680), gedateerd 1641. Inv. RMCC 24. (Foto: Rijksmus. Catharijneconv.)

Dit alles hield voor het Aartsbisschoppelijk Museum en het Oud-Katholiek Museum in, dat beider kollekties voorlopig niet te zien zouden zijn. Aan deze voor Utrecht ongewone en toeristisch gezien zeer kwalijke situatie is een mouw gepast. In de tuinzaal van het Centraal Museum is een expositie ingericht, die tot oktober van dit jaar topstukken van het jonge rijksmuseum laat zien.

Een deel van de geëxposeerde kunstwerken is voor de geregelde bezoeker wel bekend. In het linker deel van de tuinzaal, dat voor de middeleeuwen is ingericht, zijn hoogtepunten uit de verzameling van het Aartsbisschoppelijk Museum te zien: de Meester van Delft, Geertgen tot Sint Jans, de Meester van het Morri-sontriptiek, de drie Utrechtse codices, de Geboortegrot van Bethlehem, Jan van Scorel, Pieter Coecke van Aelst, enz. Er is schilder- en beeldhouwkunst, edelmetaal en textiel.

De rechterzaal biedt een voor Utrecht bijna nieuwe aanblik. Daar is bijeen gebracht een groot aantal, meest zeventiende eeuwse, schilderijen, dat straks in het nieuwe rijksmuseum een plaats in de permanente opstelling zal krijgen.

Het is samengesteld uit werken die afkomstig zijn uit het bezit van met name de andere participanten van het Catharijneconvent: het Bisschoppelijk museum van Haarlem, de Dienst Verspreide Rijkskollekties, de Stichting Protestantse Kerkelijke Kunst en het Oud-Katholiek Museum. Van de schilderstukken die hier hangen, waren sommige nooit te zien in Utrecht, andere voor het laatst in 1967 tijdens de tentoonstelling *Kunstschaten uit het Bisschoppelijk Museum te Haarlem*.

Enkele stukken vallen sterk op en zijn hier daarom het vermelden waard. Van Claes Moeyaert zijn er twee werken: een portret van de Haarlemse vicarius Siebrandus Sixtius, en Abraham die aankomt in het be-

loofde land. Van Pieter de Grebber, een Haarlems schilder uit de eerste helft van de 17de eeuw, is een iconografisch curieus schilderij aanwezig, dat God de Vader voorstelt, die zijn Zoon uitnodigt plaats te nemen aan zijn rechterhand. Op dit schilderij wordt een van de artikelen uit de geloofsbelijdenis voorgesteld, maar tegelijk wordt de bekende middeleeuwse voorstelling van de Genadestoel op een zeer eigen wijze in beeld gebracht. Zo zelfs, dat men ook zou mogen spreken van een contra-reformatorische Man van Smarten. Van Frans Hals hangt er een pastoorsportret, van Rembrandt de Doop van de Kamerling, van Pieter Pietersz. een boetvaardige Magdalena, van een onbekend meester die genoemd wordt de Pseudo-Van de Venne een prachtige Bekoring van St. Antonius. Ferdinand Bol is present met een rembrandtieke Engel die het offer van Gideon ontvlammen doet, van Werner van de Valkert hangt er zijn bekende Laat de kinderen tot Mij komen. Uit de kollektie van het Oud-Katholiek Museum is een vitrine zilver afkomstig. De Hamer van St. Maarten, een reliek uit de Utrechtse Domschat, neemt temidden van het kerkzilver altijd weer een bijzondere plaats in.

De gegeven opsomming is niet volledig. Daar is ook niet naar gestreefd. In woorden laat zich toch niet vatten wat met de ogen genoten moet worden.

Ik zeg „genoten“. Dat kies ik bewust want een selectie als deze zal op een dergelijk oppervlak niet snel meer te zien zijn, als het museumcomplex aan de Nieuwegracht zijn deuren geopend heeft. Daar immers zullen alle stukken, verspreid over het hele gebouw, de geschiedenis van de christelijke cultuur in de Nederlanden in beeld gaan brengen. Ze worden dan volgens andere criteria geordend.

In één zaal vind je dan niet meer bijeen wat je, als je slecht telt, zou kunnen noemen: De Top-Veertig van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent.

C. Staal

DE MAARNSE VINKENBUURT

De bewoners van de Vinkenbuurt, een deel van Maarn-noord, hebben aan de provinciale staten van Utrecht een bezwaarschrift gericht tegen het *Ontwerp Streekplan Utrecht Oost mei 1977*. Achter op de cover van een kalender, die de bewoners over hun eigen buurt samenstelden, vinden we hun schrijven aan de provincie afgedrukt.

In de Vinkenbuurt, een stukje oud Maarn dat bestaat uit boerderijtjes en andere bebouwing in een fijnmazig landschap, wil het streekplan 115 nieuwbouwhuizen neerzetten. De bewoners zijn van mening dat de buurt waarin zij wonen, maar waarvan ook velen vooral 's zomers genieten als ze er doorheen wandelen of fietsen, door dit nieuwbouwplan volledig ver-

nield wordt. De Vinkenbuurt wordt een nieuwe wijk zoals er in Nederland al dertien in een dozijn gaan. Van dit overgangsgebied tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Utrechtse Vallei met zijn houtwallen en kleine gras- en hooilanden, zal niets overblijven. Ook niet als de nieuwbouwers landschappelijk fraaie onderdelen zullen willen sparen en als de bebouwing mogelijk wat wordt aangepast.

In hun bezwaarschrift leggen de bewoners de provincie alternatieven voor. Dat Maarn wil uitbreiden, is iets wat zij niet wensen te ontkennen. Twee mogelijkheden dragen zij aan.

Het gebied, omsloten door de Meentsteeg, de Ted

Visserweg, de hockey-velden en het huis Nellenstein. Dit voorstel heeft zijn contra's maar het is volgens het bezwaarschrift minder ingrijpend zowel op landschappelijk als sociaal-economisch terrein (werkgelegenheid).

Het tweede voorstel betreft het bosgebied tussen de Maarnse Grindweg en de al bestaande bebouwing, te beginnen bij de hoek Kapelweg-Maarnse Grindweg naar het oosten, tot 150-200 meter ten westen van de Knorrebuurt. Binnen deze maten is ruimte voor 115 woningen en er worden geen landschappelijk fraaie stukken geofferd. Alleen produktiebos zal voor

de bijl moeten gaan. Dit voorstel heeft de voorkeur van de bewoners van de Vinkenbuurt.

Het bezwaarschrift van de Vinkenbuurt dateert al van het afgelopen najaar. Maar middels de kalender 1978 willen zij er velen dagelijks aan herinneren, dat de Vinkenbuurt gevaar loopt te verdwijnen onder de bulldozers en egalisators die een nieuwbouw voorbereiden.

Na de zomer komt het plan in een fase dat beslissingen genomen gaan worden.

Belangstellenden kunnen nog in het bezit komen van een kalender door contact op te nemen met de heer R. J. Doeksen te Maarn, tel. (03432) 23 22. C. S.

Het kraken van Japanse noten

Een beschouwing rond Ginkgo biloba

Wanneer men vandaag de dag een nieuwe wijk of een gerenoveerd stadsdeel van groen voorziet, doet men dat grofweg op twee manieren.

De eerste mogelijkheid - de laatste decennia tot in den treure benut - bestaat in het planten van een standaardassortiment sterke bomen en heesters die, dicht opeengeplant, snel een compacte massa vormen, waar wieden niet nodig is. Het geheel vergt een minimum aan onderhoud. Om nog enige afwisseling in het beeld te bewerkstelligen en om te verduidelijken dat het hier gaat om een „plantsoen“ wordt er een effen groen grasveld naast geprojecteerd, waar als er geld voor was, in het voorjaar nog enige narcissen of krokussen staan te wachten tot ze platgetrapt of ondergekakt worden.

Aan deze vorm van groenvoorziening komt vaak geen enkele inheemse plant te pas. De populieren zijn Canadees, de berberissen Aziatisch en de meerderheid der soorten is zelfs het resultaat van het naarstig zoeken der kwekers naar vormen die nog sterker zijn, méér bessen hebben of nog feller van kleur zijn.

Voor ik nu mensen tegen de haren in ga strijken: op zichzelf heb ik tegen het planten van niet-inheemse of kunstmatig verkregen soorten geen bezwaar. Het is niet meer dan logisch dat men bij het planten van een stuk openbaar groen planten gebruikt die een aardig voorkomen combineren met een zekere weerstand. Zo'n beplanting moet een stootje kunnen hebben. Waar ik wél bezwaar tegen heb is het klakkeloos planten van steeds maar weer dezelfde ligusterheggen en vuurdoornranden met het obligate richelthe narcissen in het voorjaar, of de onbepaald bloeiende, blaartrekkende rode salvia's in het perk; al zie ik in dat dit „industruweel“ beter is dan niets.

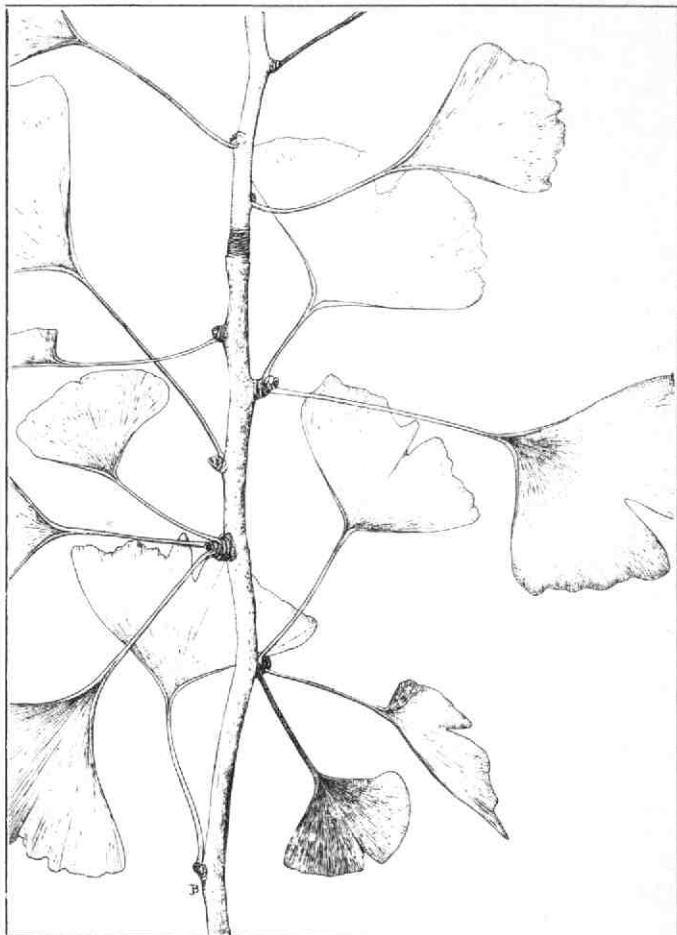
De andere, zeg maar gerust alternatieve, mogelijkheid staat met de vorige in schril contrast. Met het langzaam maar zeker dieper wortelende milieubewustzijn

zien we ook de visie op straat-, wijk- en parkbeplanting veranderen. Men experimenteert met heemparken, plant bij voorkeur inlandse houtsoorten. De knotwilg en de leilinde staan sterk in de belangstelling. Hoogstamvruchtboomen in oude, lekkere rassen als bellefleur en sterappel, jaren in de vergetelheid gedrukt omdat ze nèt even gevoeliger waren dan nieuwe cultuurvariëteiten, ze zijn allemaal weer te krijgen. Het valt te verwachten dat deze trend, gelijke tred houdend met het donkerbruin verlangen naar grootmoeders bedstee en weckpotten, voorlopig door zal zetten. En zoals bij alle trends, geeft dat aanleiding tot eenzijdige benaderingen.

Voor veel milieubewuste lieden is „cultivar“, een samentrekking van „cultuurvariëteit“, een vies woord. Bij hun pogingen om het milieu op verantwoorde wijze te beheren, waarbij men als uitgangspunt het cultuurlandschap neemt zoals dat tot voor enkele decennia algemeen voorkwam, weren zij gekweekte vormen en preferen zij de aanplant van inheemse gewassen. Het is interessant dat diezelfde lieden bij de restauratie van oude buitens juist er van uit gaan dat ook de toenmaals aanwezige exoten en rariteiten op botanisch gebied weer aangeplant moeten worden om een zo authentiek mogelijk geheel te verkrijgen. De situatie zoals die vroeger was, geeft kennelijk de doorslag bij de keus van het plantmateriaal.

Wanneer ik nu mijn blik richt op het openbare groen van de Utrechtse binnenstad en haar omgeving, dan zie ik dat met name langs de singels en grachten een keur aan bijzondere bomen aanwezig is. Hieronder bevinden zich vele exoten. Gedeelten van de wallen, zoals de Sterrenwacht en Huis Lievendaal op het Lepelenburg, hebben door de glooiende gazons en de vele oude bomen een uitgesproken parkachtig karakter. En dan is er natuurlijk het Wilhelminapark met

Tak van een *Ginkgo biloba*



omgeving. Heel bewust heeft men hier in vroeger tijden een mengelmoes van in- en uitheemse bomen en struiken geplant, met geen ander doel dan het scheppen van een esthetisch verantwoord geheel, iets dat naar mijn mening uitstekend is gelukt.

Een boom die verspreid in dit soort aanplant voorkomt, is de *Ginkgo* of *Japane notenboom*. De stad Utrecht bezit van deze boomsoort enige zeer oude exemplaren. Op deze ginkgo, de aanleiding van m'n betoog, zal ik hier even nader ingaan.

Allereerst het uiterlijk. Als ik de ginkgo probeer te beschrijven voor iemand die over een fragmentarische bomenkennis beschikt, wordt het ongeveer zoiets. In de zomer lijkt hij een beetje op een populier, alleen is het takkensilhouet grover en onregelmatiger. In de herfst kleurt hij botergeel, waarna de bladeren afvallen. In de winter is het net een fors uitgevallen larix, met allemaal stompe, korte takjes die, in alle richtingen uitstaand, op de lange takken ingeplant zijn. Dit patroon is zo karakteristiek, dat je in de winter een ginkgo al van verre kunt herkennen. Wanneer we de boom wat nader beschouwen, valt de unieke blad-

vorm op. Geen andere boom heeft blad dat hierop lijkt. Merkwaardig zijn de parallel lopende ragfijne nerven, die herhaaldelijk in tweeën splitsen. Op de tekening is ook goed te zien dat de vorm van het blad nogal varieert. Het is matgroen van kleur en leerachtig. In het voorjaar bloeien de mannelijke bomen met kleine, onopvallende katjes; de vrouwelijke exemplaren met nog onaanzienlijker, groene bloempjes, waaruit zich in de loop van de zomer zaden ontwikkelen die een vlezige geelachtige buitenlaag hebben. Ze lijken wat op kleine pruimen met een harde, gladde pit. Een dergelijke combinatie van kenmerken bezit geen andere hedendaagse plant en de wetenschap is dan ook tot de slotsom gekomen dat de ginkgo geheel apart staat. Hij kan beschouwd worden als de enige overgebleven soort uit een uitgestorven plantenfamilie. Verdere botanische bijzonderheden zijn te vinden in de talloze bomenboeken die de laatste jaren verschenen zijn.

Over de naam van de boom het volgende. Het woord „Ginkgo” is van Japanse oorsprong, en zou eigenlijk „ginkyo” gespeld moeten worden. Het betekent „zil-verabrikoos”. Over de verwikkelingen rond deze naam

vinden we uitgebreide informatie in een artikel van A. A. Pulle, vroeger hoogleraar aan de Utrechtse Universiteit, getiteld *Over de ginkgo alias ginkyo*, (verschenen in het 15e jaarboek der Nederlandse Dendrologische Vereniging, 1943).

De belangrijkste ginkgo's die in Utrecht te zien zijn zal ik nu de revue laten passeren.

We beginnen in de Hortus Botanicus aan de Nieuwe Gracht. Meer dan tweehonderd jaar geleden werden hier twee exemplaren geplant, die er nog steeds staan. Daarmee behoren ze tot de oudste van Europa, reden dus om ze in ere te houden.

Beide bomen zijn zeer fraai ontwikkeld en het valt te betreuren dat de omgeving waarin ze staan, - een stuk Utrechtse historie van internationale betekenis, de Utrechtse Hortus - zo deerlijk is gehavend. Deze tuin, een van de weinige rustige plekken in dit deel van de stad verdiende een waardiger behandeling. Er zijn plannen om er een aantal parkeerplaatsen te maken, wat ongetwijfeld betekend dat er weer het nodige voor de bijl gaat. En dat terwijl met weinig moeite van deze tuin een groenoase te maken is met de eeuwenoude ginkgo's als cultuurmonumenten.

De andere ginkgo's die ik bij het rondfietsen opgemerkt heb, hebben ook al een redelijke staat van wasdom bereikt. Een heel opvallende staat in het grasveld in het Oorsprongpark, voor het witte gebouw. Hij komt daar schitterend tot zijn recht en als ik van de Maliebaan naar de Biltstraat ga, valt hij me steeds weer op. Aan de andere kant van de spoorlijn staat ook een knots van een boom, minstens even groot en indrukwekkend als de vorige, maar moeilijker te ontdekken tussen de andere bomen.

In een tuin van een huis op Oudwijck, recht tegenover het Rosarium, staat ook zo'n verstopte ginkgo, waarvan je eigenlijk alleen de spitse top goed kunt zien. Verder nog een exemplaar in de tuin van het Microbiologisch Laboratorium aan de Catharijnesingel, een in de tuin van Achter Klarenburg, en een in de tuin van het Militair Hospitaal aan de Springweg, achter de muur van de Walsteeg¹). Een boom die moeilijker te zien is, staat op het binnenterrein tussen de Zuilenstraat en de ABC-straat. Tenslotte zijn in het Wilhelminapark enkele jonge boompjes gezet, die hopelijk ongestoord uitgroeien. Ongetwijfeld zijn er meer bomen, maar dit zijn de meest opvallende.

Wanneer we de positie van de ginkgo in de straatwijk- en parkbeplanting van Utrecht bekijken, dan vallen de volgende punten op:

- ginkgo is geen algemene verschijning
- er zijn bijna geen jonge ginkgo's
- ginkgo's staan altijd solitair

Daartegenover staan de volgende gegevens:

- ginkgo is een opvallend mooie boom
- hij staat te boek als onverwoestbaar, resistent tegen ziektes en luchtverontreiniging
- hoewel hier niet inheems, gedijt de ginkgo in ons klimaat uitstekend.

De vraag dringt zich op; waarom wordt de ginkgo zo weinig toegepast? Misschien ligt het aan het volgende. Aan jonge bomen kan men niet zien of ze mannelijk dan wel vrouwelijk zijn. Vrouwelijke exemplaren zijn minder gewenst, want wanneer ze op latere leeftijd vrucht gaan dragen, veroorzaken ze ongemak. De rijpe vruchten ruiken onaangenaam naar boterzuur en, in menigte afgevallen, kunnen ze het trottoir in een glibberige smeerbeel herscheppen. Kennelijk tilt men in Italië minder zwaar aan dit probleem, want ik heb ooit eens in Merano een laan vol met vruchtdragende ginkgo's bewonderd. Waarschijnlijk is dit niet de enige reden dat de ginkgo zo weinig gezien wordt; er zijn boomsoorten waaraan ernstiger nadelen verbonden zijn, die desondanks veelvuldig worden aangeplant. De lindes langs de Maliebaan hebben 's zomers dikwijls zo te lijden van aantasting door bladluizen, dat het wegdek bij de bomen bedekt wordt met een zwarte glibberige schimmellaag, die toevallig ook onaangenaam naar boterzuur reikt. Dat komt omdat de luizen een regen van suikerhoudende vloeistof laten vallen. Populieren veroorzaken als ze vrucht dragen vaak irritatie van de slijmvliezen door hun rondvliegend zaadpluis. Iepen worden vroeger of later door de niet te bestrijden iepziekte aangetast. Feitelijk is het verwonderlijk dat een zo sterke boom als de ginkgo niet ingelijfd is bij het „industriewel" waarvan ik zoeven sprak.

Zelf heb ik de indruk dat het al of niet geplant worden van zeldzame of merkwuurde bomen in het algemeen en van de ginkgo in het bijzonder vooral afhankelijk is van particuliere initiatieven van enkelingen, werkzaam bij de betrokken instanties. Dat de invloed van deze mensen dikwijls heel gering is geweest tonen ons de eindeloze, eentonige groenstroken, die door heel Nederland de eenvormigheid der nieuwbouwwijken onderstrepen. En nu ben ik terug bij het begin van dit betoog. Ik hoop dat de nieuwe inzichten, het alternatief plantsoen, de heemparkgedachte, niet ontaarden in het slechts kopiëren van vroegere situaties omdat die het meest „authentiek" zouden zijn. Want wanneer we ons bij deze zaken uitsluitend op het verleden richten, is de kans groot dat we op een dood spoor geraken.

Met enkele voorbeelden wil ik dit nog toelichten. Wanneer men vroeger de lindes voor het huis in een bepaalde, hoogst onnatuurlijke vorm dwong door leiden en snoeien, dan deed men dat om een zonwering te creëren. Als wij datzelfde nu doen, gaat het ons niet meer om deze functie van de leilinde, - tenslotte is luxaflex of een markies een eenvoudiger en doelmatiger oplossing - maar om het decoratieve, karakteristieke effect van de leilinde.

Iets dergelijks geldt voor de knotwilg. Ontstaan uit de behoefte om over lange, rechte twijgen te beschikken, is de knotwilg nu het visitekaartje van „mooi polderlandschap", heeft dus een sfeerbepalende functie gekregen. Op zichzelf is dit allerminst verwerpelijk, maar wat ik nog te weinig zie is een nieuw gebruik van deze

bomen, een toepassing die is aangepast aan de huidige vorm van stedenbouw. Waarom moeten knotwilgen persé in de wei? Ik stel me voor een plantsoentje bezet met wilgen, die expres op verschillende hoogten geknot worden, bijvoorbeeld door de omwonenden. Dit kunnen toch nooit van de katjes afbliven.

Een derde voorbeeld: al jaren verbaas ik me erover dat men de blinde zijwanden van flats zo zelden laat volgroeien met klimop of wilde wingerd. En laten ze nou niet aankomen met het verhaaltje dat het beton van tegenwoordig slechts met dynamiet klein te krijgen is. En langs de voetpaden rond die flats winddichte taxushagen, zodat je niet meteen tegen het asfalt slaat als je de lift uitkomt . . .

Ik stel voor het hele klaverblad Oudenrijn vol te zetten met ginkgo's. Ze zouden het er uitstekend doen. Bij de grote brand van Tokyo in 1923 sneuvelden veel oude bomen, maar menige ginkgo bleef gespaard. Ik hoop niet dat de ginkgo verdwijnt uit de catalogus van de plantsoenendienst. Hij kan een verfrissend effect hebben op ons vermoeide milieu.

Bilthoven

Jaap Brinkman

- 1) Deze boom werd geplant door de heer E. Kraft, chef van het Militair Hospitaal, waarschijnlijk in 1903. Hij plantte ook een ginkgo in de achtertuin van zijn woonhuis Emalaan 5 en in de tuin van het huis Schuyfkerke in Waardenburg (Geld.). (Mededeling van dr. P. Kylstra).

De Utrechtsche Courant en de volksgezondheid omstreeks 1800

In het *Maandblad Oud-Utrecht* van oktober 1977 stond in mijn verhaal over advertenties en adverteerders het woord *kwakzalvers* en ik wees op de zekerheid waarmee dezen genezing beloofden. Van kwalen nota bene waar de officiële geneeskundige met de handen in het haar bij stond. Geen wonder overigens, want vooral de chirurgijns hadden maar een geringe opleiding en de medische wetenschap was niet erg ver ontwikkeld. Het opvallendste verschil tussen de drankjes en ingrepen van een „echte” en een kwakzalver was misschien wel, dat die laatste er elke twijfel aan genezing mee wegnam en verving door geloof in genezing. De charlatan buitte de angst, de onwetendheid, de goedgelovigheid en het bijgeloof van vooral de niet geschoolden handig uit, tot heil van zijn eigen portemonnaie. Zoals trouwens nog steeds gebeurt: haarlemmerolie, drankjes tegen allerlei impotenties of voor het ontwikkelen van mooie boezems en vormen, smeerseltjes tegen puisten en zweetvoeten, rimpels en vervetting, aardstralenkastjes, armbanden met een geheimzinnige werking en wat al niet worden nog steeds voor duur geld gekocht; ondanks alle waarschuwingen. Wat zullen de mensen omstreeks 1800 gemakkelijk in de mooie praatjes zijn getuind die werden onderstrept met prachtig klinkende brieven van buitenlandse grootheden die zo blij waren, dat zij door de wonderdokter waren genezen. En dan kochten de tobberds het wondermiddel dat snel, feilloos en meestal zonder dat er nare messen en tangen aan te pas kwamen, zou werken. Als ze geluk hadden, werden ze er niet zieker van en hielp de sfeer van geheimzinnigheid bij de genezing van de onbekende ziekte.

Als huismiddeltjes niet hielpen (zoals het eten van levende luizen tegen geelzucht; liefst op een beschuit,

dan hoorde je het knappen niet, en met een beetje jam tegen (of voor) de smaak), dan zijn er denk ik heel wat mensen eerst naar de kwakzalver gegaan; pas als het (te) laat was naar de echte dokter. Maar laten we

UTRECHTSCH
Woensdag

PUBLICATIE

Burgemeesters der stad Utrecht, door de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toezigt in overweging gegeven zende, om, ter voorkoming van ongezetheiden, gesproken door het gebruik van gekookte GARNALEN, den in-voer van dezelve te beletten; hebben, na de beschrijving over de koking van die Visch te hebben aangezien, allernoodzakelijkst geoordeeld, bij deze te verbieden, dat geene gekookte Garnalen sibir zullen mogen aangebragt, welmin worden verkocht, op poene van telken reize, hier tegen gehandeld wordende, te zullen vervallen in een boete van Drie Gulden, waarvan de ene helfte door den Aanbrenger zal genoten, en de andere, onder de Armen van de oederfcheidsne Gezindheden binnen deze stad worden verdeeld; op dat zizoo, het schadelijk gebruik van diergelijke Garnalen worden geweerd, en niemand blootgesteld aan de soo letzige gevolgen, welke daarnit zouden kunnen voortkomen.

En op, dat zulke tot een ieders kennisse come, en niemand hiervan eenigs onwetendheid zonde kunnen voorwenden, zal deze worden afgekondigd, gedrukt en aangeplakt daar dit te doen gebruikelijk is.

Gedrukt te Utrecht den goften Julij 1819, en gepubliceerd op den aden Augustus daarsaavolgende.

Burgemeesters voornoemd
G O B I U S, vt.
Ter Ordonnantie van dezelve
P. DE ROOCK.

Uit de *Utrechtsche Courant*, woensdag 4 augustus 1819

niet hoovaardig zijn, kruidendokters doen nog steeds goede zaken, al hebben hun patiënten vaak al een hele serie nare en sombere doktersonderzoeken achter de rug. En is er zoveel verschil tussen mensen die uit angst naar alternatieve genezers, zoals acupuncturisten, trekken en de mensen die vertrouwden in de man die in verre buitenlandse grote genezingen had verricht en dat met brieven bewees?

Tegenwoordig zijn er allerlei instanties die ons tegen al te erge schurken proberen te beschermen. Er zijn alweer mensen die vinden dat de vrijheid al te veel wordt aangetast en die de klok een beetje willen terugdraaien. Maar hoe kunnen we dan Softenon-drama's voorkomen of giftige stoffen in ons voedsel om het langer „goed“ te houden? Zo'n 200 jaar geleden was de vrijheid van het partikulier initiatief nog zeer groot, maar ook toen werd er geklaagd over het klemmende van het toezicht, dat bijv. door overheid en gilden werd uitgeoefend.

Overheidszorg

In de kranten uit die tijd is van alles te lezen over de zorgen die aan het lichamelijk en geestelijk welzijn van de mensen werden besteed. Bijv. over het toezicht op de artsen en apothekers die van stadswege waren aangesteld voor de geneeskundige verzorging van de armen. Het stadsbestuur hield die mannen en vroedvrouwen in de gaten, omdat hun declaraties weleens uit de hand dreigden te lopen.

Er zat ook eigenbelang achter de gezondheidszorg, want als er een epidemie uitbrak in de overvolle en onhygiënische stad, was er niemand veilig. Bovendien groeide het besef, dat de gezondheid een zaak was waar artsen en overheid samen over moesten waken. Maar het toezicht schoot ver te kort, maatregelen kwamen vaak te laat en voorschriften werden niet nageleefd. Hoe zou het ook anders hebben gekund? Er was te weinig geld, te weinig personeel; het ontbrak aan medische kennis en aan mogelijkheden om slagvaardig en effectief een epidemie te bestrijden of ziekten te isoleren. Het was al zo moeilijk om ziek vee uit de buurt te houden (vergelijk bijv. mijn verhaal over de „pestis bovina“, in het *Maandblad Oud-Utrecht* van januari 1973), laat staan als het om mensen ging. Je kon toch ook niet zien of een hangerig kind een klein kwaaltje onder de leden had of een ernstige besmettelijke ziekte. En om nu voor elk wisselwasje naar de dokter te gaan . . . zie boven.

Voor al de „weigering“ van de armen om mee te werken, maakte het erg moeilijk om effectief ziekten te voorkomen. Omdat ze te onverschillig waren zo meenden de deftige tijdgenoten. Ik denk dat het kwam, omdat ze zo onwetend waren en wie weet niet zoveel verschil zagen tussen de echte medicus en de gewone-volks-genezer, die bovendien best veel „menselijker“ zal zijn opgetreden dan de hooggeplaatste academisch gevormde arts. Daarom zal het best wel zijn voorgekomen, dat de armdokter pas

werd geroepen als de patiënt al heel wat mensen had besmet. En dan was het nog de vraag of er direkt de goede diagnose werd gesteld, want veel kwalen lijken erg op elkaar. Als de diagnose juist was en als de dokter niet eerst nog probeerde op eigen houtje de ziekte te genezen maar direkt alarm sloeg, kon de overheid de reglementen en voorschriften onder het stof vandaan halen en aan de ziektebestrijding beginnen.

Nu moet u niet denken, dat de stadsbestuurders maar zo'n beetje met de armen over elkaar zaten te wachten tot de artsen iets akelig meldden; zodra er ook maar een gerucht werd opgevangen dat er gevaar dreigde, werden de heren actief en vroegen ze de medici om na te gaan hoe de zaak er voor stond en of er wat gedaan moest worden. Bijv. als er een hond agressief was geweest en ras- of soortgenoten of zelfs mensen had gebeten. Als het om de gevreesde hondsdolheid ging werden de aloude maatregelen weer van kracht verklaard. Dan verscheen er een publikatie in de krant, zoals op 29 september 1775:

„Schout, Burgemeesteren en die van den Gerechte der Stad Utrecht, niets meer ter harte nemende dan het welzijn van de goede Burgerij en de Ingezetenen dezer Stad, en gevoelig aangedaan over de droevige gevallen reeds gebeurd, mitsgaders de smertelyke omstandigheden, in welke verscheiden Persoonen door beten van Dolle of suspecte Honden zich als nog bevinden, hebben in het tegenwoordig tydsgericht ter voorkominge, zo veel mogelyk is, van alle verdere onheilen, welke door het loopen van Honden langs de straten zouden kunnen worden veroorzaakt, dienstig geoordeeld, op speciale autorisatie van de Ed. Groot Achtb. Heeren Burgemeesteren en Vroedschap dezer Stad, te ordonneeren als volgt: Dat provisioneel (voorlopig, 't H.), en tot bij nadere Publicatie hier omtrent zal zyn gedisponeerd, geene Honden hoe genaamd, zo min Jagt- als andere Honden, langs de straten dezer Stad of binnen de Vryheid zullen mogen loopen, 't en ware dat dezelve aan een lyn door iemand worden geleid, op poene van drie gulden door de Eigenaars te verbeuren, en dat dezelve Honden aanstonds zonder enige conniventie (toegevendheid, 't H.) zullen worden doodgeslagen, autoriseerende tot het doen dier beboetinge, gelyk ook tot het voorsz. aan kant maken der Honden, de Zakkedragers, Bierdragars, Houtschilden en Noodwakers, mitsgaders de Dienaars der Justitie, de voorsz. boeten aan een iegelyk hunner, welke zulks komen uit te voeren, appliceerende (toewijzend, 't H.) by dezen.

Het is ondanks de breedsprakigheid wel duidelijk: geen loslopende hond was meer veilig voor de lage gemeentedienaren die er een aardige bijverdienste aan konden hebben.

Na een poosje kon mede daardoor worden meegedeeld, dat het sein weer op veilig stond; in dit geval in de krant van 19 januari 1776, waarin o.a. stond: *„Schout (enz.) met blydschap vernomen hebbende, dat, door*

het gunstig bestel der Voorzienigheid, de dringende reden, om welke de Publicatie tegen het losloopen der Honden, in dato den 26 september 1775, provisioneel is geschied, geheel is komen op te houden" . . . , delen mee, dat honden weer los mogen lopen. Maar men probeerde tegelijk te voorkomen dat het gevaar weer zou verschijnen: honden moesten een halsband met de naam van de eigenaar dragen en ze mochten niet buiten lopen zonder dat er iemand oog op hen hield. En bovendien werd meegedeeld: *Blyvende niet-temin onze vorige Ordonnantien van, den 27 Augusti 1762, en den 8 September 1775, zo omtrent het verbod van het houden der Honden by Armen, gealimenterd of bedeed wordende Personen, mitsgaders onzen by vorige gegeven last aan de Poortiers en Op-*

zichters der middelen aan de Poorten, nopens het naauw toezicht, op de doorpasseerende Personen met Honden te neemen, in volle kracht en vigueur.

Zouden de armen het uit die publikaties hebben gelezen of werd het hen op andere wijze aan het verstand gebracht?

Uit de hier afgedrukte publikatie van 4 augustus 1819 blijkt wel, dat het stadsbestuur ook optrad als er voedselvergiftiging voorkwam. Een verkoopverbod of in andere gevallen een waarschuwing om alleen gekookte garnalen te eten als men er zeker van was dat ze niet waren bereid in onrein koperen vaatwerk, duiden op bezorgdheid. (vgl. *Utrechtsche Courant* 14-8-1826).

P. D. 't Hart

Boekenschouw

Als de futurologen gelijk krijgen met hun prognose dat binnen enkele decennia het boek zijn plaats zal hebben ingeruimd voor elektronische geheugens en in computers opgeslagen informatie, zal de snob pas echt herkenbaar zijn aan zijn boekenbezit. De ware minnaar van de stad die ons lief is valt tegen die tijd feilloos te identificeren als bezitter van al wat de eenmansuitgeverij Vava vanaf 1974 op de markt heeft gebracht. Het merendeel daarvan immers bestaat uit Ultrajectensia.

Dat de toekomst er niet rooskleurig uit zou zien viel intussen uit die publicaties al wel af te lezen: veel ervan is gekenmerkt door wat „een unieke Utrechtse weemoed“ mag heten, een mengsel van voor gevoel van naderend onheil en heimwee naar wat voorgoed verloren is, „nostalgie“ is het woord dat de reclame daarvoor heeft uitgevonden. Ook dit voorjaar is het weer raak.

Daar is vooreerst Jan Praas, conrector van een school, en in het bezit van een (dan ook) voormalig dichterschap, waarvan hij onlangs op zolder de vruchten mocht terugvinden. Het zijn sonnetten daterend uit het voorjaar van 1945 (op één na) en ze moeten het hart van elke oprechte Utrechter wel ontroeren. Ze roepen de sfeer op van een Utrecht dat er niet meer is: een herfstig Nicolaaskerkhof, een stille zomeravond bij de schouwburg, een gevoelig „afscheid van Johan Brouwer“, een wandeling langs de stadswal en de Nieuwe Gracht. „Dat is 's avonds nog precies zoals toen, alleen moet je de geparkeerde auto's wegdenken“, mijmert de dichter in een hem door het UN (17 februari j.l.) afgenomen interview. In het portret dat daarbij van hem staat afgedrukt en waarop hij somber uitziet over de Oude Gracht, ligt genoeg melancholie besloten om de hoop te wettigen dat over nog eens dertig jaar een pakketje verzen van dezelfde serene gelatenheid bij hem zal worden aangetroffen.

Hierbij staat „Uitvaart van Jacobus Bellamy“ afge-

drukt dat ik toevallig het mooiste vond en dat ook het meest historisch geladen is.

Vava heeft de bundel in een oplage van 300 genummerde exemplaren uitgegeven, wat nog niet eens genoeg is voor één vijfde van onze leden, en een herdruk zal er zeker niet van komen.

Ronduit apocalyptisch is de stemming waarin Edy Valkenburg uit Zeist zijn „Ode aan Utrecht“ heeft ge-

UITVAART VAN JACOBUS BELLAMY

*begraven in de Klaaskerk op de avond van
15 Maart 1786*

Zij droegen hem: Rau, Carp, Quint, Jan Hingelópen,
en fakkels boorden weerszij van de baar
het duister open boven Utrecht, waar
klokgelui viel: rotsblokken van cyclopen.

Langs burgers die de stoet beklemd aanschouwden,
zo schreden zij de Lange Nieuwstraat uit, en
de vlammen kaatsten flakk' rend in de ruiten
van 't weeshuis van Maria van Renswoude.

Jacobus Bellamy, dichter en patriot,
U droegen die in nieuwe tijden geloofden,
verbonden der eeuwen door het lot
dat dood noch duister ooit de jeugd ontroofde.

En toen de fakkels in het kerkkoor doofden,
keerden zij strijdwaarts, en Gij bleef met
God.

componeer, hoe liefelijk het motto op klatergoud glanzende kaft ook klinken mag:

„Schik mij terecht
Utrecht in uw hofjes”

De dichter heeft het gemunt op de „broodgnuivers die van achter hun buro's de Geest van Utrecht gijzelen”, de schulden aan die trekpleister voor provincialen, „het Immoreelse Park Hoog Catharijne” en al wat daarmee annex is.

De tekeningen van Bert Kuipers roepen een contemporain herfstij-visioen op en het verlangen om zo snel mogelijk plaats te nemen in de verhuishwagen van Van der Lee, die op de voorgrond voorbij raast. - „Mooi” kan ik deze cyclus met de beste wil ter wereld niet vinden, evenmin als ik ooit iets van Jeroen Bosch of Salvador Dali - om er maar eens twee gevestigde reputaties tegenaan te gooien „mooi” heb horen noemen.

De prijs gaat zonder meer naar Margreet Jongerius, die in een leporello (dat is dus een harmonikaboek, legt de uitgever uit) haar visie op Utrecht geeft onder de titel „De holle stad”. Wat daarin al niet valt te herkennen en te ontdekken. Je moet het dan ook minstens met twee Utrecht-kenners tegelijk bekijken of liever: bestuderen. Van één detail was ik erg onder de indruk: helemaal aan het eind van de harmonika is de Monika te herkennen, met de sloperstouwen om spits en torenkruis. De verstopte politieke boodschap van het werk is volgens mij: maak in de stad meer ruimte voor de fiets. Tel de rijwielen maar en de onderdelen ervan, en zet er de afwezigheid van enig automobiel tegenover. Slaat ook het vanitas-motief erop? Van het jongetje middenin geldt het zeker.

Een snuffje zout op een slak: een stoet monniken als in de Buurkerk - want die is het toch - wordt afgebeeld, heeft daar nooit getrokken want: „Buerkerck is een parochie bekant”, heet het in het oude handschrift, en

geen klooster- of abdijkerk. En dan: wat zou het Utrechtse schip mooi geweest zijn als het er echt had uitgezien als in dit boekje.

Dat Margreet Jongerius „best aardig kan tekenen”, het zijn de eigen woorden van Arjaan van Nimwegen, mag het understatement van het seizoen heten. Het boekje is een kostbaar kleinood waarop je niet snel raakt uitgekeken.

AHMvS

Nieuwe leden

Weer 23 nieuwe leden laten zich in ons midden verwelkomen. Van harte welkom!

mevr. L. M. Berg-Broekmeijer, Zeist
G. M. van Beuningen, utrecht
Mr. F. F. X. Cerutti, Utrecht
P. van Dijk, Utrecht
M. A. F. V. van den Eventuin, Utrecht
P. Knolle Utrecht
mevr. A. J. Kok, Utrecht
A. de Korte, Utrecht
Kim Lindenhoff, Utrecht
drs. A. D. A. Monna, Utrecht
J. D. H. v. d. Neut, Amersfoort
A. C. M. van Os, Utrecht
A. Philips, IJsselstein
H. Reinders, Utrecht
mevr. A. M. Roosenburg, Utrecht
mevr. M. de Roo, Maasniel-Roermond
Rijksuniversiteit Utrecht afdeling Voorlichting
mej. G. Schimmel, Utrecht
W. Stooker, Utrecht
A. M. Verhey, Rotterdam
A. J. Westerbeek, Kamerik
mej. J. A. M. Wouters, Utrecht

Contributie 1978

Ruim 300 leden onzer vereniging hebben de contributie voor 1978 nog niet gestort op de girorekening van de penningmeester (no. 575520). Ter vermijding van extra-werkzaamheden, waarvoor het voornemen bestaat t.z.t. een kostenvergoeding te vragen, doet het bestuur een vriendelijk beroep op de leden die hun contributie over 1978 nog niet hebben voldaan, deze betaling nu ten spoedigste te verrichten. De contributie voor 1978 is vastgesteld op f 35,- per lid (voor leden ouder dan 65 jaar f 30,- en voor leden jonger dan 25 jaar f 20,-).

Namens het bestuur,
J. F. J. Hoeting, penningmeester.

MAANDBLAD

oud-utrecht



51e jaargang-nummer 6 - juni 1978

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 760645, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

UTRECHTSE PIJPENMAKERS

Al eeuwen is Gouda bekend om zijn kaarsen, stroopwafels en vooral om zijn Goudse pijpen. De fabrieken aan de Gouwe produceerden zoveel van deze uiterst breekbare rookinstrumenten, dat nu bij bagger- en graafwerkzaamheden en zelfs bij het ploegen op het land de pijpекoppen naar boven komen.

Sinds kort is er ook bij archeologen belangstelling voor dit broze aardewerk omdat d.m.v. deze gemakkelijk te dateren pijpекopjes, de ouderdom van andere vondsten uit dezelfde aardlaag kunnen worden vastgesteld.

Door het bestuderen van de tekens op deze kopjes en spuurwerk in het Utrechtse Gemeente Archief is gebleken dat ook in de stad Utrecht tabakspijpen werden gemaakt. Vooral in de 18e eeuw, zo vertellen ons deze kopjes hebben enkele Utrechtse families pijpen gemaakt, die hun afzet vonden in en om de stad.

De eerste pijpen

Met de komst van Leicester in 1587 kreeg de stad Utrecht Engelse en Schotse troepen binnen de muren. In 1589 vertrok de graaf weer en met hem het Britse garnizoen. De restanten van het rookgerei waaruit dit krijgsvolk waarschijnlijk rookte, bleven achter in de Utrechtse bodem.

Het bestuderen van deze onbeduidende pijpекopjes leverde verrassende gegevens op over het pijpenmaken in Utrecht.

Alras bleek dat deze kleine pijpекopjes met de typische „spoor“ (zie afb. 1), ook in Engeland gevonden



afb. 1

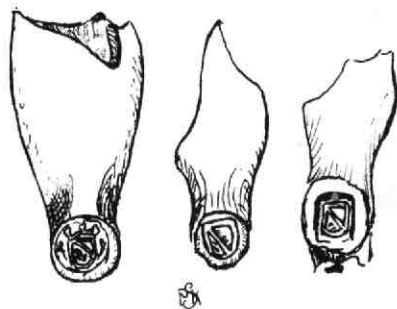
worden. Immers voor 1600 was het roken van het „duivelskruid“ een specifiek Engels gebruik, dat pas met de komst van zeelui en soldaten het vasteland bereikte.

Spoedig kregen ook onze landgenoten, die de tabak voorheen alleen als geneesmiddel kenden, de smaak van het „toebaksdrinken“ te pakken.

Inmiddels had Jacobus I, die koningin Elizabeth in 1603 opvolgde, de toen reeds bloeiende Engelse pijpenindustrie danig aan banden gelegd. Zelfs schreef deze tabakhater een verhandeling tegen het roken.

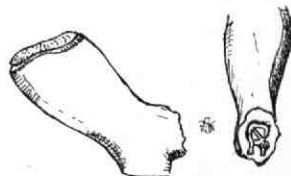
Hierdoor weken de Engelse pijpenmakers uit naar Holland en namen als huurling dienst in het leger van Prins Maurits, totdat het „Twaalfjarig Bestand“, (1609 - 1621), een eind aan hun soldatenbestaan maakte. Velen vestigden zich nu in de grote steden van ons land en namen het pijpenmakersvak weer op. Vooral in Gouda waar de omstandigheden bijzonder gunstig waren, bloeide deze industrie op.

Of in deze beginperiode ook in Utrecht Engelse pijpenmakers neerstreken, is niet bekend omdat er waarschijnlijk door het ontbreken van concurrentie, geen merkjes op de pijpen werden aangebracht.



afb. 2

In ongeveer 1620 verandert dit. Toen werden zeer waarschijnlijk hier ter stede de pijpjes gemaakt met het Utrechtse stadswapen (!) als merk, (zie afb. 2). Van 1625 tot 1645 werd dit wapentje gebruikt door een pijpenmaker, die er zijn initialen I.P. aan toevoegde. (zie afb. 3).



afb. 3

Wie achter deze letters schuilging hebben we in het archief niet kunnen achterhalen. De eerste aanwijzing over Utrechtse pijpenmakers vinden we pas in de archiefstukken uit 1677. Dan wordt de tabakspijpenmaker Jacob Dirksz Deyl „nieuw burger“ van de stad Utrecht.

Tot zover de 17e - eeuw.

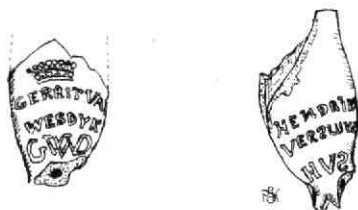
Pijpenmakers in de 18e - eeuw

In „Geschiedenis en beschrijving der stad der Goude” (1817), vermeldt G. J. de Lange van Wijngaarden, dat in Utrecht in de 18e eeuw voornamelijk korte grove tabakspijpen werden gemaakt.

Deze pijpen zijn duidelijk van een mindere kwaliteit en zullen hoofdzakelijk voor afname in de onmiddellijke omgeving bestemd geweest zijn.

Dat we van de makers van deze pijpen meer weten, danken we vooral aan die pijpenmakers, die hun naam voluit op de ketel plaatsten. Het waren de namen Hendrik Versluijs (HVS), en Gerrit van Westdijk (GWD) (1), die de sleutel vormden tot het historisch archiefonderzoek. (zie afb. 4).

afb. 4



Op 14 april 1764 koopt Hendrik Versluijs twee „cameren” of woningen in het gerecht Lauwerecht. Gerrit van Westdijk koopt op 21 juli 1774 een huis van de „zeepzieder binnen de stad” Christiaan Achterberg in dezelfde wijk en krijgt de pottenbakker Cornelis van Blaricom als naaste buur.

Van deze pottenbakkerij zal Gerrit veel profijt ondervonden hebben. Zo lieten Goudse pijpenmakers hun pijpen tegen betaling van bakloon bakken in de ovens van de pottenbakkers, die ook de pijpenpotten (2) vervaardigden.

Met het oog op brandgevaar vanwege de hoge temperatuur in hun ovens woonden de pottenbakkers als vanouds buiten de Weerdpoort, aan de Vecht waarlangs de aanvoer van de klei en turf plaats vond.

Dat ook hier de Utrechtse pijpenmakers hun bedrijfjes hadden zal uit het voorafgaande duidelijk zijn.

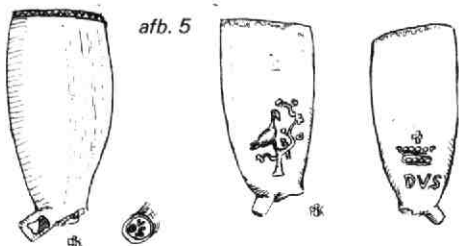
Het stadswapen als bijmerk

Dat er in onze stad niet alleen korte pijpen werden gemaakt, maar ook de langgesteelde „gouwenaar”, vertellen ons de vondsten van enkele fraai „geglaasde” (3) eivormige pijpekoppen met op de hiel (4) het merk DVS en op de zijkant van dit uitsteeksel het Utrechtse stadswapen als bijmerk. (zie afb. 5).

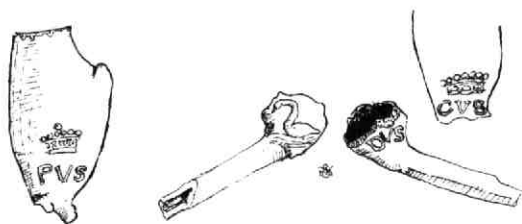
Zij werden omstreeks 1760 gemaakt. (5).

Het Goudse stadswapen werd vanaf 1739 op de zijkant van de hiel aangebracht om de handel in Goudse pijpen te beschermen tegen de praktijken van de pijpenhandelaren. Deze verkochten n.l. gewone soorten pijpen tegen de prijs van betere.

Deze betere soorten of „porceleinen” pijpen kregen als bijmerk één Gouds wapentje op de zijkant van de hiel. (zie afb. 10). De mindere of „slegte” soort kreeg



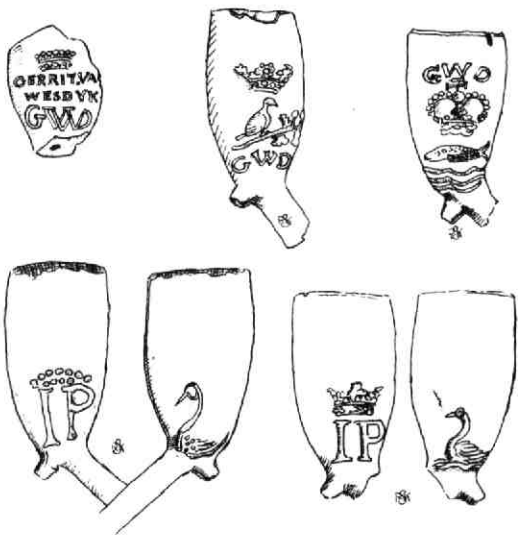
afb. 5



op beide zijden van de hiel dit wapen, plus de toevoeging S van „slegte”.

Blijkbaar was de maker DVS met dit gebruik goed op de hoogte en plaatste hij als variant voor de betere soort het Utrechtse wapen! (6)

afb. 6



Het stadswapen als handelsmerk

Ook in Gouda werden korte pijpen gemaakt. Deze pijpen kregen al in de vorm het merk van de maker in relief op de kop gedrukt.

Zo voorzag de Goudse pijpenmaker Dirck Block, die al vanaf 1759 het Utrechtse stadswapen als pijpenmaker voerde, zijn korte pijpen van zo'n fraai wapen met twee staande leeuwen en een kroon.

Deze pijp had vooral onder Utrechtse rokers aftrek. Daarom brachten ook Utrechtse makers, zo getuigen

de initialen AVT en IP, een pijp met dit wapen in de handel. (zie afb. 6)

De familie Versluys

Omdat we in HVS reeds Hendrik Versluijs leerden kennen, mogen we aannemen dat de pijpenmakers met de initialen CVS, DVS, PVS en TVS allen tot de familie Versluijs behoorden.

Zo „zetten“ DVS, HVS en PVS van 1750 - 1765, buiten deze letters, op de andere zijde van de pijpekop de afbeelding van een vogel (duif?) op een tak, (zie afbeelding 5 en 8). Kennelijk was dit het handelsmerk van hun familiebedrijfje.

Als variant op dit merk is er een pijp waarop deze vogel gekroond voorkomt. De letters GWD onder de kroon duiden waarschijnlijk op Gerrit van Westdijk. (zie afb. 6).

Van 1765 - 1780 vinden we het drietal Versluijs verenigd met de makers AVT en IP. Nu hebben zij de zwemmende zwaan als handelsmerk. (zie afb. 6, 7 en 8).



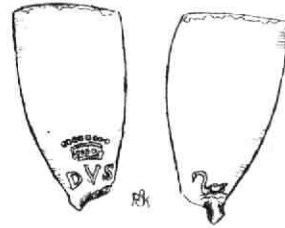
afb. 6

len als enige versiering. Zoals op de afbeeldingen te zien is zijn het AVT, CVS en TVS, allen gekroond. (afb. 6 en 9).

Doordat Utrechtse pijpenmakers niet verenigd waren in een gilde is het niet gelukt om achter alle namen van de pijpenmakers te komen, die hun vignet op de pijpen achterlieten. Meer geluk hadden we met het pijpje, waarop het bekende gekroonde visje prijkt en



afb. 6b



afb. 7



afb. 8

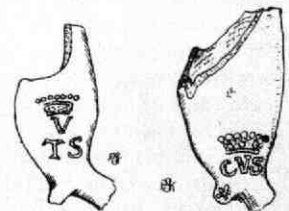
Enkele bekende 18e - eeuwse merken

Ook vinden we in de Utrechtse bodem enige voor verzamelaars bekende merken terug zoals de „gecroonde snoek“.

Voor zo'n pijpje met de toevoeging GWD is Gerrit van Westdijk weer verantwoordelijk. (afb. 6). Ook treffen we dit visje aan met de initialen van de ons reeds bekende maker IP. De letters HVS wijzen op Hendrik Versluijs, die verreweg het actiefst was in het imiteren van bekende Goudse merken. Buiten deze snoek schonk hij ons nog enige pijpjes met de merken de koorddanser en de gekroonde ooievaar. (zie afb. 8)

Dan resten ons nog enkele pijpjes met slechts initia-

afb. 9



de letters SDG, (zie afb. 6b). Dit pijpje moet afkomstig zijn van de pijpenbakker Simon de Graaf, die in 1778 „nieuw burger“ werd van de stad Utrecht.

Het verval in de pijpenindustrie

Dat na 1780 de pijpenindustrie net als Gouda over haar hoogtepunt heen is, is duidelijk zichtbaar aan de kwaliteit van het produkt uit die tijd.

Omdat de koperen vormen door te lang gebruik sletten, zijn de tekens op de kopjes niet goed meer leesbaar. Omdat de tweedelige pijpvormen niet goed meer sloten bieden de pijpen een slordige aanblik. Ook het uitdeuken van de vormen liet duidelijk sporen op de pijpen achter.

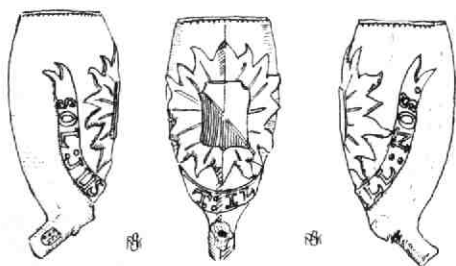
Dat het produkt van de Goudse pijpenmakers hoger werd aangeslagen blijkt uit de vondst van de volgende pijpekoppen. Het betreft een tweetal fraai gestileerde pijpekoppen met het embleem van de Utrechtse universiteit, het Utrechtse stadswapen in een stralende zon. (afb. 10). Op het lint lezen we „SOL JUSTITIAE ILLUSTRAT NOS“. (7).

Waarschijnlijk werden deze pijpen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de universiteit in 1786 vervaardigd.

Deze order kwam terecht bij de Goudse pijpenmakers Abraham Boog met het merk „bok + b“ en Jan Woutersz Begeer die het merk „de gekruisde sleutels“ of het wapen van Leiden zette.

Als schril contrast kwam waarschijnlijk het onooglijke pijpje met de vage „sol“ uit de domstad. (zie afb. 11).

afb. 10



De laatste pijpenmakers

Mede door de financiële gevolgen van de oorlog met Frankrijk, besluiten Burgemeesters en Vroedschap van de stad Utrecht tot de invoering van de honderdste penning in mei van het jaar 1793.

Dit was rampzalig voor de „kleine“ handwerkers in de armenwijken en betekende ook voor de Utrechtse pijpenmakers de genadeslag.

Bijzonder erkentelijk zijn we de schout en zijn secretaris van het gerecht Lauwerecht, die de gegevens van alle neringdoenden in dit gerecht nauwkeurig optekenden.

Met deze gegevens konden de volgende pijpenmakers en knechten aan de vergetelheid ontrukkt worden:

Jan Glansbeek - pijpenmaker
 Jan Versluijs - pijpenmaker
 Pieter de Graaf - pijpenbakker
 Barend Roelofs - pijpenmakersknecht
 Jan van der Sluijs - pijpenmakersknecht
 Pieter van der Sluijs - pijpenmakersknecht



afb. 11

Zij verklaarden allen: „niet gegoed“ te zijn „om te furneren“.

Uit de stukken is ook gebleken dat de namen Versluijs en van der Sluijs vaak verwisseld werden. Zij behoorden blijkbaar tot dezelfde familie. Ook huwden meisjes uit deze familie weer met pijpenmakers, zoals Sofia van der Sluijs met Barend Roelofs.

Omdat niet alle pijpjes werden voorzien van merken, (ongeveer 50%), is dit overzicht op lange na niet volledig. Alleen de gemerkte pijpjes hebben ons iets kunnen vertellen over deze tot dusver weinig bekende Utrechtse industrie, die grotendeels in handen was van enkele pijpenmakersfamilies.

P. K. Smiesing

- (1) De typische Utrechtse gewoonte om de letter T weg te laten, vinden we terug op een pijp van Gerrit van Westdijk. Op de scherf op de afb. 4 staat Westdijk.
- (2) Pijpenpotten zijn potten van grof aardewerk waarin de pijpen zorgvuldig in op elkaar gestapelde kransen met de stelen omhoog werden geplaatst om vervolgens gebakken te worden.
- (3) Het glazen, is het mooi glanzend maken van de ongebakken pijp met agaatsteen.
- (4) Hiel, uitsteeksel onder de kop, dat als steun dient bij het laten rusten van de lange pijp.
- (5) Bij datering werd gebruik gemaakt van de „methode Friederich“ om door meting met de schuifmaat de inhoud van de kop vast te stellen. Deze inhoud werd in de loop der tijden, door het goedkoper worden van de tabak, groter.
- (6) De familie Versluijs was ook in Gouda een bekende 18e-eeuwse Goudse pijpenmakersfamilie.
- (7) „De zon der gerechtigheid verlichte ons“.

SYMPOSIUM OVER GERESTAUREERDE KERKEN IN UTRECHT

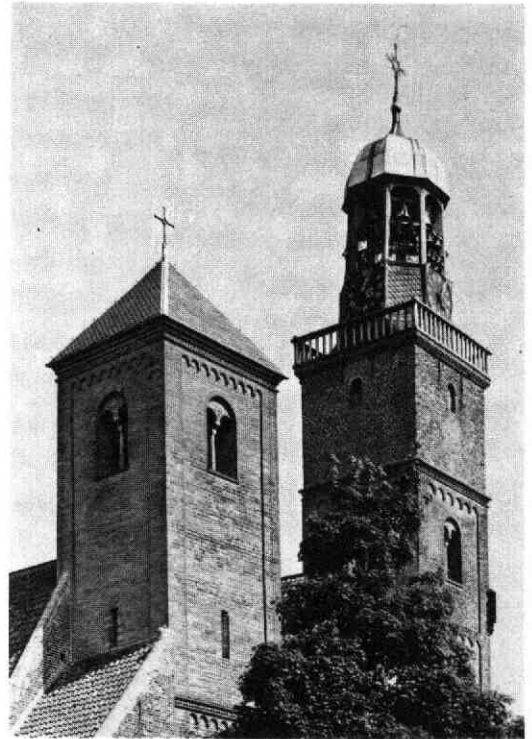
Op 22 en 23 sept. a.s. wordt in de Utrechtse Nicolaïkerk een symposium gehouden over Middeleeuwse kerken, hun geschiedenis, de restauratie ervan en de mogelijkheden van gebruik.

Utrecht is bezig met de restauratie van maar liefst vijf Middeleeuwse kerken. De Jacobikerk kwam in 1977 gereed, de Nicolaïkerk zal in september van dit jaar weer in gebruik genomen worden, de restauratie van de Janskerk is in volle gang, de Buurkerk staat in de steigers en met het herstel van de Domkerk zal dit groots opgezette project worden voltooid. Het symposium wordt op vrijdag 22 sept. om 14.00 uur geopend in de Nicolaïkerk. In de middagbijeenkomst spreekt allereerst Th. Haakma Wagenaar (bouwhistorisch adviseur van de Utrechtse restauraties) over „De bouwgeschiedenis van de Nicolaïkerk“. Vervolgens komt de restauratiearchitect Ir. T. van Hoogevest aan het woord over „De restauratie van het Middeleeuwse kerkgebouw“. In de avondvergadering wordt er over beide referaten van gedachten gewisseld. Ook zullen die avond zowel het carillon als het orgel bespeeld worden.

Op zaterdag 24 sept. begint de bijeenkomst om 9.30 uur met een inleiding van dr. J. van der Werf (Citypastor van de Utrechtse Dom) over „De bestemming van het gerestaureerde kerkgebouw“. Er is opnieuw ruim tijd voor de discussie. De middag wordt gebruikt voor een excursie naar andere kerkgebouwen. Het symposium wordt om 17.00 uur gesloten door A. Graafhuis, adjunct-gemeentearchivaris van Utrecht.

Tijdens het symposium wordt ook aandacht besteed aan de buurt rondom de Nicolaïkerk. Uitgenodigd was dr. J. E. A. L. Struick, gemeentearchivaris, om over deze buurt te spreken en in een historisch perspectief te plaatsen. Hij is helaas door ziekte verhinderd deze lezing te houden. Maar het buurtcomité verzorgt een grote tentoonstelling in de Nicolaïkerk over de geschiedenis van deze bijzondere boeiende omgeving, terwijl ook een rijk geïllustreerd boekje gaat verschijnen over de gebouwen en straten rondom de Nicolaïkerk.

Op het symposium worden architecten verwacht, bouwkundigen, kerkvoogden die bij het beheer van historische kerkgebouwen betrokken zijn, overheidsinstanties en natuurlijk een ieder die in de restauratie en bestemming van eeuwenoude kerken geïnteresseerd is.



De gerestaureerde torens van de Nicolaïkerk, 1978.

Foto: Fotodienst Utrecht

De deelnemersprijs voor het totale symposium bedraagt f 20,—. Wie aan één dag deelneemt betaalt f 10,—. De lezingen en de discussieverslagen worden gebundeld in een congresboekje.

Opgaven voor het symposium kunnen gezonden worden aan het bureau van de Hervormde Gemeente, Bernadottelaan 11, Utrecht, telefoon (030) 93 24 12 of door storting van een bedrag van resp. f 20,— of f 10,— op postgirorekening nr. 61 65 17 t.n.v. de Kerkvoogdij Herv. Gemeente Utrecht.

„TRAWANTEN“ VAN HET KASTEEL VREDENBURG

In het Maandblad van Oud-Utrecht van oktober 1977 (blz. 112) schrijft drs. T. Hoekstra over de *turwanten cameran*, resp. *een van der tarwanten cameran* op het kasteel Vredenburg. Turwanten is hetzelfde als truwant, ons huidige trawant, dat bedelaar of landloper betekent. De *turwanten cameran* zouden dus gedwongen onderkomens geweest kunnen zijn voor vagebonden e.d., aldus Hoekstra.

De transportregisters van Utrecht 1) vermelden op 19 en 27 maart 1561 enen Jacob Seneca, ten behoeve van wie op die data plechten, resp. van *f* 80,— en *f* 48,— werden afgesloten. De ene keer staat achter zijn naam *trouvant op Vredenburch*, de andere keer *trawant op Vredenborch*.

Nu lijkt het onwaarschijnlijk, dat een gevangen zittende vagebond geld aan anderen zou uitlenen. Onderzoek naar de betekenis van het woord *trawant* leverde het volgende op: de grote Van Dale geeft *begeleider*, *lijfwachter*; in het Middelnederlands Handwoordenboek van Verdam 2) wordt daarentegen onder *truwant* een bedelaar of vagebond verstaan. Uit het 10-delige Middelned. Woordenboek 3) werd op *trawant* nog de volgende aanmerking genoteerd: *in de betekenis*

trawant als gewapend dienaar, lijfwacht is het woord uit het Middelnederlandsch niet opgeteekend. Het is echter de vraag of deze uitleg ook geldt voor de latere 16e eeuw. Uit de verklaring van het woord *truwant* 4) blijkt o.m., dat bedelaars, landlopers en zelfs slechtaards als *truwanten* te boek stonden. Maar in een *Placaat van Keyser Karel tegen de Leeggangers, Bedelaars en Rabauwen, 9 Octob. MDXXXII* 5) komt het woord *truwant* niet voor; echter wel de zin: *den voorss. rabauwen te mogen aprehenderen en gevangen te leveren op onsen huysse van Vredenburg*.

Wie het weet, mag het zeggen.

P. G. M. Hofmans

A. Graafhuis

Noten

- 1) Archief der stad Utrecht II, nr. 3243
- 2) 's-Gravenhage, 1932, blz. 620
- 3) van Verwijs en Verdam, 's-Gravenhage 1885-1925, deel VIII, blz. 650
- 4) id., deel VIII, blz. 753 e.v.
- 5) Groot Utrechts Placaatboek van Johan van de Water, Utrecht, 1729, dl. I, blz. 6191 e.v.

Boekenschouw

Tentoonstelling Anna Maria van Schuurman

In het Utrechtse Universiteitsmuseum, Trans 14, wordt tot 10 augustus 1978 een tentoonstelling gehouden over de kunstenares, schrijfster en piëtiste Anna Maria van Schuurman (1607-1678). Men zie het artikel van R. M. Nepveu in Oud-Utrecht van juni j.l.

De catalogus, die goed is uitgevoerd en met *f* 2,50 wel heel bescheiden geprijsd, bevat een korte biografie van de hand van Dieuwke Winsemius, die onlangs ook een vie romancée van Anna Maria van S. in het licht gaf bij Kok in Kampen.

De tentoonstelling zelf is qua omvang makkelijk te behappen en daarbij overzichtelijk opgezet. Zij bevat alles wat al in het voorjaar te Franeker was geëxposeerd, aangevuld met enkele specifiek Utrechtse zaken. Het mooiste stuk is zonder twijfel het zelfportret op 31-jarige leeftijd, een pasteltekening, waarbij de geportretteerde de beschouwer voortdurend blijft aankijken.

Dat ze die aandacht terecht vraagt blijkt uit de rest

van de expositie. Wie er naartoe wandelt neme de route langs Achter de Dom nummer acht, waar een gevelsteen is aangebracht met het opschrift: „Hier woonde Anna Maria van Schuurman.“

De openingstijden van de tentoonstelling zijn van 10.00 uur tot 17.00 uur, het museum is op zaterdag en zondag gesloten, de toegang is gratis.

AHMvS

De Utrechtse auteur C. C. S. Crone staat sinds de heruitgave in 1972 van zijn verzameld proza onder de titel „De schuifrompet“ opnieuw in de belangstelling. Ook Oud-Utrecht heeft daaraan haar bijdrage geleverd: in het nummer van november 1976 heeft mevr. V. R. Van Poelgeest-Spatkova het decor van Crones werk uitvoerig en precies in een aantal routes gelocaliseerd.

In dit thema-nummer van het literaire tijdschrift De Engelbewaarder staat ongeveer alles wat er over Crone te weten valt, inclusief bibliografieën van en over hem, wel bij elkaar. Het overgrote deel van het boekje bestaat uit een biografie, die met een ruim aantal illu-

stratieve foto's wordt verlucht. Verder bevat het een analyse van zijn verhalen en beschrijft het Crones wel heel bijzondere manier van werken. Mielen heeft grondig spitwerk verricht en een verantwoord en aantrekkelijk verhaal geleverd.

Een enkele opmerking moet mij wel van het hart. Wie als auteur noteert dat Crone stamt uit een „fijn katholiek” milieu (p. 14) mag best weten dat de diaken Stephanus die in de bijbel voorkomt en wiens feest valt op 26 dec., Crones geboortedag, iemand anders is als Stephanus Harding, de mede-stichter en derde abt van Citeaux. Door Mielen worden ze op p. 17 maar even vereenzelvigd. Ook de uitdrukking „om aflaat bidden” (p. 14) slaat nergens op. Maar dat zijn kleine vlekjes op een overigens waardevolle publicatie. Voor de volledigheid: in 1977 is „De schuiftrompet” opnieuw bij Querido in Amsterdam uitgebracht en wel als Salamanderpocket.

Eddy Mielen, C.C.S. Crone. Kroniek van een Utrechtse schrijver. Amsterdam, 1978

De Engelbewaarder 3 (1978), april.

(losse nummers f 7,50. postgiro 22 98 961)

AHMvS

Het zag er uit als een modeblad. Daar ik dergelijke reclame altijd onderaan de trap laat liggen om het dinsdagochtend direkt met de vuilnisman mee te geven, moest een van de conservatoren die op visite kwam, het eigenhandig mee naar boven nemen. „Nee, dat is van ons”, zei hij er grinnelend bij!

Genoeg over de vormgeving, nu de inhoud. Drie Utrechtse artikeltjes. Van mej. I. Isings een bijdrage over het Romeinse legerkamp dat in 1934 op het Domein werd opgegraven. Van J. de Meyere een bespreking van een nieuwe aanwinst: een schilderij dat voorlopig zal heten *De goden op de Olympos*. Wellicht krijgt het schilderstuk ooit een andere titel als de sleutelfiguur op het tafereel nader gedetermineerd is. Het stuk is een werk van de 17de eeuwse Utrechtse meester Nicolaas Tol, een schilder waarvan we nog maar bar weinig weten.

Van D. Snoep een bijdrage over een recente schenking van de N.V. Tiel-Utrecht: *Koningin Wilhelmina in vol ornaat*. Het 2.15 m hoge schilderij is een statieportret van de vorige vorstin, geschilderd door niemand minder dan Willem van Leusden (1886-1974). „Het getuigt van de smaak van een der directeurs van een chique Utrechts verzekeringsbedrijf, dat omstreeks 1938 dit soort opdrachten verleende”, besluit de schrijver zijn kort docht interessant relaas.

C.S.

Mededelingen Centraal Museum Utrecht 22, mei 1978.

Verkrijgbaar aan de verkoopbalie van het museum.

De afsluiting van de Boekenschouw in het juni-nummer is bij vergissing weggevallen. Dit had er nog moeten staan:

Jan Praas. Utrechtse Sonnetten van weleer. f 7,50

Edy Valkenburg. Ode aan Utrecht. f 4,-

Margreet Jongerius. De Holle Stad. f 6,50

is een drietal uitgaven van Vava, Oude Kamp 14 te Utrecht, verschenen in het voorjaar van 1978. Oudere boekjes uit dit fonds zijn nog volop te krijgen!

De nieuwe welervarene Utrechtse keuken-meid, confituurmaakster en huis-doctores

In de bibliotheek van de Archiefdienst, waarin vrijwel alle publikaties over Utrecht te vinden zijn, kun je unieke en verrassende boekwerken tegenkomen. Zo wordt er een heel bijzonder boekje bewaard, dat de titel draagt: „De Nieuwe, Welervarene Utrechtsche Keuken-Meid, Confituurmaakster en Huis-Doctores”. Het werd in het jaar 1771 in Utrecht gedrukt en bevat tientallen recepten, huishoudelijke tips en middeltjes tegen alle mogelijke ziekten en kwaaltjes. Uit de recepten leert u niet alleen hoe u kalfskoppen, speenvarken en wilde zwijnen moet bereiden, maar ook hoe u de lekkerste pasteitjes en taarten klaar moet maken. Volgens de ervaren keukenmeid behoort u op deze manier een cake te bakken:

„Keeks, die heel goed is, hoe te bakken.

Neem 2 kop tarwe-bloem, gedroogd en wel gestampt, een half pond poeijersuiker, 3 gereve nootemuskat, een halflood gestoote kaneel en een half lood foelie; kneed het met 2 pond boter wel ter dege door een; doe'er dan een pintje room, een half pintje versse gist, een glaasje roosewater en 10 eijeren, 5 met wit en 5 zonder wit by, dan wederom wel door een gekneed, en onder het kneden daar 4 pond schoon gewasse korenten allengskens door gewerkt, en een half uur by 't vuur laten ryzen. Maak het dan tot een Keeks, kerf en sier het boven op zoo wat, en bestryk ze met boter, wit van een ey en roosewater, rasp'er broodsuiker over, en zet ze in den oven te bakken, moet in een uur gaar zijn, en is puik.”

En hier volgt een voorbeeld van de kennis van de 18e eeuwse „Huis-Doctores”:

„Vaardig middel tegen Hoofdpyen.

Snyd met een scherp Pennemes voorzigtiglyk een stukje van de geele schil eener versche Citroen, zoo dat'er niets van het wit aan zitte, laat dit stukje de grootte van een gewoonen Hoofdpleister hebben, en leg het met allen mogelyken speed, met de binnenste of natte zyde, in een der slapen

van het Hoofd, of zoo gy 't noodig oordeelt aan de beide slaapen. Het kleeft daar ligtelyk aan vast, en trekt in korten tijd een roode vlek, die gloeit en jeukt, maar waar van de hoofdpyn in weinige minuten overgaat; men moet dit schilletje niet eer afnemen, voor dat de pyn geheel weg is, en als het eer afvalt, moet men'er een ander opleggen.

Somtyds zwelt de plaats, daar het ligt, wel wat op, en, naar mate de hoofdpyn zwaarder is, trekt het sterker, zoo dat'er somtyds wezenlyke waterblazen aan die plaatsen komen. Dit middel is dikwils beproefd en goed bevonden. Het neemt de oorzaak der Hoofdpynen niet weg; maar het verhelpt ze voor die reize. Jammer is het maar dat de plaats daar het schilletje gelegen heeft, zich rood vertoont, en dat dit zelfs eenige weken duuren kan, het welk het middel onbruikbaar voor de Dames maakt."

J. van der Meulen

Al eerder geplaatst in „De Spuikoker“, personeelsorgaan voor Stadhuis, Archiefdienst en Accountant-dienst van de gemeente Utrecht.

DE VOORJAARSPUZZELTOCHT

In samenwerking met Groot Utrecht organiseerde de propagandacommissie van Oud-Utrecht het afgelopen voorjaar een puzzeltocht door het zuidelijk deel van de binnenstad. Vergeleken met de wandeling die op dezelfde wijze rond Kerstmis in de krant verscheen, had het aantal deelnemers zich meer dan verdubbeld. Er werden 171 antwoordformulieren ontvangen waarvan er ongeveer 60 afkomstig waren van volwassenen en ongeveer 110 van kinderen en scholieren. Uit de namen en adressen bleek voorts dat vaak hele gezinnen op pad waren geweest.

Omdat het er bij een dergelijke puzzeltocht vooral om gaat de oude stad te leren kennen en de Verenging Oud-Utrecht voor het voetlicht te halen, heeft de commissie gekozen voor vele kleine prijzen en niet voor enkele grote. Zo konden velen een aandenken ontvangen. Alle deelnemers kregen een brief met de mededeling of ze wel of geen prijs gewonnen hadden. Slechts de deelnemers die geen naam en/of adres vermeldden, konden we niets toesturen. Dat waren er liefst 21. Zij moeten het nu doen met een algemeen berichtje in Groot Utrecht van 14 juni.

De propagandacommissie en de krant zien met tevredenheid op deze wandeling terug. Blijkens de aantekeningen en briefjes die soms waren bijgesloten, doen de deelnemers dat ook.

Propagandacommissie

Contributie 1978

Ruim 300 leden onzer vereniging hebben de contributie voor 1978 nog niet gestort op de girorekening van de penningmeester (no. 575520). Ter vermijding van extra-werkzaamheden, waarvoor het voornemen bestaat t.z.t. een kostenvergoeding te vragen, doet het bestuur een vriendelijk beroep op de leden die hun contributie over 1978 nog niet hebben voldaan, deze betaling nu ten spoedigste te verrichten. De contributie voor 1978 is vastgesteld op f 35,- per lid (voor leden ouder dan 65 jaar f 30,- en voor leden jonger dan 25 jaar f 20,-).

Namens het bestuur,
J. F. J. Hoeting, penningmeester.

MAANDBLAD
oud-utrecht


51e jaargang - nummer 7 - juli 1978

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 760645, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooslaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

De Utrechtsche Courant en de volksgezondheid omstreeks 1800 (2)

In de 18de eeuw verdwenen de grote moordende ziekten zoals de pest uit West-Europa, maar tal van andere kwalen sloegen telkens weer epidemisch toe, vooral de rode loop (dysenterie) en de kinderziekte (pokken). Uit de kranten is allerlei informatie te verkrijgen over wat men van die ziekten en hun genezing dacht.

Vooraf in het Oosten van ons land heerste in de tachtiger jaren telkens weer de rode loop. Zodra er geruchten de ronde deden dat er ergens een uitbarsting van de ziekte was waargenomen probeerden de bestuurders van de stad en van het gewest de waarheid ervan te achterhalen. Er ging bijv. een brief naar de burgemeester van de besmette stad en als die de geruchten bevestigde werden maatregelen genomen. Dan kregen de koetsiers van de diligences opdracht om de gevarenzone te mijden en geen mensen uit die buurt mee te nemen. En in het eigen gebied probeerde men het binnendringen van de besmetting te voorkomen, zoals uit de volgende publikatie blijkt:

Publicatie.

*De gedeputeerden van de staten 's Lands van Utrecht, met leetwezen, vernomen hebbende, dat zedert eenigen tyd, de roode loop in naburige provincien zig heeft geopenbaard; hebben, om zo veel mogelyk, onder des Heeren zegen, voor te komen, dat de besmetting zig ook binnen deze Provincie uitbreide, goedgevonden te ordonneren, gelijk geordonneerd wordt by dezen: Dat niemand, het zy Joden of andere personen, van den dag der publicatie dezes, tot het uiteinde van dezen jare 1783, ten platten lande dezer provincie zal vermogen te kopen of te verkopen eenige zeden, wollen, katoenen of linnen gebruikte klederen, lappen of vodden, mitsgaders gebruikte dekens of ander beddengoed, ook niet zodanige klederen, lappen of vodden, dekens of beddengoed, langs de wegen te dragen of te vervoeren, op poene van arbitrairyk, en naar exigentie van zaken, aan den lijve te worden gestraft.**

Dat de Joden afzonderlijk werden genoemd betekent niet, dat ze in Utrecht extra werden gediskrimineerd, al was men niet erg gelukkig met hun verblijf. Maar zij waren door de omstandigheden gedwongen hun brood met de handel te verdienen en de jood, vlotweg smous genoemd, die met tweedehands kleren en vodden langs de huizen trok was een gewone figuur. Degenen die eens wat minder dure kleren wilden kopen waren op hem en zijn collega's aangewezen, want er werd nog geen konfektie vervaardigd: dat kon

pas toen veel later, op het einde van de 19de eeuw, de naaimachine was uitgevonden. De rijken droegen dus maatkleding, de rest van de bevolking afdankertjes.

Men dacht kennelijk dat de ziekteverwekkers zich in textiel gemakkelijk van de ene plaats naar de andere lieten vervoeren. Ook de stad nam vergelijkbare maatregelen, maar „wordende echter onder den voorn. verboden invoer niet begrepen zoodanige klederen en beddengoed, als fatzoenlyke lieden van dezelve buitenplaatsen of anders (mids aldaar geen besmetting bespeurd worde) gewoon zyn in de stad te brengen. Hoe de besmetting precies plaatsvond had men nog niet ontdekt, maar waarschuwingen klonken op en doen hier en daar modern aan.

Nademaal in deeze ziekte de besmetting het voornaamste door den stank en uitwasemingen der afgangen medegedeeld word, zoo is vooral nodig, dat dezelve in een pot, toegedekt met een natten dwijl, ten spoedigste buiten het huis gedragen, in den grond diep begraven, en de pot uitgespoeld worde; moeten de ook de besmette, of schoon nog op gaande been zijnde, niet op het algemeen secreet gaan. Reinheid en frisse lucht waren vooral nodig; daartoe moest men in de ziekenkamer verhitte azijn sprenkelen of een droogachtig deeg van buskruit en azijn maken en aansteken. De ramen moesten zo mogelijk worden geopend en de ziekenoppassers moesten zich telkens de mond spoelen met wat azijn en herhaaldelijk de handen wassen. Men kon veel doen om de ziekte te voorkomen. Daartoe moest men het eten van kool nalaten, oppassen voor kou, weinig vlees en vis eten en matig zijn met vruchten. Tegen goed bier was geen bezwaar, doch de gewone manier van sterken drank te drinken moet zeer betoegeld worden. De zieken kon men het beste maar goed droog houden en hen niet op den kouden en vochtigen vloer maar op een bed of wat stro laten liggen. De behandeling moest beginnen zodra de eerste tekenen zich openbaarden: het verlies van eetlust, althans by velen, vermoeidheid in alle de gelederen, byzonder in den rug en lendenen, huiveringen en daarop volgende hitte en dorst, benauwdheid en pynen omtrent het hart, walgingen, oprispingen van de winden en braaklust, minder of meerder hevige pynen en knypingen in den onderbuik, met gedurige afgangen, of ten minsten, drukking en persing daartoe. Het beste was dan om de patient direkt ader te laten en hem of haar maar eens flink te laten braken. De rest van de giftige stoffen kon daarna door forse purgeermiddelen worden afgedreven. En als de zieke deze behandeling overleefde kwam de

nabehandeling: *Eindelyk vermanen wy op het ernstigste, dat de lyders, van deze ziekte geheel genezen zynde, zig op het zorgvuldigst, gedurende eenige weken, in acht nemen om dezelve levenswyze, zo in het eten als drinken, als in de kleding en vermindering van verkouwding des lichaams, te houden; wyl zy anders gevaar lopen om in dezelve ziekte aller gevaarlykst wederom in te storten.*

Het zijn duidelijk allemaal maatregelen en voorschriften die aan het adres van de beter gesitueerde burgers waren gericht. De armen konden zich niet eens de ingrediënten van een eenvoudig middelje dat een priester te Utrecht *uit menschelevendheid* in de krant publiceerde permitteren: $\frac{1}{2}$ fles witte wijn, 4 eierdooiers, 2 wijnglazen olijf- of slaolie, $\frac{1}{2}$ nootmuskaat en suiker. Men vielen de harde middelen ten deel die de armen dokters toepasten. Op kosten van de gemeenschap werd ook bij hen geprobeerd de lucht te zuiveren van stank. Bijv. op de manier die een Rotterdams arts in de krant in Utrecht aanbeval:

Een nieuw middel ter verbetering der lucht, welke door roolloop en andere besmettelijke ziekten, voor het leven en de gezondheid schadelijk geworden is. Reeds eenigen tyd geleden, was het bekend, dat de lucht, welke ontwikkeld wordt, wanneer men op keuzenzout vitrioolzuur giet, het vermogen had, onze dampkringslucht van nadeelige smetstoffen (miasma) te zuiveren. Maar de stank verdween dan nog niet geheel en nu werd een middel aanbevolen, waarmee hijzelf lijken ten behoeve van de anatomielessen wel 6 weken reukloos kon houden. De gedachte, dat in de geur van de ziekte de veroorzaker was, zullen we ook tegenkomen bij de maatregelen die men tegen de pokken nam.

P. D. 't Hart

* Ontleend aan de Utrechtsche Courant van 15-11-1779, 15-8-1783, 10-9-1783, Stichtsche Courant 26-10-1795, 23-9-1795.

ARCHIEFKURSUS

In het najaar van 1978 wil de Stichtse Culturele Raad een archiefkursus organiseren voor de leden van historische verenigingen en andere belangstellenden in de provincie Utrecht.

Het doel daarbij is de kursisten zodanig wegwijs te maken in het gebruik van archieven en documentaire verzamelingen, dat zij een historisch onderzoek kunnen uitvoeren.

In 5 lessen zal worden gesproken over verschillende facetten van het archief en het archiefonderzoek:

- hoe is het archiefwezen georganiseerd;
- welke soorten archieven zijn aanwezig en waar;
- op welke wijze zijn uit de archieven gegevens te vinden;
- wat zijn bronnen;
- hoe is de toegankelijkheid daarvan geregeld;
- hoe is een bibliotheek samengesteld;
- wat is een topografisch-historische atlas;
- waartoe is een atlas te gebruiken bij een onderzoek?

Naast deze informatie zal gesproken worden over de wijze waarop een historisch onderzoek kan worden opgezet en uitgewerkt.

De cursus wordt gegeven op 5 achtereenvolgende maandagavonden, te beginnen op 30 oktober 1978.

De kosten zijn f 40,-.

Nadere gegevens over tijd en plaats worden aan de deelnemers tijdig toegezonden.

Opgave zo spoedig mogelijk in verband met te verwachten grote deelname bij de Stichtse Culturele Raad, Mariaplaats 51, Utrecht, tel. 030-310307.

Contributie 1978

Ruim 300 leden onzer vereniging hebben de contributie voor 1978 nog niet gestort op de girorekening van de penningmeester (no. 575520). Ter vermindering van extra-werkzaamheden, waarvoor het voornemen bestaat t.z.t. een kostenvergoeding te vragen, doet het bestuur een vriendelijk beroep op de leden die hun contributie over 1978 nog niet hebben voldaan, deze betaling nu ten spoedigste te verrichten. De contributie voor 1978 is vastgesteld op f 35,- per lid (voor leden ouder dan 65 jaar f 30,- en voor leden jonger dan 25 jaar f 20,-).

Namens het bestuur,
J. F. J. Hoeting, penningmeester.

WAT BETEKENT AKABOA?

Ofschoon het Maandblad „Oud-Utrecht“ geen vragenrubriek kent, heeft de redactie in deze periode van copie-schaarste - waarvan zij onlangs zelf gewag maakte - wellicht geen bezwaar plaatsruimte beschikbaar te stellen voor een puzzel, die haar naar ik hoop voor een volgend nummer nog interessante antwoorden kan opleveren.

In de oude dorpskerk van De Bilt hangt een fraaie koperen kaarsenkroon, geschenk van de eerste ambachtsheer Van Ewijk en diens echtgenote Anna Geertruida Cluysenaer. De aanleiding voor dit cadeau was waarschijnlijk de viering van hun koperen bruiloft. Zij waren n.l. in 1735 te Batavia getrouwd en aan de kroon hangt een koperen schildje waarin „ANNO 1747“ is gegrift. Op een tweede schild is het familiewapen Cluysenaer afgebeeld en op het derde het wapen van het gerecht Oostbroek en de Bilt.

Zoals gebruikelijk bestaat de kroon uit een bol als lichaam, met een aantal armen. In casu zijn dit er zestien. Onder aan de bol zit een eikelvormige punt, waarop in twee ringen het volgende randschrift is aangebracht:

PIETER BREDIE EN SOON.E:V: AKABOA

Wij zullen, dunkt me, mogen aannemen dat Pieter Bredie en zijn zoon de koperslaggers zijn die de kroon hebben gemaakt en de tekst hebben aangebracht. Wat zij echter met E:V:AKABOA hebben bedoeld is voor mij een raadsel. Ik ben daarmee al vele vrienden en kennissen aan boord gekomen, maar tot nu toe liet iedereen verstek gaan. Door grotere ruchtbaarheid aan mijn probleem te geven hoop ik de kans op een oplossing te vergroten. Om de belangstellende lezer geen overbodige moeite te laten doen, wil ik hier in het kort de door mij reeds bewandelde wegen en paden vermelden, waarvan ik meende dat zij mogelijk naar een antwoord op mijn vraag zouden kunnen leiden.

Nadat ik tevergeefs diverse dominees en bijbelse woordenboeken had geraadpleegd, legde ik het geval voor aan de kunsthistoricus dr. R. F. P. de Beaufort, die toendertijd - dat zal nu inmiddels al wel een twaalf jaar geleden zijn - bezig was met het inventariseren van de monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Utrecht.

Ook hij had er niet van terug, maar ziet, enkele maanden later belt hij mij op dat hij een tweede Akaboa is

tegengekomen. In de Hervormde kerk te Veenendaal staat voor de preekstoel een met een koperen plaat gedekte lezenaar voor de voorlezer en in die plaat staat „E:V:AKABOA“ en daaronder het jaartal 1754.

Dominee Vroeg in de Weij te Veenendaal wist er evenwel ook geen raad mee en bleek, toen ik hem er onlangs naar vroeg, dit ook nu nog niet te doen. De Beaufort opperde de mogelijkheid dat wij in het geheimzinnige woord een fabrieks- of ateliermerk zouden moeten zien. Een bevriende relatie aan het Rijksmuseum schakelde aldaar voor mij de afdeling onedele metalen in, maar die had van Akaboa nog nooit gehoord. - De veronderstelling, dat met „E:V:“ wellicht „EX URBE“ (= uit de stad) kon zijn bedoeld, opende een nieuw veld van operatie. Akaboa zou dan niet anders dan een plaatsnaam kunnen zijn. Wel ongeveer alle denkbare aardrijkskundige woordenboeken kregen een beurt, maar alles zonder resultaat. Rijksarchief, Klassiek Instituut, iedereen sloofde zich uit en leefde met mij mee, maar elk pogen bleef vruchteloos. Iemand suggereerde me, dat Akaboa misschien wel eens een (oude?) vorm van Ekeby zou kunnen zijn, een plaats in Zweden die wij door Selma Lagerlöf kennen. Daar waren kopermijnen in de buurt. Ik moest vooral eens aan de Zweedse ambassade schrijven. En zoiets doe je dan ook nog tenslotte. Een bijzonder vriendelijke, Nederlands sprekende Zweedse lichte mij telefonisch in, dat een aardrijkskundig woordenboek van Zweden wel een hele pagina Ekeby's bevatte, waarvan een kleine twintig plaatsnamen waren.

Voor zover zij had kunnen nagaan kwam Akaboa daar nergens aan te pas. Ook overigens was dit woord of die naam haar volslagen onbekend. Zij had ook nog getracht inlichtingen voor mij in te winnen bij de afdeling kunstnijverheid van het Haagse Gemeentemuseum, maar ook dat had geen oplossing gebracht. -

Weet je wát je moet doen, aldus een dezer dagen nog iemand die het goed met me meent, je moet aan de Unesco schrijven in Parijs. Maar toen ik overwoog dat, wilde ik niet de kans lopen door de Unesco naar de Zweedse ambassade te worden verwezen, ik het hele bovenstaande verhaal nog eens zou moeten opdissen en dan nota bene in het Frans, ging dat mijn energie nèt even te boven.

Gaarne wil ik AKABOA in de vriendelijke belangstelling van de lezers van het Maandblad aanbevelen.

P. H. Damsté

OUDE CATALOGI TE KOOP

Bij de Gemeentelijke Archiefdienst bestaat van onderstaande oude „catalogi“ van de Utrechtse stedelijke archieven nog een beperkte voorraad:

1. S. Muller Fz., Geschiedenis van het archief der stad Utrecht. Inleiding op de Catalogus van het archief (van de stad Utrecht) 1122-1577. Utrecht 1893.1 *f* 7,50
2. S. Muller Fz. Catalogus van het archief (van de stad Utrecht) 1577-1795. Utrecht, 1890. *f* 20,—
3. S. Muller Fz. Catalogus van het archief (van de stad Utrecht) 1795-1813. Utrecht, 1884. *f* 15,—
4. S. Muller Fz. en C. L. de Leur. Catalogus van het archief (van de stad Utrecht), supplement, bijvoegselen en indices. Utrecht, 1914. *f* 20,—
5. S. Muller Fz. Catalogussen van de Gilden, Broederschappen en Godshuizen (Bij het stadsarchief bewaarde archieven). Utrecht, 1911. *f* 15,—
6. W. C. Schuylenburg en J. G. C. Joosting. Catalogussen van de archieven van kerkvoogden der Nederduitse Hervormde Gemeente en van Regenten van het Gereformeerd Burgerweeshuis (Bij het stadsarchief bewaarde archieven). Utrecht, 1912. *f* 15,—
7. W. C. Schuylenburg. Catalogussen van de archieven van Regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen en van Regenten van het Krankzinnigengesticht (Bij het stadsarchief bewaarde archieven). Utrecht, 1917. *f* 15,—
8. C. L. de Leur en G. van Klaveren Pz. Catalogussen van de bij het stadsarchief bewaarde archieven, indices. Utrecht, 1918. *f* 15,—

Voorts zijn de volgende meer recente uitgaven nog uit voorraad leverbaar:

Archiefinventarissen

9. Gebundelde inventarissen, deel 1. Archieven van scherpschuttersverenigingen weerbaarheidscorpse, burgerwacht en economischeinstellingen, 1968. *f* 20,—
10. Gebundelde inventarissen, deel 2. Archieven van sociale, medische, pedagogische en wetenschappelijke instellingen, 1969. *f* 20,—
11. Gebundelde inventarissen, deel 3. Archieven van de Doopgezinde gemeente, Evangelisch-Lutherse gemeente, Remonstrants-Gereformeerde gemeente, 1973. *f* 20,—
12. Inventaris van het archief van het Gereformeerd burgerweeshuis (sedert 1954 Evert Zoudenbalch Huis), door mr. H. C. Hazewinkel, G. Brinkhuis en A. Graafhuis, 1967. *f* 20,—
13. Inventaris van het archief der Verenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht, 1817-1925, door J. N. van der Meulen, 1977. *f* 10,—
14. Gids voor de Utrechtse stedelijke archieven en verzamelingen, door A. Graafhuis en J. G. Riphaagen, 1968. *f* 2,50

Tentoonstellingscatalogi

15. De Oudegracht in de bocht, 1975 *f* 5,—
16. De Dom in puin, 1977 *f* 10,—
17. Samuel Muller, gemeentearchivaris van Utrecht 1874-1918, 1974 *f* 5,—
18. Johan Wagenaar 1862-1941, 1976 *f* 3,—
19. Stads- en dorpsgezichten door D. Verrijck 1734-1786, 1974 *f* 3,—
20. Vredenburg gekraakt, beleg en afbraak van een dwangburcht 1576-1577, 1977 *f* 5,—
21. Toespraken en lezingen gehouden in het kader van de tentoonstelling „Van gasthuisbed tot verzorgingsflat“, 1975. *f* 2,70

Deze publikaties kan men tegen genoemde prijzen afhalen bij de receptie van de Archiefdienst, Alexander Numanakade 199, Utrecht. Ook kan men schriftelijk of telefonisch (030) 71 18 14 bestellingen doen.

Bij verzending worden dan portokosten in rekening gebracht.

1) De catalogus zelf is niet meer voorradig.

BOEKENSCHOUW

Dr. Grosheide neemt afscheid van de Universiteitsbibliotheek

Zoals een begrafenis wel eens wil uitlopen op een allergenoegelijkste reünie van familie en vrienden, zo levert het afscheid van een functionaris op een hoge wetenschappelijke post dikwijls een verzameling waardevolle opstellen van verre en nabije vakgenoten, bedoeld als huldiging van de 65- of 70-jarige, maar tot lang daarna en ver daarbuiten van betekenis. Zo is het gelukkig ook gegaan met Dr. D. Grosheide, vanaf 1949 tot 1 februari 1978 bibliothecaris van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Een 44-tal auteurs, die niet méér met elkaar delen dan dat ze allemaal „iets” met de burcht aan de Wittevrouwenstraat van doen hebben, heeft zich aan de vervaardiging van een zeer veelvormig afscheidskado gezet, dat is uitgekomen onder de titel: **Uit bibliotheektuin en informatieveld**. Dit idyllisch aandoende uithangbord roept het beeld op van een rustiek boeken-Arkadië, bevolkt door louter vreedzaam lezende herders en herderinnen, een associatie die, mede als gevolg van de opvolgingskwesatie, op dit ogenblik minder dan ooit op de U.B. van toepassing is.

Als we een verdeling maken tussen de historische en de meer bibliotheektechnische artikelen valt de verhouding ongeveer fifty-fifty uit, en het ligt voor de hand dat onder de eerste categorie nogal wat zaken voor Oud-Utrecht het opmerken waard zijn.

Prof. W. Jappe Alberts levert een bijdrage over „Historiografische en andere literaire activiteiten in Utrecht in de 11e en 12e eeuw.” Dat is juist de periode waarin Utrecht de belangrijkste stad is in de Noordelijke Nederlanden en steunpunt van de Duitse koningen, een positie waaraan geleidelijk een eind wordt gemaakt na het Concordaat van Worms (1122). In een kort maar exact betoog komt Jappe Alberts de algemene indruk, dat in deze periode de literaire betekenis van het bisdom ver achter blijft bij zijn politieke invloed, wat opvijzelen.

Het enige manuscript dat ooit in een toeristenfolder van de VVV terecht is gekomen, is het Utrechts Psalterium. Aan dit kostbaarste bezit van de U.B.-nog herinner ik mij hoe op een donkere namiddag nu zo'n tien jaar geleden de toenmalige conservator van de handschriften, dr. Geurts, het voor een select publiek uit de kluis haalde - aan dit kostbare handschrift dus heeft dr. J. H. A. Engelbregt een groot deel van zijn wetenschappelijk levenswerk gewijd. Over allerlei aspecten van deze „sfinx” onder de geïllustreerde manuscripten wordt nog steeds gediscussieerd en in deze feestbundel komt Engelbregt de man aanwijzen

die we „met een zekere waarschijnlijkheid op zijn minst de geestelijke vader van dit meesterstuk mogen noemen”: Godescalc de Saks, die vanaf zijn oblatie als kind aan de abdij van Fulda, later door hem heftig aangevochten, een uiterst bewogen leven heeft geleid. Hij krijgt aanklachten te verwerken tegen zijn predestinatie-leer, die er toe leiden dat hij vanaf 894 wordt gedetineerd in de abdij van Hautvillers bij Reims. Daar is rond deze jaren het befaamde Psalter tot stand gekomen, en langs de weg van de interne kritiek - is er van 's mans denk- en leefpatroon iets in het handschrift terug te vinden? - kent Engelbregt hem een leidinggevend plaats toe. Heel zijn gedachtenwereld ligt in het „Utrechtse” psalmenboek weerspiegeld, meent de auteur, die deze stelling heeft uitgewerkt in de PUG-publicatie: Kunst- en muziekhistorische bijdragen tot de bestudering van het Utrechts Psalterium (Utrecht, 1973).

Dr. P. M. M. Geurts noemt zijn bijdrage bescheiden: Kleingoed in drieën. Dat slaat op een drietal notities aangaande het boekenbezit van het kapittel van St. Marie. Wij maken kennis met Lambertus vander Burch (1542-1617), deken van dit kapittel, een geleerd en consequent man die ook de stichting van de Mariakerk heeft beschreven. Van hem is waarschijnlijk het hier in verkorte vorm weergegeven „Prognosticon”, een harte kreet van een standvastig katholiek tegen de vanuit zijn gezichtspunt heilloze gevolgen van de Reformatie, vooral de roof van kerkelijke goederen en akkers. Een wijze van doen overigens waaraan ook de U.B., na de verbeurdverklaring van klooster- en kerkeigendommen, haar oudste bezit te danken heeft. Aan een benadering meer van binnen uit is de strijdvaardige Vander Burch niet kunnen toekomen, maar desondanks is zijn toon voor die tijd waardig en zakelijk.

Historisch interessant is nog het artikel van drs. J. van Heijst, onderbibliothecaris van de U.B. Utrecht, die de geschiedenis ervan beschrijft in de periode na de oorlog, die blijkens de titel in „Tweemaal zestien” jaren is te verdelen. Het „spiljaar” is 1961, dat het einde markeert van een moeilijke tijd en het begin van een fase van ruimer mogelijkheden.

Vanaf 1945 is een drietal bibliothecarissen opgetreden. Dr. A. Hulshof mag na de bevrijding zijn ambtsbezigheden niet meer opnemen. In een noot staat verstopd dat niet gelijk gedacht is over zijn houding tegenover de Duitsers en de N.S.B., terwijl naar de uitspraak van de zuiveringscommissie wel wordt verwezen, maar de inhoud ervan onvermeld blijft. Tussen 1946 en 1949 is dr. J. H. Kernkamp bibliothecaris, als

zodanig door Grosheide opgevolgd. Een reeks conflicten, een chronisch gebrek aan geld, personeel en ruimte alsmede competentie-kwesties tussen de U.B. en de instituuts-bibliotheken maken de inhoud uit van dit verslag.

Daarmee is voor wat betreft de geschiedenis van Utrecht het voornaamste wel gereleveerd. Een paar artikelen verdienen in dit kader minstens nog vermeld:

K. G. R. Kuipers, Paulus Voet (1619-1667). Enkele opmerkingen over deze 17e eeuwse geleerde en zijn werken, in het bijzonder met betrekking tot het internationaal privaatrecht.

A. H. H. M. Mathijssen, Het bibliothecariaat van J. B. du Buy, bibliothecaris van de Rijksveeartsenij-school, nadien van de Veeartsenijkundige Hoogeschool (1913-1925), en tenslotte:

C. Koeman, De kaartenverzamelingen van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht.

In een klein bundeltje met de titel „*Respublica Libraria*” is een tweetal voordrachten gepubliceerd, resp. van prof. Groenman en burgemeester Vonhoff, gehouden bij het officiële afscheid van Dr. Grosheide. Groenman sprak over wetenschappelijke bibliotheken in een sociologisch licht, waarbij hij ook heel wat historische stof verwerkt: zo ongeveer heel de geschiedenis van het boek vanaf Alexandrië en Pergamum passeert de revu.

De burgemeester merkte in een kostelijke speech nog eens op dat de bibliotheek op 8 november 1581 - het vierde eeuwfeest nadert met rasse schreden - door het stadsbestuur in het leven is geroepen en dat het Rijk haar pas in 1815 onder zijn vleugels heeft genomen. Een van de eerste problemen was ook toen overigens de vervanging van de bibliothecaris, de 87-jarige heer Rau, wiens aanwezigheid als problematisch werd ervaren, wat hem met veel tact aan het verstand is gebracht. -De burgemeester verscheen niet met lege handen: ten stadhuize had hij een replica laten vervaardigen van de instructies uit 1777 voor „Den Bibliothecarius” en „Den Custos van dezer Stadsbibliotheek”, die in de Koninklijke Bibliotheek aanwezig was, maar in de Utrechtse collectie tot nu toe ontbrak.

Al met al: twee kostbare publicaties voor iedereen die ooit onder de poort van de Wittevrouwenstraat is doorgestaan om er boeken te lenen of om er vergeefs een plaatsje te zoeken in de nieuwe maar veel te kleine studiezaal. En tevens: een waardig afscheid van een sympathiek bibliothecaris, waarmee ook de geschiedschrijving van de stad gebaat is.

Uit bibliotheektuin en informatieveld. *Opstellen aangeboden aan dr. D. Grosheide bij zijn afscheid als bibliothecaris aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Onder redactie van : prof. dr. H. F. Hofman, drs. K. van*

der Horst en drs. A. H. H. M. Mathijssen. Utrecht, Universiteits Bibliotheek, 1978. 593pp., f 85- (Reeks: Bibliotheek en documentatie, Deel 3)

Respublica Libraria. *Twee voordrachten gehouden op 24 januari 1978 ter gelegenheid van het officiële afscheid van dr. D. Grosheide... door prof. dr. Sj. Groenman. (en) H. J. L. Vonhoff. . . Utrecht, Universiteitsbibliotheek, 1978. 39pp. (niet in de handel; verkrijgbaar bij de U.B., Wittevrouwenstr. 9-11, tel. 33 31 16, à f 7,50).*

AHMvS

DE BRIFFEN AEN DEN SOLDER

In de *Vredenburgse Varia 7* in het maandblad van april van deze jaargang werpt de heer Hoekstra de vraag op wat de *ii grote briffen* zijn die *aen den solder gemackt* worden in het huis(je) op de voorburch van Vredenburg door de schilder Gerit Huijgens van Honthorst.

Van de heer H. A. Overgaauw ontvingen wij de volgende reactie. Hij houdt het op een onjuiste transcriptie wat, gezien de mededeling van de stadsarcheoloog dat spelling en handschrift *execrabel* zijn, een acceptabel uitgangspunt is.

De *v* wordt vaak voor een *b* aangezien en de dubbele lange *ss* voor een *ff*. Er staat vermoedelijk dus *vrissen* en een *fries* zou in deze tekst een heel aannemelijk woord zijn. Een *fries* is immers een geschilderde of gebeeldhouwde strook boven aan de wand van een vertrek, als we het nederlandse woordenboek van Koenen-Endepols erop naslaan.

TER OVERNAME GEVRAAGD

Een zo compleet mogelijke serie gebonden jaarboekjes Oud-Utrecht van voor 1970.

A. E. Rientjes. Het kerspel Jutphaas. 1947

C. B. van der Burch, Hoofdweg 295, 1057 CZ Amsterdam. Tel. 020-16 48 08.

HERINNERINGEN AAN HET 1^e REGIMENT VELDARTILLERIE

Een speurtocht in de oude archieven van het voormalig 1^e Regiment Veldartillerie, dat bijna een eeuw lang Utrecht tot garnizoensplaats had en nu veertig jaar geleden, immers op 25 oktober 1938 de bisschopsstad voor Harderwijk verruilde, speelde schrijver dezes enkele bijzondere vondsten in handen, waarvan hij de lezers van het Maandblad Oud-Utrecht gaarne deelgenoot wil maken.

In de kostelijke schatkamer die de Nederlandse Artillerie (die vorig jaar haar Derde Eeuwfeest herdacht) bezit in de vorm van de Stichting Artillerie-verzameling Oldebroek, zagen wij met blijde verrassing terug het fraai gebonden exemplaar van het Gedenboek van het 1^e Regiment Veldartillerie, dat werd aangelegd in het jaar dat ook de Vereniging Oud-Utrecht het levenslicht aanschouwde. Daarin werden de lotgevallen van het Regiment in elk afgelopen jaar in sierlijk handschrift geboekstaafd en het werd telken jare tijdens de feestelijke korpsmaaltijd met het nodige ceremonieel binnengedragen.

Aan het voorwoord dat de toenmalige Regimentscommandant, de luitenant-kolonel G. Vogelaar op 15 juni 1923 in het Gedenboek neerschreef, danken wij de wetenschap dat in het boekwerk *Beknopt overzicht van het ontstaan, de ontwikkeling en voornaamste krijgsbedrijven der Nederlandse Veldartillerie, in het bijzonder van het 1^e Regiment Veldartillerie*, van de hand van de 1^e luitenant J.L. ten Bosch (uitgegeven te 's Gravenhage bij de Gebroeders van Cleef in 1900), waardevolle gegevens zijn te vinden omtrent de geschiedenis en de ontwikkeling van de Nederlandse Veldartillerie. Vanzelfsprekend bevindt dit boekje zich eveneens in de bibliotheek van de Stichting Artillerie-verzameling. Tussen 1900 en 1922 is - onbegrijpelijkerwijs - de artilleriehistorie niet beschreven.

De Overste Vogelaar zegt dan, zich niet tot taak te hebben gesteld zulks in zijn voorwoord te doen, doch wel geeft hij in het kort enige der belangrijkste gebeurtenissen, die op de ontwikkeling van de Veldartillerie in die jaren invloed hadden.

In 1904 werden de eerste proeven genomen met snelvuurgeschut en nadat het Utrechtse Eerste Veld druppelsgewijs enige kanonnen en caissons (dat zijn munitie-voorzakken) had ontvangen, kwam het in 1907 in het bezit van volledige bewapening met 7 cm Veld, met bijbehorende caissons en voertuigen.

Bij de reorganisatie van het Wapen op 15 juni 1922 werd overgegaan tot de formatie van per regiment drie batterijen van elk vier stukken.

Enkele filtsen moge ik doen volgen uit dit Gedenk-

boek, dat nog meer waarde verkreeg door de twee fraaie aquarellen die de befaamde Hoynck van Papendrecht er in 1923 aan toevoegde. Op 31 juli 1924: die dag nam het Regiment deel aan mars van het garnizoen Utrecht door de stad, als onderdeel van de herdenking der mobilisatie, die tien jaar tevoren „losbrak“.

Voor het eerst waren de artilleristen daarbij getooid met de stalen helm. *Niet allen*, aldus de geschiedschrijver, *stond dit nieuwe hoofddeksel bepaald elegant; anderen daarentegen gaf het een zeer martiaal voorkomen, hetgeen zijne uitwerking op het schoone geslacht niet miste. Op de bevolking was de indruk verschillend. Er waren er die met een soort angstigen ernst keken naar dit aan den oorlog herinnerend meubel, anderen daarentegen lachten en men hoorde uitroepen als van: omgekeerde ...pot, kolenbak en dergelijke. Onvergetelijk was het moment, toen midden in Wijk C, waar de bevolking van haar traditionele belangstelling in ruime mate blijf gaf, de trompetters de trompet staken en allen, tot de dikste vrouwspersonen toe, als door een magische kracht bewogen, begonnen te dansen... Das Militär en de muziek misen nimmer hunne uitwerking!*

1926 Dat jaar begon voor Nederland met een ramp. Vooral Limburg en Brabant leden geweldig onder een watersnood. De officieren van het Regiment stonden het gehele fonds voor het korpsdiner, zijnde f 200,— af, tot leniging van de nood der slachtoffers en een korpsdiner werd dat jaar dus niet gehouden.

1928 Reeds in april wierpen de komende gebeurtenissen van de Olympische Spelen, dat jaar in Amsterdam te houden, hun schaduwen vooruit. Hippische training en dressuurproeven alom. Deze Olympische Spelen brachten veel vertier, daar alle officieren nodig waren als controleurs en tijdopnemers bij de verschillende hippische verrichtingen. Als humoristische bijzonderheid voegt de geschiedschrijver aan zijn verslag nog de volgende vermelding toe: *Boven en behalve die functies moest ook nog De Visser (een der officieren van het Regiment) in het geweer komen om een tachtigtal ruiten stuk te schieten met 1 proefschot van 6 Veld. 't Kan de beste overkomen en gelukkig behoeft het dit keer geen „rekening man“ te worden.*

1929 Een herinnering aan de barre winter: *In januari 1929 begon het sneeuwtijdperk met lichte vorst, afgewisseld met dooiweer, totdat half januari de vorst*

een aanvang maakte met een strenger regiem. De oefeningen der lichte 1928 II kwamen al in het gedrang, daar steeds op scherp moest worden uitgerukt en de tijd noodig voor het op scherp stellen (op zichzelf een nuttige oefening, doch bij langere duur een vervelend werkje) als verloren moest worden beschouwd. 't Zou nog erger worden. 11 Februari zette de vorst eerst goed door, en de koude gaf aanleiding zoowel door duur als kracht, tot het berucht worden van den winter 1928/1929, waarvan onze kleinkinderen ons de ongelooflijkste verhalen zullen doen hooren.

Alhoewel het denkbeeld op zichzelf aanlokkelijk genoeg is, om later te kunnen meepraten over een onderwetschen winter, gaf toch voor de dienstplichtigen deze koude geen vreugde; direct na de réveille renden de arme drommels naar de stallen waar de temperatuur dragelijk was. Aldaar was de eenige gelegenheid tot wasschen. Dat de oefeningen zoodanig geleiden hadden onder de omstandigheden, dat door de autoriteiten werd afgezien van de voorjaarsschietschietoefeningen, zal wel niemand verwondering baren.

1930 *De meesterlijke wijze waarop onze sabelschermers, 1e luit. v.d. Wiel, aan het hoofd van zijn wacht, waartoe een groot deel van het Regiment moest aantreden, de sabelgroet bracht op 6 augustus voor H.K.H. den Prins (de tegenwoordige keizer Hirohito) en Prinses van Japan, alsmede op 8 augustus voor Z.K.H. (de verder onbekend de historie ingegane Siamese) Prins Damrok (Damrong volgens het Utrechts Nieuwsblad van 9 augustus 1930) en Zijn dochters, verdient zeer zeker vermelding vertrouwt de geschiedschrijver dat jaar aan het gedenkboek toe. Even later gevolgd door de notitie: Eind september werd de reddingsmedaille uitgereikt aan de wachtmeester v.d. Zwaluw, die, in volledig veldtenu te paard zijnde, geen oogenblik had geaarzeld om van zijn paard een te water gedrongen wielrijder na te springen en te redden. Om er met gepaste trots aan te voegen: Gelukkig het Regiment, dat over dergelijke onderofficieren kan beschikken.*

1933 *Over Europa pakken de onweerswolken samen, de politieke hartstochten botsen, de tegenstellingen schijnen niet te overbruggen. Echter, steeds vooruit, met vaste schreden en opgeheven hoofd de toekomst tegemoet.*

1934 Oprichting door H.K.H. Prinses Juliana van het Nationaal Crisis Comité. De Onderofficiersjachtvereniging van 1 RVA organiseert in november een Ruitersfeest, waarvan de baten worden afgestaan aan het plaatselijk Crisis Comité. Hierbij bleek hoezeer ook de onderofficieren in eendrachtige samenwerking, door opoffering, van hun tijd en terzijdestelling van persoonlijke bezwaren, met deze daad de naam van het Regiment wisten hoog te houden.

1937 Op 30 april wordt het Regiment bij monde van

de heer J.M. Fentener van Vlissingen het paukenpaard *Peter* aangeboden namens de Utrechtse burgerij. Een initiatief van Mej. I. van Beeck Calkoen, die deswege tot *Regiments-vriendin Nr. 1* wordt benoemd.

1938 Op 31 januari wordt Prinses Beatrix geboren en houdt het Regiment een feestmars door Utrecht. De huls van het eerste saluutschot, afgegeven door de saluutbatterij onder commando van de toenmalige kapitein (later generaal) Van Nijnatten, wordt aan het Prinselijk Paar aangeboden.

Op 1 mei van datzelfde herdenkt 1 RVA zijn 90-jarig bestaan. De eigenlijke viering werd verschoven naar 9 juli, met een mars door de stad met paukenkapel en reünisten, een defilé op de Maliebaan en een receptie in Hotel Des Pays Bas, gevolgd door thé dansant, borrel, korpsmaaltijd en taptoe van de paukenkapel.

En dan, tot aller droefheid, zowel van het Regiment als van de Burgerij: het grote afscheid. Utrecht niet langer de veilige thuishaven van het regiment. De 2e schoolbatterij vertrok als eerste op 25 oktober 1938, nu alweer veertig jaar geleden, naar Harderwijk, op 2 november d.a.v. gevolgd door het hele Regiment, uitgeleide gedaan door het muziekkorps der Genie, terwijl Harderwijk 1 RVA met open armen ontving.

Een Regiment dat officieel op 1 juli 1950 ter ziele ging toen bij Koninklijk Besluit werd bepaald dat de tradities van 1 RVA zouden worden overgenomen door het Regiment Veldartillerie Van Essen.

J. van Binsbergen
Bilthoven
Reserve-majoor bd 1 RVA

MAANDBLAD

oud-utrecht



51e jaargang - nummer 8 - augustus 1978

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

EEN STREEP DOOR DE (JAAR)REKENING

ofwel
De brand van het pestgasthuis Leeuwenbergh

Slechts weinigen, die waren uitgenodigd voor de heropening van het gerestaureerde pand van de Leeuwenberghgemeente zullen hebben beseft, dat precies drie eeuwen geleden op dezelfde plaats tot een restauratie besloten moest worden. In beide gevallen was het met name de toestand van het dak, die hiertoe noodzaakte. Was dit onlangs het werk van de boktor, dat een halt toegeroepen moest worden, destijds was het 't gevolg van een snel om zich heen grijpende brand, waarvan de oorzaak wel onbekend zal blijven.

Hoewel mr. J. W. C. van Campen 1) hierover de belangrijkste feiten boekstaafde, bleek bij een nader onderzoek naar de brand en de daarop volgende herbouw, dat er genoeg materiaal ongebruikt was gebleven om een publicatie over dit onderwerp te rechtvaardigen. Dit is alleszins verklaarbaar, wanneer men bedenkt dat Van Campen een geschiedenis van Leeuwenbergh vanaf haar ontstaan tot in de twintigste eeuw voorstond, zodat hij de brand in het grote verband vermeldt, terwijl het de schrijver dezes te doen is om genoemde brand aan de vergetelheid te ontrukken.

De brand

Nadat de regenten van het pestgasthuis op 1 augustus 1678 de eerstvolgende vergadering op 2 september daarop volgend hadden vastgesteld om daarin de jaarrekening van het jaar 1676 af te horen en te sluiten, kon nog niemand van hen vermoeden, dat zij op korte termijn op de jaarrekening van het lopende jaar een post onvoorziene uitgaven zouden moeten boeken, die hun de eerstkomende jaren veel zorgen zou baren 2).

Op Maria Hemelvaartavond werd het pestgasthuis zodanig door een brand geteisterd, dat het voorlopig geheel buiten gebruik moest worden gesteld. Het ingestorte dak van de naast elkaar gelegen ziekenzalen en het uitgebrande interieur moeten een troosteloze aanblik hebben gegeven, hoewel men van geluk mocht spreken, dat de muren overeind waren blijven staan. Toch dient hierbij bedacht te worden, dat deze aan een grote hitte blootgesteld waren geweest, waardoor de specie wellicht uitgewerkt kon zijn.

Tegen deze achtergrond is het geenszins verbazingwekkend dat de regenten reeds de volgende dag in

Gezicht op het Leeuwenberghpestgasthuis, de wal, het huis Lepelenburch en de Bruntenhof. J. de Beijer, 1744. G. A. U. Top. Atlas Zk 13.10.



een bijzondere vergadering bijeenkwamen om nader te overleggen wat hen in de huidige omstandigheden te doen stond 3). Zoals te doen gebruikelijk bij dergelijke voorvallen besloten zij een onderhoud met de burgemeesteren van de stad Utrecht aan te vragen om een commissie aan te wijzen voor een nader onderzoek naar de oorzaak van de brand. Verder dienden zij na te gaan wat zij *in rechten ende in justitie bevinden te behoren*. Het instellen van een commissie door het aanwijzen van de heren Sandenburg en Someren jr. met de opdracht om ter plaatse poolshoogte te gaan nemen en naar bevinding te handelen, was het eerste uitvloeisel van deze beslissing. Zodoende kon het college reeds de volgende dag nader worden geïnformeerd over het resultaat van de door genoemde regenten in gezelschap van Gijsbert Theunisz. van Vianen en Hendrick Leenderssz. als timmerlieden ter plaatse uitgevoerde inspectie. Hierbij was komen vast te staan, dat de muren niet geslecht behoeften te worden, wat onder andere blijkt uit de mededeling in het resolutieboek, waar staat dat Gijsbert Theunisz *voor vier jaer daer voor wel wilde instaan* - begrijpelijkerwijs wenste men de kosten tot een minimum te beperken -, zodat de stad Utrecht momenteel nog over een gebouw beschikt, waarvan het middeleeuwse grondpatroon ongeschonden aan het nageslacht is overgeleverd.

Er werd besloten het puin *op de kelders en kluisen* van het gebouw te laten liggen, met de bedoeling te zijner tijd bij de herbouw het bruikbare materiaal af te pikken en opnieuw te gebruiken, terwijl het puin zou worden afgevoerd. Alvorens men echter zo ver was dienden de regenten een bestek te maken voor de herbouw en de restauratie van het pestgasthuis.

Hoewel men in deze tijd geen verzekering kende, waarop de brandschade kon worden verhaald is het begrijpelijk, dat men naast de inspectie ter plaatse tevens besloot een inventaris van de bewaard gebleven goederen aan te leggen om een indruk te krijgen van de omvang van de opgelopen schade 4).

Nog aan het einde van dezelfde maand 5) kwam het overleg met de burgemeesteren Dinter, Van Luyken en Gerobulus op gang. In overleg met de regenten diende nagegaan te worden in hoeverre de Vroedschap een financiële bijdrage zou kunnen en behoren te leveren aan het herstel van het pestgasthuis als sociale instelling, ook al had zij hiervan de laatste jaren geen gebruik hoeven te maken. De tijden zijn maar weinig veranderd, als men aan de hand van de presentielijsten in de Vroedschapsresoluties ziet, dat de regenten zich hiervoor tot dat college wendden, waarin zij zelf of hun familieleden 6) door hun lidmaatschap druk op de besluitvorming konden uitoefenen. Desalniettemin zou het tot 7 juli 1679 7) duren alvorens de Vroedschap zou besluiten gunstig te reageren op het bij haar ingediende rekest.

Inmiddels waren de regenten ertoe overgegaan om een commissie-ad-hoc in te stellen, bestaande uit de heren Van Zuylen, Van Sandenburg, de huismeesters van Leeuwenbergh en de heren Schade, Someren sr.,

Maerssenbroeck en Van Dinter als gecommiteerden van de regenten om na te gaan aan welke instanties en instellingen men verder een rekest om financiële steun zou kunnen sturen 8). Naast de eerder genoemde Vroedschap van de stad Utrecht besloot men de Staten van Utrecht, de vijf kapittels, als ook alle gasthuizen aan te schrijven 9). Het grote aantal geadresseerden zal de lezer op het eerste gezicht wellicht verwonderen, daar de brandschade relatief meeviel. Hierbij moet niet uit het oog worden verloren, dat het pestgasthuis, dat vele landerijen buiten de stad had als bron van inkomsten, zo kort na de Franse bezetting de gevolgen van het brandschatten nog niet te boven was. Als bijzonderheid kan worden vermeld, dat men ook van de eigen regenten een royaal gebaar verwachtte door hen voor een bedrag van 50 gulden per persoon aan te slaan 10).

De Staten van Utrecht reageerden als eerste op het rekest bij resolutie van 14 mei 1679 door een bedrag van 2500 gulden toe te zeggen. Hier kwam bij dat zij bij resolutie van 2 juni 1679 de rentmeester van het Vrouwenklooster, van Mariëndale, van het Wittevrouwenklooster, van het St. Servaesklooster en van Oudwijk opdracht gaven om ieder een bedrag van 100 gulden te schenken 11). De reden tot deze inmenging was gelegen in het feit, dat de kapittels in een nauwe relatie stonden met de Staten van Utrecht. Na de opstand van 1572 was het bestuur over deze geestelijke instellingen bij uitzondering overgegaan op de Gereformeerden, die onder de naam van geëligeerden nog steeds zitting hadden in het Statencollege.

Dit had tot gevolg dat Utrecht als enige der provincies tot 1795 door drie standen zou worden bestuurd, hoewel aan deze eerste stand van geëligeerden toch mettertijd de meeste macht werd ontnomen, zodat het op het laatst niet veel meer dan een erebaantje was.

Door het initiatief van de Staten geprikkeld besloot de Vroedschap van Utrecht, zoals eerder werd vermeld, kort daarop, na voor de tweede keer te zijn aangeschreven, een bedrag van 1500 gulden bij te dragen in de subsidie van de herbouw. Een schril contrast hiermee vormden de gasthuizen 12). Een onderzoek in deze door Van Campen toonde aan, dat het St. Jobsgasthuis, het Cranengasthuis, het Bartholomeïen het Cruysgasthuis ook na het tweede verzoek in het geheel niet reageerden. Ten aanzien van het Weeshuis en het Duitse Huis heeft men kennelijk vanaf het begin weinig verwachtingen gekoesterd, zoals blijkt uit het feit, dat deze slechts in margine bij de resolutie van 13 februari 1679 inzake het aanschrijven van vermoedelijke donateurs werden vermeld 13). Voor het laatste geval moet de oorzaak gezocht worden in de wederopbouw van een gedeelte van het Duitse Huis, waardoor, zoals uit de Vroedschapsresoluties blijkt, het op dat moment zelf zich alle inspanningen moest getroosten om de benodigde gelden bijeen te krijgen. Er werd zelfs geregeld een subsidieaanvraag bij de Vroedschap ingediend om het te kunnen opbrengen.

De redenen van het niet betalen door de gasthuizen en het Weeshuis waren niet in archivalia vermeld, terwijl de regenten van het pestgasthuis de zaak na het tweede rekest kennelijk lieten rusten en geen nieuwe stappen ondernamen om meer geld binnen te krijgen. De voorlopige kosten werden geraamd op 14.000 gulden en het werk van de commissie-ad-hoc had halverwege het jaar 1679 nog maar 5.450 gulden in kas als startkapitaal opgeleverd voor de aan te vangen werkzaamheden; waarvan een gedeelte als toezegging van de regenten 13).

De herbouw

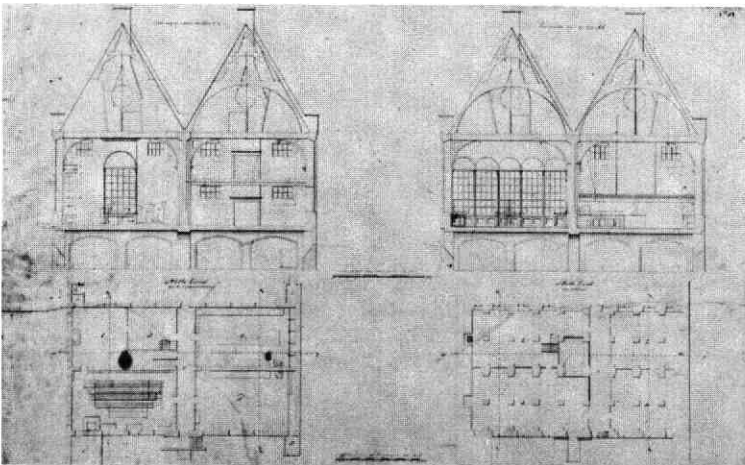
Intussen was men verder gegaan met de onderhandelingen met de aannemer. Nadat op 13 februari 1679 de conditiën en voorwaarden voor het aanbesteden van het werk waren vastgesteld, die niet in de resoluties zijn opgenomen, zodat de tekst hiervan onbekend is, werden deze in de komende vergaderingen nader onderzocht. Op 27 juli 1679 kon er tot inschrijving op het door Frederick Jacobsen ontworpen bestek worden overgegaan. Gerrit Rijselman 14) werd als „minste inschrijver“ aangewezen, daar hij het werk voor 6.700 gulden dacht te kunnen uitvoeren, een bedrag dat weinig verschilde met de uiteindelijke opbrengst van de rekesten. Daar op het moment van de aanbesteding echter nog de nodige gelden ontbraken werd besloten om allereerst het leien dak, dat het meest noodzakelijk was, te herstellen. De heer Van Sandenburg werd als eerste huismeester belast met het maken van het bestek, dat men hiervoor nodig had. Ondanks het feit, dat men iedere gulden kon gebruiken werden er in deze tijd door het vergaderen over de aanbesteding en de aanbesteding zelf veel onnodige onkosten gemaakt, daar deze bijeenkomsten altijd eindigden met het genot van een overvloedige maaltijd. In november 1679 15) noodzaakten de omstandigheden om op korte termijn activiteiten te ontplooiën, daar *door het lange openleggen van het Huijs de muyren en de cluijsen tot verderf van het gebouw seer comen te verwaeteren*. Frederick Jacobsen, de

ontwerper der bestekken en Gerrit Rijselman werden spoedig daarop ontboden en verzocht om de muur aan de zijde van het Servaas Bolwerk tijdelijk met droge planken te bedekken, opdat men in het voorjaar leien zou kunnen leggen, terwijl de drie andere muren *voor de loos* zullen afgedekt worden om verdere nadelige gevolgen van het inregenen te voorkomen.

Het Bijlhouwers- en Leijdekkersgilde waren inmiddels overgegaan tot het bouwrijp maken van het terrein door de grootste obstakels aan puin af te voeren, zodat Gijsbert Theunisz. in december voor het eerst opdracht kreeg om lood te bestellen bij Jacob Charles, loodgieter te Amsterdam 16). Een verklaring voor het feit, dat dit uit een andere stad werd betrokken, wat toch, zoals de rekening ook vermeldt, vervoersonkosten met zich meebracht, werd niet gevonden. Aan de hand van de gegevens uit de rekening, waarin de nabestellingen per rol gespecificeerd waren, was het mogelijk te berekenen, dat het bij de eerste bestelling om ongeveer 1025 rollen lood gegaan moet zijn 17). In het verlengde van deze opdracht werd de rentmeester door de regenten verzocht om samen met voornoemde Gijsbert Theunisz. na te gaan wat er van het lood, dat zich veelal in half gesmolten toestand op de puinhopen bevond, bruikbaar was voor de herbouw, terwijl hij de rest *ten meesten oirbaer en profijft van deesen huysse (moest) vercoopen* 18). Uit de rekening valt op te merken, dat Hendrick van Hemert, waarschijnlijk een loodgieter, voor het wisselen van het lood is aangetrokken.

Intussen had men door Abraham van Mariënhoff op de belangrijkste plaatsen de ramen laten herstellen door er nieuw glas in te laten zetten, hoewel dit vóór het plaatsen van de kap, gezien de omvang van de uitgaven tot een minimum is beperkt.

In 1680 konden de eigenlijke werkzaamheden worden aangevangen. Wanneer men naar de totale uitgaven kijkt valt hieruit af te lezen, dat Gerrit Rijselman als meester timmerman het grootste bedrag incasseerde voor timmer- en metselwerk, terwijl het leidekken was verdeeld onder de bazen Abraham Mor,



Dwarsdoorsneden en plattegronden, gemaakt voor de verbouwing van het hospitaal tot collegezaal, waarop de balkenconstructie en keldergewelven goed zichtbaar zijn, 1845. G.A.U. Top. Atlas Zk. 13.3 (1).

Hendrick van Hemert en Geurt Smetser. Het belangrijkste hierbij was dat er twee nieuwe kappen zouden worden geplaatst. Een indrukwekkend staaltje van vakmanschap, wanneer men bedenkt met welke gebrekkige middelen deze zware balken naar boven gebracht moesten worden.

Een ieder, die ooit de Leeuwenberghkerk van binnen heeft gezien zal dit volledig beamen, terwijl de profiel-schets van afb. 2 ook een duidelijke indruk van de opbouw van de balkenconstructie geeft. Bovendien werd hierdoor het oude verband tussen de vier muren hersteld. Hoewel er in de tussenvolgende periode weinig wordt vermeld over de vorderingen van het karwei moet dit toch naar wens zijn verlopen, wanneer men leest, dat de leidekkers in augustus 1680 klaar zijn met het bekleden van de beide daken¹⁹). Normaal gesproken had dit een reden tot vreugde moeten zijn, ware het niet dat tegelijkertijd geconstateerd werd dat er onvoldoende geld voor handen was om de laatste termijn van de eerste aanbesteding aan de timmerlieden en leidekkers uit te betalen. Er werd daarom besloten om 3000 gulden extra voor dit werk uit te trekken. Hiertoe werden de regenten in staat gesteld door de hospitaalmeester Van Beeck en dokter Gessel, die de ontbrekende gelden in het algemeen belang uit particuliere kas op een interest van vijf tegen honderd gulden bereid waren te leveren, zoals advocaat Muninex dit in februari van dat zelfde jaar ook reeds had gedaan²⁰). De huismeesters kregen opdracht om vóór de betaling het leien dak eerst door twee gezworen meters te laten opnemen om na te gaan of er volgens het bestek was gewerkt.

Hierna bestond het werk aan het pestgasthuis uit kleinere aanbestedingen, waar relatief ook niet zoveel geld mee gemoeid was. Er kon worden overgegaan tot de afwerking van het gebouw, zoals het leggen van goten, het schilderwerk en het aanbrengen van het glas in de glasroeden. Op 14 november 1680 kreeg de rentmeester opdracht de benodigde gelden op te nemen, daar de werkzaamheden aan het gehele gebouw voltooid waren, terwijl het timmer- en metselwerk, evenals bij de eerste aanbesteding, weer diende te worden geïnspecteerd alvorens ook deze mensen hun laatste termijn kregen uitbetaald.

Rest nog aan het eind van het relaas melding te maken van de vrouwen die in deze laatste maanden zo ijverig bezig waren geweest om het nieuwe beddegoed, voor de onlangs getimmerde bedsteden te maken. Ook de hof mocht zich weer verheugen in de toegewijde aandacht van een hovenier.

De herbouw van Leeuwenbergh heeft uiteindelijk 32 dagen korter geduurd dan bij het aannemen van het werk was gerekend, wat Gerrit Rijselma een premie van ruim 50 gulden opleverde. Iets wat men inmiddels gerust kon doen, daar de inkomsten de uitgaven overtroffen, zodat het karwei dat 15.726 gulden 4 stuivers en 8 penningen had gekost met een batig saldo van 262 gulden 4 stuivers en 8 penningen kon worden afgesloten.

Wanneer men de herbouw van 1678-1680 vergelijkt met de onlangs beëindigde restauratie vallen er nauwelijks overeenkomsten aan te wijzen, daar de werkmethoden inmiddels sterk zijn gewijzigd. Opvallend blijft, dat het in beide gevallen het dak was, waarop de activiteiten zich met name concentreerden en dat de benodigde tijd in de twintigste eeuw ook twee jaar bedroeg.

H. J. Ph. G. Kaajan

Noten

- 1) J. W. C. van Campen. „Leeuwenbergh” In: Jaarboek Oud-Utrecht 1931, p. 84-86.
- 2) W. C. Schuylenburg, J. G. C. Oosting. Catalogus van de bij het stads-archief bewaarde archieven, tweede afdeling, 1 aug. 1678, inv. nr. 2205.
- 3) idem, 15 aug. 1678.
- 4) idem, 16 aug. 1678.
- 5) S. Muller Fz. Catalogus van het archief, tweede afdeling, 1577-1795, Vroedschapsresolutieboeken (1674-1679), f 188r, inv. nr. 121.
- 6) Een vergelijking van de presentielijsten van de regenten met die van de Vroedschap en de Staten van Utrecht toonde aan, dat hierop geregeld dezelfde namen voorkwamen. Daar de voorletters van de regenten echter onbekend zijn is de mogelijkheid, dat het om familieleden gaat niet uitgesloten.
- 7) zie noot 5, f 122r.
- 8) zie noot 2, 1 febr. 1679, inv. nr. 2206.
- 9) idem, 13 febr. 1679
- 10) idem, 7 dec. 1679.
- 11) S. Muller Fz. Catalogus van het archief van de Staten van Utrecht, 14 mei 1679, inv. nr. 234-3.
- 12) zie noot 8, 27 juli 1679.
- 13) zie noot 1, p 85.
- 14) Rijsel wordt in de rekeningen als Pijsel geschreven.
- 15) zie noot 8, 23 nov. 1679.
- 16) idem, 5 dec. 1679.
- 17) zie noot 2, Rekeningen van de eerste huismeester 1678/79-1760/61, 2e rekening, f 32v e.v., inv. nr. 2217.
- 18) zie noot 8, 13 dec. 1679.
- 19) idem, 1 aug. 1680;
- 20) zie noot 17, f 19r.

DE DRIE VAN LIENDERS: UTRECHTSE TEKENAARS UIT DE 18DE EEUW

Het afgelopen voorjaar organiseerde de Gemeentelijke Archiefdienst een tentoonstelling over Jacobus, Pieter Jan en Paul van Liender en de stad Utrecht.

De redactie van het maandblad ontving kort daarop een uitgebreide bespreking van zowel de expositie als van de catalogus. Terwille van de verdere bestudering van de Van Lienders, die blijkens de verantwoording voorin de catalogus een van de doelstellingen van de expositie was, acht de redactie het zinvol deze bijdrage alsnog in het Maandblad op te nemen.

redactie

In de 18de eeuw reisden tal van topografische tekenaars door ons land om steden, dorpen, kastelen en buitenhuizen te schetsen. Onder deze reislustigen bevond zich Paulus van Liender, wiens werk samen met dat van zijn oom Jacobus en van zijn broer Paulus in maart en april van dit jaar in het Utrechts Gemeentearchief te bezichtigen was.

De ettelijke tekeningen van de Van Lienders geven ons een duidelijk beeld van de stad Utrecht en haar omgeving in de periode 1745-1775. Hun verwerking van het thema „stadsgezicht“ paste in een op dat moment betrekkelijk jonge traditie.

Het Hollandse stadsgezicht

Rond het midden van de 17de eeuw ontwikkelde zich het stadsgezicht als een zelfstandig genre in de Hollandse schilderkunst. Dit impliceert niet dat er uit de tijd daarvóór geen afbeeldingen van dorpen, steden of delen daarvan bekend zijn. We treffen bijv. in het werk van de 15de eeuwse schilder Jan van Eyck al complexen van gebouwen aan die doen denken aan bestaande steden. Zo'n quasi-stadsgezicht fungeerde als achtergrond of als decor voor de hoofdhandeling. Soms moest het de betekenis van het schilderij verduidelijken. Daarnaast bestond er veel belangstelling voor geschilderde fantasie-architectuur, die geheel aan de fantasie van de kunstenaar was ontsproten en weinig met bestaande woonoorden te maken had.

Na de eerste helft van de 17de eeuw gingen in Delft en in Haarlem een aantal kunstenaars op zichzelf staande stadsgezichten schilderen. De beroemdste vertegenwoordigers van deze tendens waren Johannes Vermeer (1632-1675) en Pieter Saenredam (1597-1665). Saenredam hield er een uiterst zorgvuldige werkwijze op na: hij schilderde gebouwen pas nadat hij een nauwgezette studie had opgezet en voor zover mogelijk opmetingen had verricht. Tussen tekening en schilderij lagen vaak vele jaren.

De methode van Saenredam werd overgenomen door Gerrit Berckheyde (1638-1698), die samen met zijn

broer Job (1630-1693) in Haarlem, hun vaderstad, werkte. Met de Amsterdamse kunstenaar Jan van der Heyden (1637-1712) vormden zij een trio schilders van stadsgezichten dat veel invloed zou hebben in de 18de eeuw. Van der Heyden gaf behalve gefantaseerde architectuur ook topografisch juiste visies op Amsterdam weer. Hij legde het penseel steeds vaker terzijde toen hij zich ging toeleggen op de verbetering van de Amsterdamse straatverlichting en op de ontwikkeling van een nieuw soort brandspuit.

De minutieuze schilderwijze van vooral Van der Heyden werd in de 18de eeuw overgenomen. Bekende schilders als Cornelis Pronk (1691-1759), Jan de Beyer (1703-ca. 1785) en Isaac Ouwater (1750-1793) weken in hun stadsgezichten niet sterk af van de stijl van Van der Heyden. Hun weergaven zijn topografisch gezien wel veel betrouwbaarder.

In de tekenkunst treffen we eerder zelfstandige stadsgezichten aan dan in de schilderkunst. Nederlandse kunstenaars maakten tijdens hun studiereizen regelmatig situatieschetsen die zij in hun schilderijen verwerkten. In de vroege 17de eeuw werd in de tekenkunst de grondslag gelegd voor het stadsgezicht als specialisme. Rondtrekkende topografische tekenaars komen ook voor het eerst voor in de loop van de 17de eeuw.

De Van Lienders

Het 18de eeuwse stadsgezicht vormde het logische vervolg van aanzetten in de 17de eeuw. Het werd een breed en zijd beoefend specialisme in teken- en schilderkunst. De Van Lienders stonden dan ook bepaald niet alleen in hun belangstelling voor stad en land.

Jacobus van Liender (1696-1759) was evenmin als zijn twee neven kunstenaar van beroep. Van professie was hij arts en botanicus. Hij maakte in de jaren 1730 deel uit van het Utrechts schildergenootschap, waarvan hij korte tijd deken was. Behalve landschappen tekende hij Utrechtse stadsgezichten. Jacobus van

Liender gaf tekenles aan de twee zoons van zijn broer, Pieter Jan en Paulus.

Pieter Jan van Liender (1727-1779) werd, behalve door zijn oom, vermoedelijk onderwezen in de tekenkunst door de al eerder genoemde Cornelis Pronk. Hij imiteerde aanvankelijk de stijl van zijn oom Jacobus maar kwam in de jaren 1760 tot een eigen verwerking van landschap en architectuur. Hij stak enkele malen de grens over om tochten langs de Rijn te ondernemen.

In tegenstelling tot de andere Van Lienders zijn van hem schilderijen bekend. Zijn belangrijkste activiteiten op dit gebied volbracht hij in 1760. In dat jaar decoreerde hij een kamer in een patriciershuis aan de Breedstraat, toentertijd in bezit van de familie Van Dorsen (afb. 1). In de 19de eeuw werd deze zaal de regentenkamer van het Hervormd Diaconie Weeshuis. Het ensemble behangenschilderijen toonde landschappen gestoffeerd met figuurtjes en soms herkenbare gebouwen. Zo prijkt in één van de stukken de Utrechtse Dom temidden van heuvels, die herinneren aan het Rijnlandschap dat de maker goed kende. De hele set is opgenomen in de verzameling van het Centraal Museum.

Paulus van Liender (1731-1797) oefende zich in het tekenen bij Cornelis Pronk. In Amsterdam ontmoette hij Jan de Beyer, met wie hij naar Duitsland toog. Na zijn verhuizing naar Haarlem rond 1760 bleef hij actief als tekenaar van stads- en buitenleven. Naast tekeningen maakte hij ook aquarellen en gravures.

Paulus van Liender was van beroep houtkoper, later werd hij hoofdcollecteur van de belasting op wijnen. Hij nam deel aan het georganiseerde Haarlemse kunstenaarsleven. Hij werd bestuurslid van de Stadstekenacademie en wordt genoemd als *steller van het model* en *thesaurier*, twee om uiteenlopende redenen belangrijke taken.

Tentoonstelling en catalogus

Het eerste dat opviel bij bezichtiging van de expositie in het Gemeente-archief was de uitstekende kwaliteit van de meeste der tekeningen en schilderijen. Men kan zich erover verwonderen dat hier geen beroepskunstenaars aan het werk waren. Het zal zeker de moeite waard zijn de Van Lienders via een omvangrijker publicatie dan de catalogus meer bekendheid te geven en hun plaats temidden van andere 18de eeuwse tekenaars en schilders te bepalen.

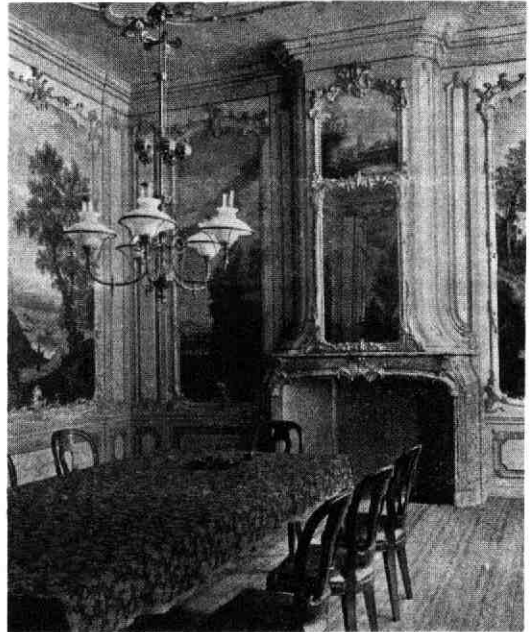
De begeleiding bij de tentoonstelling liet de bezoeker in een aantal opzichten in het ongewisse. Zo zou een plattegrond van Utrecht, waaruit bleek hoe de stad er in de 18de eeuw uitzag en op welke plaatsen de Van Lienders hebben getekend, een waardevolle bijdrage zijn geweest, zeker voor de niet-Utrechtenaar. Men kan hierbij denken aan een kaart zoals die is afgebeeld in het boekje van A. Graafhuis, *Utrecht in de achttiende eeuw...* (1965).

De teksten bij de objecten waren wat summier en boden m.i. te weinig informatie. Het zou niet overdreven zijn geweest meer gegevens over de chronologie van

de betreffende gebouwen (wanneer werden ze opgetrokken, wanneer geheel of gedeeltelijk afgebroken) en over hun functie op te nemen. Ook bij de stilistische vergelijkingen werd niet meer dan een tipje van de sluier opgelicht. Waarschijnlijk zal het werk van de Van Lienders en dat van hun tijdgenoten in de publicatie die I. J. Soer in haar verantwoording reeds aankondigt, duidelijker onderling worden gerelateerd.

Het was een goede gedachte om de schilderijen uit de regentenzaal van het voormalig Weeshuis te reconstrueren (de oorspronkelijke stukken waren op twee na te groot voor de expositieruimte), zij het dat de oorspronkelijke situering niet geheel herkenbaar was. Het is de vraag waarom de reproducties van de heldere behangenschilderingen voorzien waren van een bruine tint, die reminiscenties oproep aan foto's uit grootmoeders tijd.

In de catalogus zijn, naast afbeeldingen van geëxposeerde werken, twee inleidingen opgenomen: één van dr. J. E. A. L. Struick, waardoor de lezer een aardig beeld krijgt van het sociale en economische leven in Utrecht in de 18de eeuw, en één van mevr. I. J. Soer



Gezicht in de regentenzaal van het Diaconieweeshuis, 1918 G.A.U. Top. Atlas Zh 3.1.1.

over de Van Lienders zelf. De tweede inleiding en het catalogusdeel doen vermoeden dat er in snel tempo is gewerkt, waardoor onnauwkeurigheden in formulering en inhoud zijn geslopen. Zo blijft het onduidelijk, waarom uit de bloei van kunst kabinetten in de 18de eeuw blijkt dat er opdrachten zijn gegeven (p. 11). De onderschriften zaaien hier en daar verwarring, zoals dat bij cat. 73 waar onder *Origineel in bezit van E. C. Suermondt te Utrecht* staat vermeld: *Eigenaar onbekend*.

De problemen rond de toeschrijvingen worden ook in de catalogus niet duidelijk toegelicht. Zo staat bij cat. 110 (*Gezicht op het Jobsgasthuis; 1756*) een verwijzing naar cat. 83, een vrijwel identieke tekening uit 1752. Het eerste werk wordt toegeschreven aan J. Versteegh, het tweede aan Pieter of Paul van Liender. De tekenstijl is vrijwel identiek; de twee toeschrijvingen vragen om opheldering.

Het is merkwaardig dat met de aantekening op de achterzijde van cat. 81 (afb. 2), een prachtig bosgezicht door Paulus van Liender, niets is gedaan. Er staat vermeld dat de tekening door de tekenaar zelf voor twee van zijn beste gehouden werd. Dit zegt wel iets over de waardering door de kunstenaar van zijn bosgezichten ten opzichte van zijn stadsgezichten.

Het is jammer dat er nauwelijks Utrechtse stadsgezichten tegenover elkaar zijn geplaatst, maar wel twee gezichten op IJsselmonde (cat. 90 en 91). Met geringe moeite had bijv. een *Gezicht op de Wittevrouwenpoort* in viervoud toegelicht kunnen worden: cat. 16 (gesigneerd P. v. Liender, 1750), cat. 21 (gesigneerd Pieter J. van Liender, 1752) en cat. 83 (afb. 3; niet gesigneerd, 1752; vroeger toegeschreven aan De Beyer, nu aan Pieter of Paulus van Liender), aangevuld met een tekening van De Beyer uit ca. 1750 (afgebeeld in het geciteerde boekje van A. Graafhuis, p. 43). Een andere mogelijke „Utrechtse” vergelijking bieden cat. 41 (*Gezicht op de stadsplaats met kraan en vismarkt* door Pieter J. van Liender, 1762) met cat. 96 (idem, door C. Pronk, 1756) en de versie van J. Versteegh (ca. 1760, afgebeeld in Graafhuis, p. 53).

Tenslotte een opmerking over de bibliografie. Het lag natuurlijk niet in de bedoeling van de auteur om een volledige bibliografie van de Van Lienders en het stadsgezicht in de 18de eeuw samen te stellen. Het bevreedt echter dat het artikel van C. W. Wagenaar, *De regentzaal van het Nederduitsch Hervormd Diaconie Weeshuis te Utrecht in Oude Kunst* van 1918 niet is vermeld, hoewel er kennelijk gebruik van is gemaakt. Een nuttige aanvulling op de bibliografie lijkt de in de onderstaande boekenlijst geciteerde catalogus bij de tentoonstelling over het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw, vorig jaar gehouden in Amsterdam.

Tekenen in de opvoeding van de burgerij

De Van Lienders waren geen kunstenaar van beroep. Het was in de 18de eeuw niet ongebruikelijk dat in kringen van de burgerij getekend, gegraveerd en geaquarelleerd werd. Zo zijn van Cornelis Ploos van Amstel, die evenals Paulus van Liender in de houthandel actief was, prenten van uitstekende kwaliteit bekend. Het is niet altijd vanzelfsprekend geweest dat een burger zich oefende in het tekenen. M.i. hangen de activiteiten van de Van Lienders samen met verapderde ideeën over het tekenen in de opvoeding. De problematiek rond deze kwestie gaat terug tot in de Oudheid. Bij de antieken, en later in de Renaissance, was men ervan overtuigd dat het beoefenen van de teken-

en schilderkunst bij kon dragen tot het vergaren van kennis en bovendien van groot praktisch nut was. In deze periode mocht alleen de upper-ten, niet het gewone volk, zich als niet-professioneel kunstenaar artistiek bezighouden.

In Nederland werd Constantijn Huygens, aanvankelijk als leerling van Hendrik Hondius, met de tekenkunst opgevoed.

Hij noemde het onderricht zelf nuttig; je had er plezier van bij het uitoefenen van de wiskunde; en bovendien spaarde het tekenen op reis de tijd uit van een schriftelijke weergave van het geziene (Huygens, 66)*. Na zijn tekenopleiding kreeg Huygens les in het miniatuurschilderen. Hij liet zich bewonderend uit over het werk van een der specialisten in het vak, Isaac Oliver, dat hij naar eigen zeggen in Londen had gezien (Huygens, 67-68).

Ook Hooft ontving tekenles. Hij kreeg naast muziek-, scherm- en danslessen onderwijs in het *teykenen*.

In tegenstelling tot het schilderen werd het tekenen in de 17de eeuw gezien als passend tijdverdrif voor een hooggeplaatste. Dat staat in verband met academische opvattingen, waarin het tekenen werd beschouwd als een geestelijk hoogwaardige bezigheid. Zelfs vorsten ontkwamen niet aan deze tendens. Vele 17de eeuwse koningen leerden in hun jeugd het tekenvak bedrijven. In ons land leerde prins Maurits de tekenstift hanteren.

In wezen bleef deze situatie in de 18de eeuw bestaan. Dat blijkt uit een vermelding van de kunstenaar Gerardus Wigmana, die na drie jaren in Rome te zijn geweest in dienst kwam van het hof van Friesland, waar hij stadhouder Johan Willem Friso en diens zusters onderwees in de tekenkunst (Wigmana, inleiding).

Jaren later hielp de hofschilder T. P. C. Haag de jonge stadhouder prins Willem V bij diens eerste schreden op het tekenpad (Lunsingh Scheurleer, 22; en Fock, 113).

In de loop van de 17de en vooral 18de eeuw ging de burgerij zich op steeds groter schaal bezighouden met het tekenen, in navolging van aristocratische kringen. Het kwam zover, dat men opmerkte: *In geen land is welligt het onderwijs in de Teekenkunst zoo algemeen dan in het onze; het wordt beschouwd als tot eene goede opvoeding behoorende; vandaar het groot aantal Teekenmeesters, dat men onder ons vindt.* (Van Eynden en Van der Willigen, III, noot 3, 496-497).

Hoewel wij het eerste deel van het citaat moeilijk kunnen toetsen op waarheidsgehalte, lijkt de passage veelzeggend. Het is heel goed mogelijk dat nieuwe 18de eeuwse opvoedingsidealen een rol hebben gespeeld bij de popularisering van het tekenen als onderdeel van de educatie van de bourgeoisie.

Een tweede accentverschuiving vormde de waardige plaats, die het graveren ging innemen naast miniatuurschilderen en tekenen. In Frankrijk gingen stemmen op, dat alle verzamelaars van prenten en tekeningen, alle edellieden en rijken die in de kunst waren geïnteresseerd, ofwel van nature ofwel gedreven door

snobisme, graveerden (Adhémar, 91 e.v. en 106 e.v.). Ook de gewone burger kon leren graveren.

In Holland was de al genoemde Cornelis Ploos van Amstel, firmant van de hopkopers Bontekoning en Aukes, een exponent van deze koerswijziging. Deze mededirecteur van de Amsterdamse stadstekenacademie bracht een enorme verzameling kunstvoorwerpen bijeen en schiep zelf een aanzienlijk grafisch oeuvre op hoog niveau, In 1773 kwam het zover, dat aan de Amsterdamse tekenacademie een tekenschool werd verbonden, waar leerlingen zonder beroeps-aspiraties konden leren tekenen.

De Van Lienders sloten zich met hun artistieke activiteiten aan bij de betrekkelijk recente opvatting, dat tekenen, graveren en aquarelleren niet waren voorbehouden aan kunstenaars, koningen of edelen maar ook beoefend mochten worden door de burgerij. Vaak geschiedde dat - net als bij de Van Lienders - ten dele in genootschapsverband.

De Van Liendertentoonstelling liet ons zien dat 18de eeuwse burgers in staat waren schitterende tekeningen te produceren. Een uitvoeriger en nauwkeuriger begeleiding zou het plezier bij de bezichtiging hebben verhoogd. Er blijven nu vele vragen onbeantwoord. Des te meer reden om uit te zien naar een bereede oeuvercatalogus van het werk van deze drie boeiende kunstenaars.

Paul Knolle

* De namen tussen haakjes zijn verwijzingen naar de bibliografie, de getallen geven de nummering van de pagina's in de betreffende publicaties aan.

Bibliografie

Over het Hollandse stadsgezicht, zie:

1. Hans Jantzen, *Das Niederländische Architektur-bild*. Leipzig 1910.
2. J. G. Links, *Townscape Painting and Drawing*. London 1972, vooral pp. 136-160.
3. *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw*. Tent. cat. Amsterdams historisch Museum 1977. Zie ook de hierin opgenomen bibliografie.

Over de Van Lienders, zie:

1. C. W. Wagenaar, „De regentenzaal van het Nederlands Hervormd Diaconie Weeshuis te Utrecht.” In: *Oude Kunst*, jrg. III (1918), 221-228.
2. *Jacobus van Liender, Pieter Jan van Liender, Paul van Liender en de stad Utrecht. Topografische tekeners uit de 18de eeuw*. Tent. cat. Gemeente-archief Utrecht 1978. Zie ook de hierin opgenomen bibliografie.

Over het tekenen in de opvoeding, zie: in het algemeen:

1. Allan Ellenius, *De Arte Pingendi*. Latin Art Literature en seventeenth-century Sweden and its international background. Uppsala and Stockholm 1960, 223-263.
2. Jochen Becker, „Zur Niederländischen Kunstliteratur des 16. Jahrhunderts: Domenicus Lampsonius.” In: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 1973, 45-61, vooral noot 7 op pp. 53-54.
3. In dezelfde editie van het N.K.J.: Ella Snoep Reitsma, „Chardin and the Bourgeois Ideals of his Time.” (pp. 147-243, vooral p. 204.)

Met betrekking tot dit artikel:

1. *De Jeugd van Constantijn Huygens door hemzelf beschreven*. Uit het Latijn vertaald, toegelicht en met aantekeningen voorzien door Dr. A. H. Kan (...). Antwerpen 1946.
2. Gerardus Wigmana, *Korte Schets of Denkbeeld Om tot een groote volmaaktheid in de Schilderkunst te geraken*... Amsterdam 1742.
3. Th. H. Lunsingh Scheurleer, „De Stadhoudelijke Verzamelingen.” In: *150 Jaar Koninklijk Kabinet van Schilderijen. Kon. Bibliotheek. Kon. Penningkabinet*. 's-Gravenhage 1967.
4. Willemijn Fock, „De schilderijengalerij van Prins Willem V op het Buitenhof te Den Haag (1).” In: *Antiek*, 1976/77, nr. 2.
5. *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst, sedert de Helft der XVIII Eeuw* door Roeland van Eynden en Adriaan van der Willigen (...). Haarlem 1816-1840 (4 dln.).
6. Jean Adhémar, *Graphic Art of the 18th Century*. Vert. M.I. Martin. New York-Toronto-London 1964.

CONTRIBUTIE 1978

In augustus 1978 hadden ca. 300 leden de contributie voor 1978 nog niet voldaan. Tengevolge hiervan heeft het bestuur besloten in de maand september de desbetreffende leden een brief met een acceptgirokaart te doen toekomen.

Aangezien het niet juist wordt geacht, dat de vereniging de lasten moet dragen, welke door verlate betalingen worden veroorzaakt, heeft het bestuur besloten, dat bij betaling van de contributie na 31 oktober 1978 een kostenvergoeding van f 4,- zal zijn verschuldigd.

Er wordt op gewezen, dat de kosten van de in september te verzenden brief ca. f 1,- en de portokosten voor de afzonderlijke verzending van het jaarboek f 2,75 bedragen; door te late betaling van de contributie zal bovendien een rente-nadeel ontstaan. Een kostenbijdrage van f 4,- is derhalve zeker terecht.

Het bestuur wekt daarom de leden op, de ontvangen acceptgirokaart nu ten spoedigste in te vullen en te retourneren.

Namens het bestuur,
J. F. J. Hoeting, penningmeester.

IN MEMORIAM W. A. M. HARZING

Op 22 juli 1978 overleed, bijna 80 jaar oud en tot zijn laatste dag onvermoeibaar actief, de Driebergse beeldhouwer Wim Harzing. Voor de leden van Oud-Utrecht bekend door zijn talrijke publikaties in Maandblad en Jaarboek gedurende de laatste kwart-eeuw, soms in directe samenhang met excursies naar Driebergen-Rijsenburg 1). Ook éérder al kan men zijn naam vinden, maar dan elders - en in artikelen over beeldhouwkunst en liturgie 2). Het zwaartepunt van zijn activiteiten verplaatst zich vandaar naar de lokale geschiedenis, maar beide aspecten van zijn werk tonen toch een duidelijke relatie: er zat in zijn geschiedbeoefening een duidelijk „sculpturaal” element. Hij wilde de objecten die hij historisch van belang vond ook gaaf aan zijn medemensen laten zien. Daarom heeft hij zulk een groot aandeel gehad in het bepleiten van de restauraties van de belangrijkste monumenten van Driebergen-Rijsenburg: Sparrendaal en de kerk van St. Petrus-Banden. Ook bij onderscheidene kleinere zaken bewerkstelligde hij meermalen, met zijn taaie volharding waar je niet omheen kon, een wending ten goede.

Hij was de motor achter de viering en de tentoonstelling „150 jaar Rijsenburg” in 1960 en de oprichter (in het monumentenjaar 1975) van de Stichting „Driebergen-Rijsenburg Vroeger en Nu”.

In zijn historische studies, en ook in zijn 4 boeken, 3) beperkte hij zich volstrekt tot Driebergen-Rijsenburg, in welke laatste plaats hij, lang vóór de samenvoeging der beide gemeenten, op 4 oktober 1898 was geboren. Om zijn artikelen in de oude Maandbladen (toen er nog geen registers op auteurs waren) op te zoeken, hoeft men slechts te kijken bij de trefwoorden Driebergen en Rijsenburg. Alles wat dáármee te maken had, hoe ver het ook mocht zijn, wist hij te voorschijn te brengen!

Baanbrekend werk verrichte hij door al in 1952 in het Jaarboek te wijzen op het belang van kerk en plein te Rijsenburg, op 'n tijdstip waarop de waardering voor de vroege 19e eeuw nog maar uiterst miniem was. De pas voltooide restauratie van de kerk heeft bijzonder veel aan hem te danken. Dat hij als eerste na 't gereedkomen van het werk vandaar uit is begraven laat ons een beeld van afronding na van dit zo plotseling afgebroken zeer actieve en inspirerende leven.

C. L. Temminck Groll

Van Harzings werk als beeldhouwer, aanvankelijk vooral religieus, later, bij de veranderingen in het kerkelijk klimaat, ook meer profaan van aard, hebben enkele jaren geleden, op een overzichtstentoonstelling in „Sparrendaal”, velen verrast kennis genomen.

Zijn belangstelling beperkte zich echter niet tot kunst en historie, ook het bredere terrein van kerk en samenleving boeide hem en op aanstekelijke wijze kon hij anderen daarvoor proberen te interesseren. Een vriendelijk, argeloos man zo op het oog, maar strijdvast en vasthoudend als het nodig was; een gelovig man, gelovend ook in de goede eigenschappen van zijn medemensen. Zo was Wim Harzing in de ogen van iemand die hem lang gekend heeft.

J. W. C. van Campen

Noten:

- 1) Jaarboek Oud Utrecht 1952, p. 117, *Ontstaan en weder-
varen van kerk en parochie Rijsenburg* en 1967, p. 75, *De
riddermatige hofstede en ambachtsheerlijkheid Rijsen-
burg*.
Maandblad Oud Utrecht 1953, p. 60; 1960, p. 67; 1961,
p. 115 (opgravingen Sparrendaal); 1962, p. 15 (v.
Berck); 1963, p. 13 (station Driebergen-Zeist); 1964, p.
33 (Sparrendaal) en p. 151 (Schippershuis); 1967, p. 63
(kasteel Rijsenburg); 1971, p. 55 (Rijsenburg kousenfa-
briek); 1973, p. 66 en 1975, p. 44 (Kerkplein).
Voorts: Gildeboek 1955, p. 89 en Bulletin Kon. Ned.
Oudh. Bond 1964, kol. 107, *De Buitenplaats Sparrendaal
te Driebergen*.
- 2) Over Wim Harzing: Gildeboek 1922-23, p. 23; 1928 p.
59 en 1942 p. 17. Opgang 1927, p. 490 (altaar St. Tho-
maskerk Amsterdam) en R.K. Bouwblad 1936-37, p.
393. Door Wim Harzing; Tijdschrift Liturgie 1937, p. 85;
Gildeboek 1950, p. 48 (beelden in devotiekapellen).
- 3) *Hoe Rijsenburg ontstond en groeide, 1960*.
Kent u ze nog... de Driebergenaren en Rijsenburgers,
Zaltbommel 1972
*Driebergen en Rijsenburg, hoe zij ontstonden en groe-
den*, Driebergen-Rijsenburg 1973.
Driebergen-Rijsenburg in oude ansichten, Zaltbommel
1976

E:V:AKABOA

Dank zij veler belangstelling heeft de betekenis van het verschijnsel AKABOA zich nu toch wel duidelijk geopenbaard. Het zou te veel plaatsruimte vergen hier alle vermeende oplossingen van het door mij gestelde probleem op te sommen. Het zij genoeg te vermelden dat met „E:V:“ niet „ex urbe“ en ook niet „ex voto“ is bedoeld, zo min als „AKABOA“ een merkteken voorstelt. E:V:AKABOA staat voor Eduard van Akaboa en dit laatste woord is dus een familienaam.

Van allen, die mij met de oplossing van het raadsel Akaboa hebben geholpen of bedoelden te helpen, moge ik twee met name noemen en wel mevrouw dr. E. P. de Booy en de heer G. C. van Leersum. Dat ik eerstgenoemde, nog wel de beheerster van het Centraal Register van Particuliere Archieven, niet eerder bij mijn onderzoek had ingeschakeld, lijkt - of is - achteraf onbegrijpelijk kortzichtig, maar de gedachte was nooit bij mij opgekomen dat Akaboa ook een familienaam kon zijn. Toch bleek dit zo te wezen, nadat mevrouw De Booy mij op dit spoor had gezet. („Confessiones“ behoeven je naam nog niet te schaden.) De heer Van Leersum, mede-auteur van het in 1975 verschenen boek „Langs de oude Utrechtse kerken“, ver-

telde mij, al vier jaar op zoek te zijn naar E:V: Akaboa, van wie hij mij ook koperwerk kon noemen in drie niet door mij vermelde dorpskerken in onze provincie.

Niets meer dus dan een - zij het voor onze oren wat buitenissige - familienaam. Na alle min of meer vindingrijke, vernuftige, soms doorwrochte gissingen, vormt de oplossing zeker een anti-climax. Zo is het dikwijls. Sherlock Holmes wees er al op, dat men telkens weer het voor de hand liggende over het hoofd zag. Zijn goede vriend Watson moest het dan ontgelden en op een irritant schoolmeesterachtige manier placht hij zijn terechtwijzing in te leiden met de woorden: „My dear Watson!“. Van mevrouw De Booy daarentegen heb ik niets van dien aard te horen gekregen, haar intensieve omgang met schoolmeesters ten spijt.

In een volgend nummer hoop ik het een en ander over Pieter Bredie en Eduard van Akaboa te mogen berichten. Nu reeds mijn bijzondere dank aan allen die zich te mijnen behoefte moeite hebben willen geven.

P. H. Damsté

TRAWANTEN VAN HET KASTEEL VREDENBURG

Enkele leden van onze vereniging reageerden in het maandblad op onze vraag naar meer informatie over de *trawanten* op het kasteel Vredenburg. Zij wezen er o.m. op, dat aan het begrip *trawant* twee verschillende woorden ten grondslag liggen: a) het franse *truand* en b) het duitse *trabant*. *Truand* betekent bedelaar, landloper, vagebond; *trabant* betekent handlanger, huursoldaat (met vele varianten daarop natuurlijk).¹⁾ Men is de woorden *truand* en *trabant* in de 16e eeuw door elkaar gaan gebruiken, waardoor het bestaan van het begrip *trawant* wel verklaard is. Voor de aanwijzingen, die wij ontvingen, zijn wij zeer erkentelijk.

Wat wij wilden betogen is echter, dat de *trawanten* van het kasteel Vredenburg óf wel *bedelaars*, óf wel *huursoldaten* kunnen zijn. In het eerste geval zijn de

trawanten „cameren“ de verblijfplaatsen van gearresteerde bedelaars; en het tweede geval de verblijfplaatsen van de soldaten. Twee heel verschillende bestemmingen dus. De archiefstukken zullen wellicht de oplossing kunnen brengen.

P. G. M. Hofmans
A. Graafhuis

¹⁾ Men zie hiervoor:

Woordenboek der Nederlandsche Taal. Zeventiende deel. Eerste stuk. 's Gravenhage-Leiden. 1960
Frank-van Wijk en van Haeringen, Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal. 's Gravenhage, 1976.
J. de Vries, Nederlandsch Etymologisch Woordenboek. Leiden. 1971.

NIEUWE LEDEN BLIJVEN TOESTROMEN

In dit nummer weer een „ouderwets“ groot aantal nieuwe leden, aan wie wij een hartelijk welkom toe-roepen. Mogen zij hun weg in onze vereniging vinden en op hun beurt anderen opwekken eveneens als lid toe te treden. Slechts dan kan Oud-Utrecht zich mani-

festeren als een zich steeds vernieuwende organisa-tie.

Namens de Propagandacommissie,

J. Schuttevâer

L. J. Abelman, Goes
J. D. Beekes-Bothof, Bilthoven
mevr. L. M. Berg-Broekmeyer, Zeist
H. Beugels, Utrecht
J. Bolhuis, Wijk bij Duurstede
drs. H. Borstlap, Utrecht
A. B. van den Broek-Hom, Utrecht
R. E. de Bruin, Utrecht
B. van Capelle, Utrecht
J. G. van Cleef, Utrecht
A. en H. Eggen, Utrecht
J. Gerritsen, Utrecht
C. J. A. van Gisbergen, Utrecht
N. de Greef jr, Woudenberg
mevr. R. Hamelink, Utrecht
mr. F. M. J. Hermans, Utrecht
A. N. Houtman, Utrecht
mevr. G. Immink, Haren (GR.)
J. D. Jansen, Utrecht
H. J. de Kievit, Eindhoven
E. Klinkhamer, Utrecht

E. Koenders, Utrecht
mr. J. F. J. de Kort, Utrecht
mr. A. van der Kroft-Petit, Driebergen-Rijsenburg
mr. A. J. Kronenberg, Naarden
J. M. M. van der Mei-Zilverentant, De Meern
mevr. I. P. Moojen-van Tongerlo, Hilversum
J. M. Muller, Utrecht
J. C. R. van Reedt Dortland, Utrecht
E. Ringsa, Utrecht
H. M. J. Sayles, Utrecht
H. van Schagen, Utrecht
A. H. A. Slangen-Zwanenburg, Bilthoven
S. van der Steen-Kapteijn, Utrecht
drs. A. J. M. Sturkenboom, Driebergen-Rijsenburg
I. E. M. Sutorius, Utrecht
F. J. A. van der Velden, Utrecht
mevr. H. C. F. Vreeswijk-Hoogenboom, Oudewater
J. M. Weststeijn, Utrecht
H. J. M. Winkelman, Utrecht
P. de Wit, Delft
mevr. J. W. van Zaanen, Utrecht

BOEKENSCHOUW

De Kovelaaarstraat

Eigenlijk had ik boven deze bespreking niet alleen de naam van de Kovelaaarstraat willen zetten - waarvan er in Utrecht maar één is -, maar de naam van de schrijver JANSEN, waarvan er honderd en meer in Utrecht bestaan. En ik had willen beginnen met de uitroep: Honderd Jansens gevraagd.

Want zoals er honderd straten in Utrecht zijn die Kovelaaarstraat zouden kunnen heten, toch is de deor Gerrit Jansen besproken straat uniek. En hoewel er misschien wel méér Utrechters Gerrit Jansen heten, van de Gerrit Jansen van „De Straat: een portret“ vind je zo gauw geen kopie. Ook uniek dus.

Het werk van Gerrit Jansen verdient in ons maandblad meer aandacht dan deze korte bespreking. Niet omdat het de Kovelaaarstraat betreft, maar omdat het

boek, waarin Jansen de resultaten van zijn straat-onderzoek heeft vastgelegd, voor de lokale geschied-schrijving in het algemeen en voor de geschiedschrij-ving van de stad Utrecht in het bijzonder van enorme betekenis kan zijn. Theoretisch bestaat de mogelijk-hed om het onderzoek van Gerrit Jansen op dezelfde manier voort te zetten in andere straten, buurten, dor-pen en steden, praktisch is dat niet goed mogelijk: de straten zijn er bij bosjes, maar er zijn geen Jansens genoeg.

Ik moet u verklappen dat de Kovelaaarstraat het aan zichzelf te wijten heeft, dat nu alles op papier staat.

„Je zit in de trein uit Arnhem, die vaart mindert om zonder ongelukken het station Utrecht binnen te lo-pen. Plotseling is er in die dichte massa huizen, stra-

ten, gebouwen en begraafplaatsen waar je langs glijdt iets bijzonders: een feestende straat, prachtig verlicht, vol kleur, vlaggen, mensen en muziek. En voor je van je verbazing bent gekomen ben je er al voorbij. Maar het is een beeld dat blijft hangen".

Dat buurtfeest van „Ons Genoegen" was er de oorzaak van, het werd in 1924 al gevierd, het feest bestaat nog, dit jaar al voor de vierenvijftigste keer.

Jansen gaat de bouw van de amper veertig huisjes na, van het plan, dat „met verschuldigde eerbied" aan Burgemeester en Wethouders werd aangeboden, tot en met het gereedkomen toe. En dat allemaal in de stad Utrecht, die een eeuw geleden uit zijn voegen barstte, toen er graantjes mee te pikken vielen van de enorme economische groei, die zich overal in de wettelijke wereld aftekende.

En ja, toen de huisjes er stonden - elk op vier bij acht meter - en de mensen kwamen, ontwikkelden zich de zaken als vanzelf. Er werd - zoals overal elders - in de huisjes armoe geleden, er werden banden gesmeed, er heerste verdriet, er werd geroddeld, er waren wel eens moeilijkheden, men had er plezier - tot zover niets bijzonders dus -, maar er werd óók feest gevierd en dat vind je niet overal. Men zou het in de Kovelaastraat niet zonder buurtfeest meer kunnen.

Het bijzondere van de studie van Gerrit Jansen is, dat hij kans ziet de Kovelaastraat en de bewoners uit te tillen boven het alledaagse - vaak negatieve - beeld, dat er over dit soort straten bestaat. Hij tekende de verhalen op, zoals zij hem werden verteld, hij liet iedereen uitpraten en schrapte alleen dáár waar dat beslist nodig was. En zo droegen soms op het eerste gezicht maar zeer gewone gebeurtenissen bij tot het doel, dat de socioloog Jansen aan zijn werk gesteld had: een opvallend portret te maken van een onopvallende straat, waarvan er wel dertien in een dozijn gaan.

En de schrijver verzucht daarbij: Wat een directe kennis en inzicht over praktisch de hele twintigste eeuw - en zelfs nog verder terug - is er bij thans nog levende mensen opgeslagen!

ZO GOED ALS ONGEBRUIKT!!!!

Nog een enkele aantekening: De naam Kovelaastraat herinnert - zo wordt beweerd - aan de „kovels" (of kappen) van de monniken, die de streek ter plaatse in cultuur hebben gebracht. Het zij zo. Ik herinner alleen aan het artikel van mr. S. Muller Fz. over „De afbeeldingen van de Utrechtsche stadsbanier en van de kovels der burgemeesters". 1)

Als archivaris heb ik de zin van Jansen - te lezen op blz. 13 van zijn boekje - goed tot mij laten doordringen: „De belangrijkste bronnen waar ik uit kon putten vond ik op het gemeente-archief en in de straat zelf". Dat is nogal wat, want het betekent, dat voor het verichten van een verantwoord historisch onderzoek - met name van de laatste eeuw - naast de informatie

van (soms zeer) bejaarde stadgenoten, het stadsarchief zélf - en de daar in bewaring gegeven verzamelingen - van overwegende betekenis kunnen zijn.

Het onderzoek, dat Jansen verricht heeft, staat natuurlijk niet op zichzelf; er is op dat gebied al meer gedaan. Vast staat, dat Jansens nasporingen van belang zijn voor de kennis van nog niet zo lang vervlogen jaren. Ik hoop eigenlijk, dat Jansen navolgers krijgt.

Het verhaal over de 19e en 20e eeuw kan pas goed geschreven worden, wanneer er méér studies als die over de Kovelaastraat voltooid zijn. Ik ben van mening, dat een beroep op de archiefdienst van de stad niet tevergeefs zal worden gedaan. Temeer omdat nu toch wel duidelijk is, dat het zonder raadpleging van de stedelijke verzamelingen op de Alexander Numankade gewoon niet kan. En ook niet mág, dacht ik zo.

A. Graafhuis

1) Jaarboekje van „Oud-Utrecht" 1924.

Gerrit H. Jansen, *De straat, een portret. Muiderberg, 1978. 148 blz., geïll. f 19,50.*

MAANDBLAD
oud-utrecht


51e jaargang - nummer 9 - september 1978

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zullenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

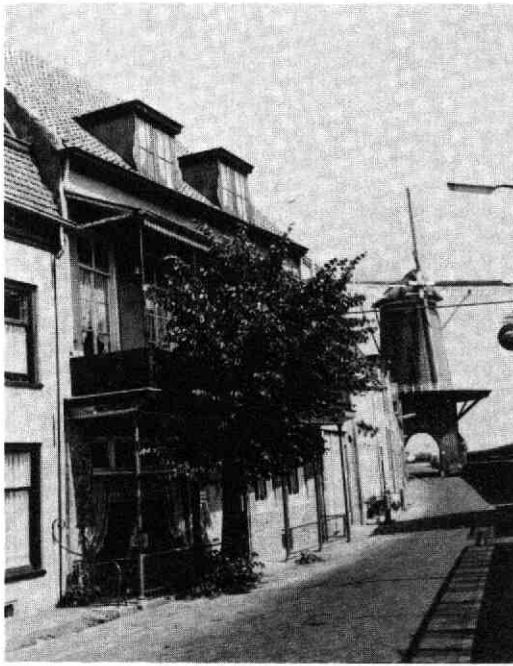
A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

DE ERFENIS VAN EEN WIJKSE HERBERGIER

Achter de leilinde in de Dijkstraat te Wijk bij Duurstede staat een huis met een opvallend hoog dak, het „Schippershuys“, dat sinds eeuwen gastvrijheid biedt aan bezoekers van deze stad. Worden er tegenwoordig slechts dranken, al of niet alcoholhoudend, en - indien voorradig - pannekoeken geserveerd, in vroeger tijden was het Schippershuys een herberg van goede naam en faam¹⁾. Tot in de zestiger jaren van onze eeuw luidde een opschrift aan de zijgevel nog „Hotel-Restaurant“. In 1971 wist de oudste caféhoudster ter plaatse, vrouwtje Udo, toen 90 jaar oud, te vertellen dat zij als jong meisje gediend had in het Schippershuys en dat daar rond de eeuwwisseling alleen deftige lui plachten te komen. Zelfs de toenmalige (ongehuwde) burgemeester van Wijk bij Duurstede was vaste, inwonende pensioengast van het Schippershuys.

De geschiedenis van het Schippershuys gaat terug tot 1698, in welk jaar Hendrick Willemszoon van Rossum



Het Schippershuys en de molen „Rijn en Lek“ aan de Dijkstraat te Wijk bij Duurstede. Zomer 1978. (foto: de auteur)

het huis kocht van David Broers, oud-burgemeester van Wijk bij Duurstede, voor 800 Caroli gulden. Uit het archiefonderzoek dat aan dit artikel ten grondslag ligt, blijkt dat het gaat om *huizingen met twee anexe stallingen, erve en grond, staande en gelegen binnen deeze stad aan de Waterpoort*. Van deze poort is niet meer blijven staan dan de twee posten. Alle aandacht op die hoogte van de dijk wordt opgeëist door de korenmolen „Rijn en Lek“ uit 1659, de enig overgebleven walpoortmolen in den lande.

De nieuwe eigenaar van het huis, stamvader van de schrijver van dit artikel²⁾, was tapper en maakte deel uit van het tappers- of Lichtmisgilde in Wijk. Dit gilde kwam jaarlijks bijeen op 2 februari, het feest van Maria Lichtmis. Hendrick Willemszoon van Rossum maakte van zijn huis een herberg en tapperij en gaf er de naam aan die het nu nog draagt. In de jaren 1698 en 1699 was hij *pagter van de Staten Impost op de brandewijne over dese stad ende de vrijheid van dien*. Een van zijn zonen, Gerard Godert van Rossum, gedoopt op 24 maart 1721, zette in 1751 de zaken voort. In dat jaar stierf nl. Annigje van Rossum-Robbers, de tweede vrouw van Hendrick Willemszoon, ook lid van het Lichtmisgilde, die na de dood van haar echtgenoot herbergierster in het Schippershuys is geweest.

Van 1751 af heeft Gerard Godert, die ongehuwd is gebleven, de herberg gedurende 38 jaar gedreven. Zijn sterfdatum is 12 oktober 1789; zijn knecht Willem van den Boogaard en Willem van Hazendonk zijn aangewezen als executeurs-testamentairs, en voor Leendert van Schaik, openbaar notaris *voor den Edele Hove van Utrecht gecreëerd en beedigd bij den Edele Achtbare Heeren Borgemeesteren en regeerders der stad Wijk bij Duurstede* maakten zij op 30 oktober van dat jaar een staat van inventaris van het Schippershuys³⁾. De erfgenamen waren Gerards broers en zusters, en na aftrek van schulden bleef er een bedrag van f 2467,— onder hen te verdelen over. De inventarislijst gunt ons een blik in het Schipperhuys; alle vertrekken worden stuk voor stuk uitvoerig beschreven. Verder zijn er kapitels met de baten en lasten, en daaruit blijkt dat er in die jaren vlot met het krijt werd geschreven!

Het zevende kapittel van de boedelbeschrijving geeft een opsomming van de nog te vorderen posten. Daarin komen namen voor van (stam)gasten die het vermelden waard zijn:

den Heere Grave van Nassau la Lecq wegens verteringen van 6 july tot 20 October 1785; (4 jaar crediet!),

Zijne Excellentie den Hoogwelgeboren Heer Generaal van Hardenbroek ter zaake van eenig verschot van den 13 April tot den 27 July 1789;

de schilder Cornelis van Cuylenborg voor Logies en Verteeringen van den 18 October tot 31 December 1785; (De intrigerende vraag die hier opduikt is wel of deze schilder inspiratie heeft opgedaan tijdens zijn verblijf van tien weken, en of daarvan iets terug te vinden is in zijn werken. Hij is bekend als schilder van landschappen, portretten en genretafereelen bij kaarslicht, o.a. een drinkende boer).

Verder nog: De heere Grave van Rechteren Heere van Geeresteyn wegens verteeringen door een werkman en twee paarden den 30 October 1787;

Jan Beeck en Jacobus van Eck voor logies en verteeringen van twee moolenmakers van 10 Maart tot 28 dito 1789; (dit zal zeker een reparatie aan de molen „Rijn en Lek” betreffen, die enkele huizen verder staat).

Een opvallende categorie gasten bestaat uit de mannen die een rol hebben gespeeld in de roerige patriotentijd, toen Wijk bij Duurstede een zeer extreme positie innam en zich fel tegen het stadhoudelijke bewind kantte⁴). Het zijn o.a. *de Heer Van Lidt de Jeude te Thiel, wegens logies en verteeringen van den 8e tot den 20e September 1786; de Heer Mr. Adriaan de Nijs voor logies en verteering van de heer Mr. Joannes Conradus de Kock van 23 April tot 10 November 1786; den selven voor als vooren van den Heer C. W. Probsting van den 2 May tot den 6 November 1786; de leeden van het zoogenaamd Defensie weezen te Wijk voor logies en verteering van de Heeren Sperle, Bon en Iterzon mitsgaders van eenige Constabels, volgens overgeleeverde Reekeningen van 22 September 1786 tot 9 January 1787, de Heer Haentjens te Rheenen wegens verschot op den domainen Tol te Wijk en verteeringen van 15 May tot 3 Junij 1779.*

In het achtste en negende kapittel zijn de schulden opgenomen, met name aan de leveranciers: *een halv aam geneever (f 39,20); 15 tonnen Turft à 13 stuivers; Schipper Huybert Kooy voor geleeverde pijpen (f 6,—); Caspar van den Berg voor een jaar scheerloon (f 3,—); Bartholomeus Vinjole voor een jaar Paruyken opmaken (f 3,—); de erven van Hendrik van Mierloo voor geleeverde schoenen etc. van de jaaren 1764 tot 1776 (f 41,75). Gerard Godert van Rossum heeft twee koeien gehad die hij liet grazen op het Lievevrouwenkerkhof. Daarop wijzen de posten *een halv jaar hoorngeld van twee melkkoeyen (f 5,40) en twee jaar huur van het kerkhof (f 4,20), te voldoen aan de kerkmeester van de stad Wijk.**

De begrafenis van de overleden herbergier heeft het een en ander gekost: *f 130,— voor de kerkelijke diensten bij de Roomsche Gemeente gebruikelijk; f 3,— voor degenen die het lijk van de overleedene ontkleed hebben; f 16,— voor het maaken en leeveren van de doodkist; f 4,35 voor het drukken en leeveren van de Rouwbrieven; f 5,25 voor gedaane diensten van Jan Jacob Vollenhoven en Reynier Kloot, groefbidders; f 12,50 voor huur der Rouwmantels; f 4,50 aan drie*

manteldragers voor het ombrengen der mantels; f 22,75 den heer Oud Burgermeester Verhel in qualiteite als kerkmeester voor kerkengerechtigtheeden wegens het luynen der klokken, openen van het graft, impost van de kist, de baar en baarkleed; f 1,20 voor Rebekka Hageman voor het op- en toeleggen van het graft; f 3,— voor het uytdelen van de stuyten⁵); f 5,20 voor Jufvrouw Elisabeth Knyff voor Linnen tot bekleedinge van de doodkist. Alles bij elkaar kostte de begrafenis 244 gulden, 101 stuivers en 32 duiten; voor het begrafenismaal moest betaald worden 35 gulden, 38 stuivers en 12 duiten.

Laat ons nu eens het Schippershuys binnegaan, achter de heren Van den Boogaard en Van Hazendonk aan. We kunnen dan zien hoe een herberg van zo'n tweehonderd jaar geleden eruit ziet:

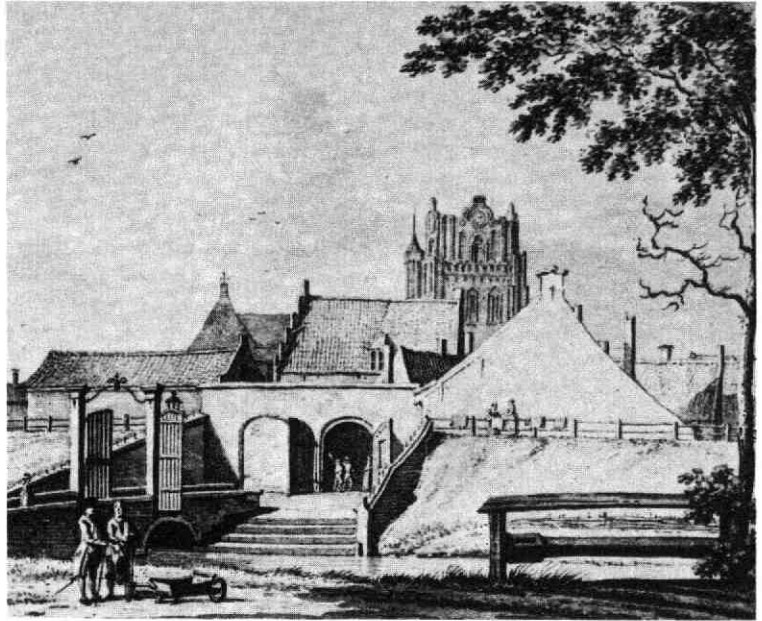
In de *herbergkamer* staan twee herbergtafels, met acht leren stoelen eromheen. Er zijn twee banken, en in een hoek staat een hangootafel; twee vogelkooien met een kanarie erin hangen aan de zoldering. De wanden worden gesierd met niet minder dan 23 schilderijen. Verder hangen er een rek met een dozijn Delftse borden en een half dozijn schotels, plus nog een spiegel in zwarte lijst. Tot de inventaris behoren o.a. nog drie koperen blakers, twee stoven, een koperen en twee ijzeren tabakscomforen, een spoelbak, een engels cits schoorsteenkleedje, een hangbuffetje en een bronwaterskruikje. Wat het drinkgelag betreft: er wordt bier, wijn en genever geschonken. We tellen 45 bier- en wijnglazen, 6 tinnen bierpintjes, een tinnen kan, een dito mingelen⁶), een tinnen mutsje⁷) en vijf geneverflessen. Ook zijn er een tinnen maatje en dito half maatje; in een tapperij mogen die natuurlijk niet ontbreken.

De *Agterkamer* is gemeubileerd met een herbergtafel, twee hangoottafels, een bank, drie leren stoelen en zes stoelen met geel trijp, twee ordinaire stoelen, een schenktafeltje en een *caggel* met daartoe behorende pijpen. Er staat een hoekbuffet met serviesgoed: porcelainen koppen en schotels, tinnen schenkkannen, drie koperen koffiekannen, en een tinnen schenkbord. Opvallend zijn de tabakscomforen, van koper en van tin, de drie zwarte *quispedoiren* en de twee leien. Verder een massa glazen, waaronder 28 beste Roemers, 16 groene Roemers en drie *pocaalen*; voor koffie en thee 16 *differente porselaine kopjes en schoteltjens, negen engelse dito, een porselaine zuikerpot en een ijzeren zuikerscheer; drie swarte trekpotten, een geel en dito en vijf swarte melkkanntjes.*

In de *gang* hangen o.a. een koperen vergiettest, een dito doorslag en een melkjuk met de kettings - alles behorend tot het melkgerei - we zien een rek met 4 Delftse schotels en 8 dito borden; er staat een tinnen waterpot en we vinden er 15 tinnen mengelen⁶) en een scheerbekken. Er is overal aan de rokers gedacht: ook hier treffen we twee koperen *tabakscomphoirtjens* aan.

Komen we boven, op de *grootte booven voorkamer*, dan zien we twee ledikanten met groen *cadjant*en behangsel⁸), twee bedden met de nodige kussens en

De Waterpoort te Wijk bij Duurstede. Aquarel, anoniem, circa 1737. (foto: Rijksarchief Utrecht).



dekens en twee peluwen. Het meubilair wordt verder gevormd door een *Eyke laatafel*, een ovale tafel met een kleed, twaalf stoelen met losse kussens van *serie de fleur*⁹) en een spiegel met vergulde lijst. Om het interieur van deze ruime gastenkamer te voltooien moet melding gemaakt worden van een *stevel knegt*, een *stooff*, twee witte waterpotten, een kaspiegel, een *stomme knegt* en een tafelschel. Aan de muren in totaal 22 zo grote als kleyne schilderijen. In de kleine logeerkamer aan de voorkant staan twee bedden, er zijn twee peluwen en de daarbij behorende kussens en dekens. Delfts aardewerk is er volop: op de *Eykenkast* een stel van vijf, en verder drie Delftse potten, twee dito kommen en 18 borden. Rondom de neerslaande tafel staan *zeeven gemeene stoelen*, en aan de muren hangen twaalf schilderijtjes. Voor het raam twee *glasgordijnen met roeyen* en vier *groene saeye gordijnen met vallen*. Het *kleyne boovenkamertje* bevat niet meer dan twee bedden met het beddengoed, drie stoelen, een spiegel en een schilderijtje.

De *zolder* is van ruime afmetingen en wordt als opslagplaats gebruikt: klein meubilair, huisraad, een *Eyken kast (welke de kinderen van Joost van Rossum zeggen dat haer toebehoort)*, etenswaren als een stuk rookvles, een ham, een *parthije appelen* en vijf *zoetemelkse kazen*. De lijst van de zolder wordt besloten met de vermelding van eenige *Rommelerije*.

De *kelderkamer* is kennelijk de privé kamer van de herbergier. Vrijgezel als Gerard Godert van Rossum was, had hij waarschijnlijk geen behoefte aan meer ruimte voor zichzelf. Zou hij ook niet de meeste tijd hebben doorgebracht in de gelagkamer, bij zijn gasten? Er hangt een *Vries hang horloge* aan de muur, er

staat een *bruyne thee stooff met bak en comphoir*, er is een half dozijn Japanse borden, een japanse scheerbekken (zouden ze niet uit China komen?), een verlakte theetafel, een eiken bureau - waar het constante geld in opgeborgen was (ruim f 243,-) en wat kostbare spullen zoals een paar zilveren schoengespen en idem broekgespen, twee paar gouden manchetknopen en een zilver zakhorloge. Rond de hangootafel staan 8 stoelen met geel trijpen kussens. Als je alle schaaltes, kommetjes, kopjes, pulletjes en schotels - kapot of niet kapot - die in deze kamer staan optelt, kom je aan een totaal van 240 stuks, *porcelain of engels goed*.

De keukeninventaris (*in het kleine Agterkeukentje en in de Agterkeuken*) telt 110 nummers: allerlei huisraad, keukengerei, potten en pannen, serviesgoed en bestek. In het achterkeukentje stond ook een bed - sliep de meid daar? Een keuze uit de lijsten zal de liefhebber van antiek doen watertanden: een kniptafel, 50 gele engelse borden, een verlakt kabinet, twee en een half dozijn tinnen borden, een koperen tafelcomfoor en trekpot, een koperen schuimspaan, vier koperen weegschalen, twee tinnen *quispedoiren*, twee *staalen snuyters*, koperen blakers, een tinnen ovale schotel, een koperen lamp, een ijzeren doofpot, een hangijzer, een koperen braadpan en deksel, een blaaspijp en enig rood aardewerk.

In de *kelder* onder de kelderkamer vinden we onder meer een ton met snijbonen, een pot met ingelegde slaboontjens, enig bessenat, een *grote brandewijns vles*, omtrent een *anker fransche wijn*, acht *bottels rinsche wijn*, omtrent $\frac{3}{4}$ *aam geneever* en vanzelfsprekend een grote en twee kleine *tinne tregters*.

Als we onze inspectietoetocht op het erf en in de annexe stallingen vervolgen, komen we in het haverhok, waar een haverkist staat en een tonnetje met paardebonen; er hangt een lantaarn en er liggen enige touwen en rommelarijen. In de *koeystal* worden niet alleen de twee melkkoeien gestald, maar er staat van alles en nog wat: gekloofd hout, takkenbossen, een *parthijtje steenkool*, een karnwip, een *waskern* en een *vleeschkuyp*, een gemakstelletje, een koperen waskeetel, vier wateremmers en voorts enige prullen van weinig belang. De *paardestal* levert voor de inventaris een *hooymand* op, twee voederbakken, een wagenwip, een *zeyst*, een *kruywagen* en een *hooystick*; er liggen ook vier roskammen.

Op de *plaats* tenslotte staan een *vaatenkastje*, een schuurblok, een *reegenton*, drie wastobben, en volledigheidshalve worden ook een hoopje oude steenen en een *parthijtje messen* in de lijst opgenomen.

Het vijfde kapittel - van linnen, serviesgoed en manskleeders - bevat alles bij elkaar 346 artikelen. Een greep eruit: 60 beddelakens, 60 slopen, 7 witte handdoeken, 106 *servietten* en 18 tafellakens wat het linnengoed van de herberg betreft. De garderobe van de overledene bestaat onder meer uit een *blauwe vriesduffelse rok*, twee *laakense blauwe rokken*, drie *swart laakense camisolles*, twee *laakense broeken*, een *tryppen dito*, twee *roode damaste borstrokken*, twee *swarte zeyde dassen*, twee *hoeden* en twee *paruyken*; voor het morsen 14 paar mouwen en voor 's nachts twee *catoenen beddejakken*. Tot het ondergoed kan alleen gerekend worden een stapel van 38 hemden. Dan nog vier paar zwarte en vijf paar witte kousen, drie paar muilen en een paar pantoffels. Je zou daaruit kunnen afleiden dat Gerard Godert de laatste jaren geen schoenen meer gedragen heeft; de hiervóór vermelde rekening van de schoenmaker vermeldt schoenen, geleverd in de jaaren 1764 tot 1776. Hij zal dan wel moeilijke voeten gehad hebben! Over die laatste jaren voor zijn dood zijn slechts gissingen mogelijk: ziekte, ziekbed en doodsoorzaak blijven in het duister. De dokter heeft na de begrafenis een flinke rekening ingediend: *Aan Petrus Anthonius de Montain koopt voor geleverde medicamenten etc. bij accoord f 160,- van waar op door de overleedene is betaald f 52,-*.

Uit het eerste kapittel blijkt dat de knecht Willem van den Boogaard ingevolge het testament de nieuwe waard van het Schippershuys met de inventaris is geworden tegen betaling aan de boedel van f 1400,-. Het knechtsloon bedroeg f 50,- per jaar; dat kost en inwoning daarbij inbegrepen waren lijkt waarschijnlijk. Als legaat kreeg hij tweehonderd gulden, en voor het werk als executeur f 75,-. Van Rossums dienstmeid, Aaltje Coermans, kreeg een legaat van f 300,-. Zij had een jaarloon van f 70,- en de tweede dienstmeid, Willemijntje van Oosterom verdiende f 40,- per jaar.

Het merendeel van de omzet van het Schippershuys zal wel van de kant van de Rijnschippers gekomen zijn. Zij hoefden niet ver te lopen als ze aangelegd

hadden om te laden en te lossen. De nieuwe waard zal hun klandizie zeker hebben willen vasthouden, hetgeen valt op te maken uit een notariële akte die dateert van drie dagen vóór de boedelbeschrijving. Daarin komen Willem van den Boogaard en zijn buurman Anthonij Kloot overeen dat laatstgenoemde *géén Herberge oft Tappersneeringen binnen deese stad zal houden oft exercereen ofte van sijnenweege eenige Herbergen oft Tappersneeringen binnen deese stad door ymand anders doen houden ofte doen exercereen ten zij met volkoomen bewillinge van den comparrant ter andere zeyde*. Anthonij Kloot bekleedde het ambt van bediende aan Hun Ed. Mog. Domainen Tol-Comptoir te Wijk bij Duurstede. Als de schippers hun tolgeld bij hem hadden betaald, konden ze bij de buurman hun tol aan Bacchus kwijt! De Wijknaren konden hun dorst op heel wat adressen lessen: de presentielijst van het Lichtmisgilde vermeldt jaarlijks gemiddeld 15 namen van tappers. Op een bevolking van zo'n 2000 zielen is dat niet weinig. Zij zullen echter ook veelal aan klanten geleverd hebben die van buiten kwamen, streekcentrum als Wijk bij Duurstede vanouds is geweest.

Een momentopname uit de geschiedenis van het Schippershuys in Wijk bij Duurstede - meer wil het bovenstaande niet zijn. Dat een herberg een van de plaatsen is waar het alledaagse leven van onze voorouders zich heeft afgespeeld, ligt voor de hand. Schilders als Jan Steen en Adriaan Brouwer, om er een paar te noemen, hebben dit leven met verve vastgelegd. Ook uit droge archiefstukken kan het leven vóór en achter de tapkast ontdekt worden. Ze hebben het, anders dan met het penseel, zwart op wit vastgelegd. Hoe de couleur locale geweest is, wordt aan de fantasie van de lezer overgelaten.

Nijmegen

K. W. J. van Rossum

1. Zie: H. Hijmans. *Wijk bij Duurstede* (1951), blz. 48.
2. Zie: Van Rossum - *Genealogie van een Stichts geslacht 1691-1971* (1971).
3. Archieven der Notarissen, Rijks Archief Utrecht; inventarisnummer 1750.
4. Zie: J. F. Croockewit. *De patriotten te Wijk bij Duurstede in de jaren 1783-1787*. (1889).
5. *Stuyten* zijn kleine langwerpige broodjes.
6. *Mingelen* (ook: *mengelen*) is een inhoudsmaat van pl. m. 1 liter.
7. Een *mutsje* is een inhoudsmaat voor brandewijn van 1,5 dl.
8. *cadjanten behangels*: vermoedelijk gordijnen die ter afscherming dienden (cacher = verbergen).
9. *serge* is gekeperde wollen stof; *de fleur*: met bloemetjes.
10. Resolutiën van het tappersgilde 1708-1798. Oud-archief Wijk bij Duurstede, inventarisnr. 620.

Naar wie was de Mengelberglaan genoemd?

De vraag of de Mengelberglaan te Utrecht, die in 1945 haar naam in Wolter Heukelslaan veranderd zag, wel naar de in Utrecht geboren dirigent Willem Mengelberg genoemd was, werd in de loop der jaren nog al eens schuchter gesteld. De twijfel dateert waarschijnlijk al van 1929.

Toen in de gemeenteraadszitting van 7 maart van dat jaar voorgesteld werd een der straten bij de Groenten- en fruitveiling te noemen naar de voormalige wethouder De Waal Malefijt, antwoordde burgemeester Fockema Andreae, dat *het geven van namen van nog levende personen aan straten in Utrecht niet gebruikelijk was* - en op een interruptie: *er de Mengelberglaan dan?*, volgde de repliek: *Dat is onjuist. De straat is uitdrukkelijk niet naar Willem Mengelberg genoemd. Toen deze naam aan deze straat werd gegeven, hebben B. en W. uitdrukkelijk den jubilaris Willem Mengelberg geschreven, dat deze naam gekozen was om hem en zijn geslacht (wij dachten in het bijzonder ook aan zijn vader, die hier heeft gewoond) te eeren.* (Gedrukt gemeenteraadsverslag).

Waarschijnlijk herinnerde de burgemeester zich op dat ogenblik de brief niet meer in bijzonderheden. Hij was dan ook al negen jaren geleden geschreven. De tekst van deze, 12 mei 1920 „aan den Heer Willem Mengelberg te Amsterdam“ naar aanleiding van zijn zilveren jubilé als directeur van het Concertgebouw door het College van burgemeester en wethouders van Utrecht gerichte brief luidde:

Het gemeentebestuur van Utrecht, de stad uwer geboorte, stelt er prijs op, zich te voegen bij de talloos velen die U huldigen bij het jubileum, dat Gij thans viert op een wijze, welke het voor duizenden tot een nooit te vergeten muziekfeest maakt.

Het wenscht U te eeren door aan een van Utrecht's

straten Uwen naam te verbinden, en heeft daarom besloten, om de Burgstraat, gelegen in de nabijheid van Uw ouderlijk huis en bestemd om na de eerlang te verwachten opheffing der Oosterspoorlijn deel uit te maken van de breede laan, die zich van de Biltstraat tot aan de Koningsweg zal uitstrekken, den naam te geven van Mengelberg. Hierdoor zullen de Utrechtse burgers als vanzelf dagelijks herinnerd worden aan Uw geslacht, waaruit meer dan één zeer talentvol man is gesproten en in het bijzonder aan U, den verheven kunstenaar, die zijn eerste jeugd in deze stad heeft doorgebracht.

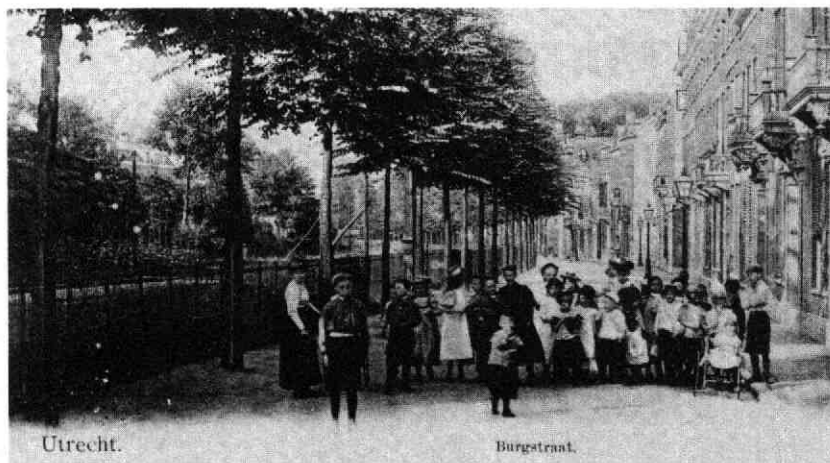
Wij verzoeken U, onze warme hulde te willen aanvaarden en tevens de verzekering onzer oprechte gevoelens van dankbare vreugde en trots over hetgeen ons volk in U is geschenken. Daarbij veroorloven wij ons de hoop uit te spreken, dat Gij Uwe vaderstad Utrecht niet zult vergeten.

Het is duidelijk, dat het accent in de repliek van burgemeester Andreae in 1929 even anders lag dan in de brief van het College van 1920. *De straat is niet genoemd naar Willem Mengelberg. De naam is gekozen om hem en zijn geslacht te eren* (1929). - *B. en W. wensen U te eren door uw naam aan een straat te verbinden; daarbij denkt men dan vanzelf aan uw geslacht en vooral aan U, Willem Mengelberg* (1920). Het onderscheid tussen beide lezingen is nogal subtiel. Beslissend is natuurlijk de brief zelf. Men kan daar toch niet anders in lezen, dan dat de naamgeving bedoelde Willem Mengelberg te eren. De passage over zijn geslacht lijkt een hoffelijk gebaar als toegift.

J. W. C. van Campen

Prentbriefkaart
van de
Burgstraat.

Foto:
Gem. Archiefdienst
Utrecht, Top Atlas.



Utrecht.

Burgstraat.

LEDENVERGADERING VAN OUD-UTRECHT

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Najaarsledenvergadering op maandag 20 november a.s. in het Anatomisch Laboratorium der Rijksuniversiteit (ingang 't Hoogt) te Utrecht om 19.30 uur.

AGENDA

1. Opening.
2. Notulen Voorjaarsledenvergadering van 20 april l.l.
3. Ingekomen stukken en mededelingen.
4. Aanwijzing registeraccountant voor controle van de jaarstukken 1978. Het bestuur stelt voor mr. P. J. Schadée te Utrecht.
5. De begroting 1979.
6. Herbenoeming commissies.
Het bestuur stelt voor de thans zittende leden te benoemen.
Tevens komt het bestuur met voorstellen voor nieuwe leden in de commissies.
7. Mededelingen omtrent Jaarboek Oud-Utrecht, Maandblad Oud-Utrecht, excursies, propaganda-commissies.
8. Wat verder ter tafel komt.
9. Rondvraag.
10. Sluiting.

Na afloop van de vergadering om ± 20.30 uur zal de heer G. T. Haneveld, patholoog-anatoom, een lezing houden over „Utrechtse anatomische en pathologische verzamelingen en tekenaars in het begin van de 19de eeuw“. (Allerlei vooraanstaande Utrechtse kunstenaars hebben in die tijd naar preparaten getekend, collectie Bleuland-de Koning).



Excursie

Bezichtiging Nicolaaskerk

Natuurlijk bent u al eens binnengewandeld in de gerestaureerde Nicolaaskerk. Het hoe en waarom van de restauratie, die we halverwege al eens bezichtigden, vertelt ons de ongetwijfeld trotse aannemer T. van Hoogevest, op **vrijdag 17 november, des avonds te 19.45 uur**.

Na afloop van de explicatie en rondgang door de kerk is er een concert door de organist van de Nicolaaskerk, de heer J. Spelde, op het prachtige orgel.

Een kaartje voor deze excursie is verkrijgbaar à

f 3,- p.p. bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht (bij bestelling per giro no. 3878331 t.n.v. Excursierekening Ver. Oud Utrecht, Utrecht f 0,60 per bestelling extra voor de toezending der kaartjes).

De Discus is 's maandagsochtends tot 13.30 uur gesloten.

Noteert u alvast een volgende excursiedatum: zaterdag 27 januari 1979 des ochtends naar het Schriftmuseum J. A. Dortmund in de Universiteit van Amsterdam. Meer daarover in een volgend maandblad.

Bij de begroting voor 1979

Het is ons een genoegen u voor het jaar 1979 de onderstaande ontwerp-begroting ter goedkeuring voor te leggen.

Ter toelichting hierop diene het volgende.

De lasten van Jaarboek en Maandblad zullen in 1979 \pm 10% hoger uitkomen dan in 1978.

Een begrote aanwas van het ledental met \pm 50 leden zal, bij een ongewijzigde contributie, onvoldoende zijn om deze kostenstijging op te vangen.

Ten einde het financieel evenwicht ook in 1979 te kunnen bewaren zijn wij derhalve genoodzaakt u voor te stellen de contributie voor 1979 te verhogen.

Uitdrukkelijk wijzen wij erop, dat geen sprake is van een trendmatige verhoging; voor het jaar 1978 behoeften wij u immers, ondanks de ook in dat jaar gel-

dende kostenstijgingen, geen contributieverhoging voor te stellen.

Op grond van het voorgaande stellen wij u voor de contributie voor 1979 vast te stellen op *f* 37,50 per jaar (was *f* 35,-), voor leden ouder dan 65 jaar op *f* 32,- (was *f* 30,-) en voor leden jonger dan 26 jaar op *f* 21,50 (was *f* 20,-).

Met deze nieuwe contributie-tarieven kunnen wij u een sluitende ontwerp-begroting voor 1979 aanbieden.

Namens het bestuur
J. F. J. Hoeting
Penningmeester

ONTWERP-BEGROTING VOOR 1979

	Uitkomst 1977	Vastgestelde begroting 1978	Ontwerp begroting 1979
BATEN			
Contributies	<i>f</i> 55.125,-	<i>f</i> 55.000,-	<i>f</i> 61.000,-
Advertenties	<i>f</i> 5.050,-	<i>f</i> 5.000,-	<i>f</i> 5.500,-
Verkoop voorraden	<i>f</i> 4.703,-	<i>f</i> 2.500,-	<i>f</i> 1.500,-
Donaties	<i>f</i> 11.742,-	<i>f</i> 1.000,-	<i>f</i> 1.000,-
Rente	<i>f</i> 2.799,-	<i>f</i> 2.500,-	<i>f</i> 4.000,-
Totaal baten	<u><i>f</i> 79.419,-</u>	<u><i>f</i> 66.000,-</u>	<u><i>f</i> 73.000,-</u>
LASTEN			
Jaarboek	<i>f</i> 26.698,-	<i>f</i> 28.000,-	<i>f</i> 30.000,-
Maandblad	<i>f</i> 28.126,-	<i>f</i> 29.000,-	<i>f</i> 32.500,-
Overige activiteiten	<i>f</i> 656,-	<i>f</i> 1.000,-	<i>f</i> 1.000,-
Beheerskosten	<i>f</i> 4.649,-	<i>f</i> 5.500,-	<i>f</i> 5.500,-
Algemene kosten	<i>f</i> 5.685,-	<i>f</i> 2.500,-	<i>f</i> 4.000,-
Herwaardering voorraden	<i>f</i> 65.814,-	<i>f</i> 66.000,-	<i>f</i> 73.000,-
Stort. Propagandafonds	<i>f</i> 5.050,-		
	<i>f</i> 2.650,-		
Totaal lasten	<u><i>f</i> 73.514,-</u>	<u><i>f</i> 66.000,-</u>	<u><i>f</i> 73.000,-</u>
RESULTAAT			
Voordelig	<u><i>f</i> 5.905,-</u>		
Nadelig			

De „trawanten“ van het kasteel Vredenburg

Een oplossing

In *Oud-Utrecht*, juli 1978 wordt op blz. 78 de vraag opgeworpen naar de betekenis van het woord trawant, ook wel trouvant of trouwant gespeld.

In het *Woordenboek der Nederlandse Taal*, dl. 17, 1e stuk, kl. 2181-2184 wordt dit woord behandeld. Allereerst wordt ook hier de negatieve betekenis van bedelaar, landloper, handlanger e.d. genoemd, zoals Verwijs en Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, dat ook geeft.

Het *W.N.T.* geeft echter ook de betekenis van „lijf-wacht“, hellebaardier“, „hoge dienaar“ en „gerechtsdienaar“ (kl. 2182-2184). Deze betekenissen worden bewezen met aanhalingen uit verschillende 16e eeuwse teksten, o.a. Marnix, *Biëncorf*, Erasmus, *Lof der Zotheid*, Hooft, *Tacitus*.

De oorsprong van het woord moet worden gezocht in het latijn en oud-frans. Het latijnse werkwoord trudere (duwen, (ver)drijven) betekende in het middeleeuwse latijn verdrijven, uitbannen en soms opsluiten. Het er op aansluitende zelfstandig naamwoord trutannus (trutanus of trudannus) betekende zwerver of vagebond en werd in het oud-frans als truant of trudent geschreven.

In de Utrechtse tekst lijkt mij de betekenis van *hellebaardier* in functie op het kasteel Vredenburg wel zeer waarschijnlijk. De „turwantencameren“ of „tarwantencameren“ zijn vermoedelijk wachtlokalen geweest in plaats van dievenhokken, maar de laatste betekenis blijft mogelijk (zie verder in de tekst).

In de 16e eeuwse Spaanse huurlegers kwamen nog al wat hellebaardiers voor, ook bij de niet-Spaanse onderdelen, zoals bij de Duitse huurtroepen. Sommige hellebaardiers dienden ook als lijfwacht van hoge officieren. Het *W.N.T.* noemt hen in deze functie op grond van 17e en 18e eeuwse teksten. In G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659* (Cambridge 1975) worden ze ook als zodanig genoemd: zie Appendix B, blz. 274-275.

Overigens is de functie van politiedienaar ook mogelijk. Had de schout zijn bureau soms in het kasteel?

Onduidelijk blijft of het woord in de 16e eeuw ineens een zoveel gunstiger betekenis heeft gekregen. De negatieve duiding van landloper etc. bleef gelijktijdig gehandhaafd. In de vertaling van Erasmus *Lof der Zotheid* zou het woord trawant-dienaar ook wel ironisch bedoeld kunnen zijn. Het lijkt mij dan ook niet onwaarschijnlijk dat het gebruik van trawant voor hellebaardiers e.d. toch als een enigszins negatieve

groepsaanduiding gezien moet worden. En dat is voor die periode wel begrijpelijk. De gerechtsdienaren, politieambtenaren, waren so wie so al niet populair en hun rol bij de opsporing en vervolging van ketteren maakte hen niet geliefder. De aanwezigheid van de Spaanse huursoldaten, andere landsaarden niet uitgezonderd, was een der voornaamste grieven tegen het bewind in Brussel (resp. Madrid).

P. van Hees

MAANDBLAD
oud-utrecht


51e jaargang - nummer 10 - oktober 1978

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 315541.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 760645, girorekening 575520.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhrner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 711814.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 315328.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 887532.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

SINTERKLAAS ROND 1920

In deze dagen voor Sinterklaas en nog in het jaar van de glorieuze restauratie van de Klaaskerk, geven we een oudere voormalige stadgenoot graag de gelegenheid zijn herinneringen op te halen aan de Sinter-

klaastijd in Utrecht omstreeks 1920.

Leeftijdgenoten zullen er misschien iets van herkennen.

Tijdens en vlak na de eerste Wereldoorlog waren er nog echt „arme kinderen” in Utrecht. Kinderen die op klompen liepen en gekleed gingen in wat door beter gesitueerde ouders was afgedankt. Als avondboterham kregen ze een snee bruin brood met heel dun margarine besmeerd. Een plakje beleg was er niet bij, hoogstens een beetje suiker.

Als de Sinterklaastijd in zicht kwam probeerden ze wat je noemt een graantje mee te pikken, want een echt feest met tractaties en surprises zat er voor hen niet in. Ze speelden dan zelf op een elementaire manier voor Sinterklaas.

Een vriendje dat als zwarte Piet wou fungeren was snel gevonden.

De kleine goedheiligmannetjes hulden zich in een baaien rok, een oud gordijn en een papieren mijter, de Pieten werden zwart gemaakt met een gebrande kurk, - de vernuftige chemicaliën die nu worden gebruikt ontbraken nog - en ze verkleedden zich met wat „todden” om er zo Spaans mogelijk uit te zien. En dan gingen ze op pad. Niet in hun eigen buurt, daar viel toch niets te halen. Nee, ze zochten het langs de huizen van de rijken, of beter: bij degenen die bij hen voor rijken doorgingen.

Ik heb het beeld nog helder voor me: die kleine stakertjes die vol goede moed bij elke deur aanbelden voor een paar centen of een appel.

Ze zongen daarbij een lied, dat misschien een of an-



Kinderen bij een winkel met typische Sinterklaas-lekkernijen. Centsprent, gesigeneerd door J R(obyne), omstreeks 1800.

dere lezer nog bekend zal voorkomen. Zelf heb ik het in mijn jeugd tientallen malen gehoord, later nooit meer. Honderden Utrechtse schooltjes hebben het gezongen.

Ook in de onlangs opnieuw uitgegeven bundel Utrechtse straat- en gelegenheidspoëzie „Op de Neu daar staat een tent“ (Utrecht, Váva, 1978) is het niet te vinden. Navraag bij anderen heeft evenmin iets opgeleverd. Hier is de tekst van het lied, dat met het feest van 5 december hoegenaamd niets heeft uit te staan:

„'T is nacht, 't is nacht,
midden in de nacht.
O buren, buren kom eens kijken.
Want er zit een duvel in je huis
En die wil je varken stelen - stelen.“

Misschien dat iemand nog kans ziet de melodie ervan in noten vast te leggen. - De kleine Sinterklaasjes, die bedelden in plaats van uit te delen, liepen met hun primitieve lied door alle Utrechtse wijken. Zelf heb ik ze zien rondtrekken in de Potterstraat in het centrum van de stad. Daar namen een paar vrolijke studenten hen op de schouders en riepen: „Vooruit, jongens, we gaan naar Centraal“. Dat was het Jaarbeursrestaurant op het Vreeburg.

De miniatuur Sint en Piet keken er wat angstig bij, want het deftige Centraal, daar hadden ze vanzelf nog nooit een voet gezet.

Soms stapte zo'n kleine bisschop met zijn knecht bij een Utrechtse banketbakkerij naar binnen in de hoop op een koekje. Gewoonlijk werden ze gevolgd door een hele tros buurtgenootjes, die zelf minder actief waren maar toch ook hoopten mee te kunnen profiteren. Ze stapten bij de in hun ogen uiterst sjieke zaak naar binnen en zongen en ze zongen er hun prachtige lied. De mensen in de bakkerij, wier hoofd in die dagen natuurlijk omliep, joegen hen nogal eens weg. Dat was nog niet zo eenvoudig, want de kameraadjes hielden aan de andere kant de deur dicht om zo op de onwillige middenstanders nog wat druk uit te oefenen.

We kunnen nu om zulke toneeltjes glimlachen, toen waren ze een bitter bijverschijnsel van een harde en wijdverspreide armoe. Want al die etalages die die kinderen passeerden, en al de zaligheden die er lagen uitgestald, daarvan wisten ze dat het voor hen toch allemaal onbereikbaar was.

Haarlem

Hein Endlich sr.

ACHTTIENHOVEN BLEEF ACHTER

De Heerlijkheid van Achttienhoven vormde vanouds een vrij eigen goed van de Proosdij van St. Jan te Utrecht, die er laag-, middelbaar- en hoog rechtsgebied bezat. Wanneer nu nog gememoreerd wordt, dat Achttienhoven naderhand een gemeente is geweest en daarbij eraan wordt herinnerd, dat de ligging van deze plaats ten westen grenst aan Westbroek, ten noorden aan Nieuw-Loosdrecht, ten oosten aan St. Maartensdijk en ten zuiden aan de Vecht, alsook dat Achttienhoven vroeger Everckesdorp genoemd werd, terwijl het beheer daarover komende van de Proosdij van St. Jan vervolgens aan de Domeinen overging, zal als inleiding hiermee wel kunnen worden volstaan. 1) Door toevallige omstandigheden geraakte ik lang geleden reeds in het bezit van een eigenhandig op papier klein folio geschreven brief van een van de Proosten van St. Jan te Utrecht. Het stuk bevat een klacht van de reeds jaren tevoren opgetreden proost Johan Albert Graaf van Solms-Braunfels, Heer van Münzenberg, Sonnenwalde, enz. zoon van Johan Albert senior en van Agnes Gravin van Sayn Wittgenstein, wiens benoeming als zodanig plaats greep op 24 april 1633 met aggreatie op zijn aanwijzing door onze Prins op 7

mei daarna. Zoals bekend was zijn jongere zuster Prinses Amalia, de gemalin van Prins Frederik Hendrik van Oranje-Nassau. 2)

De Graaf van Solms nu richtte zich bij zijn brief tot de „Eersame Vroome Lieve Besondere Schoult en Rechten tot Achttienhoven“ en hij bracht daarbij in herinnering, dat nu de overige tot de Proosdij van hem behorende lichamen reeds vóór waren gegaan in het bezorgen van een recognitie ter erkenning van hun afhankelijkheid en erkenning der plaats gehad hebbende inhuldiging, het juist Achttienhoven was, dat in deze nalatig bleef. Reden, waarom de Proost het verlangen uitsprak, dat nu door de aangeschrevenen orde op zaken zou worden gesteld.

De tekst van de brief luidde aldus:

Eersaeme Vroome Bijsondere. Alsoo van ouden tijden bij den onse voorsaeten by haere incomst in de proostdije tot recognitie van haere superioriteit ende inhuldige bijde inwoonders der Proostdije te gemoet gevoert iseen goede Vereeringe ende dat d' andere Dorpen van de Proostdije algereets daerinne haer devoir had-

de gedaenende betoont, hebben wij ten aensien van uwe nalatentheyd tot noch toe u Liedden bij desen willen vermanen dat wij vertrouwen dat ghijlijden ons niet minder in consideratie nemende als onse Voorsaeten noch ons faveur minder als thare achtende in gelijke de-voiren sult continueeren en ons als uwen heere naer ouder gewoonte erkennen; waer van wy d'effecten metten eersten sullen verwachten ende u luyden Gode bevelen. Actum Maestricht den 16 December 1643 Uwe affectio-neerte J. A. v. Solms.

De brief was gesloten met een wapen-zegel in rode lak met een doorsnede van 12 mm, vertonende een gewoon schild beladen met het wapen van de Proost onder een kroon van 3 fleurons en 2 parels. Terzijde en onder het schild heeft blijkbaar op een lint de naam van de Graaf gestaan, waarvan beginnende aan de linker zijde nog in Romeinse kapitalen te lezen staat: „IOHANNES . . .“

Het wapen is gedeeld 1: gevierendeeld a. en d. een (blauwe) leeuw (op goud): Solms; b. en c. doorsneden (van rood en goud): Münzenberg; 2: wederom gevie-

rendeeld: a. en d. een (zwarte) roos (op goud): Wil-denfels; b. en c. een (zilveren) leeuw (op zwart): Sonnenwalde. Helaas is het zegel door over-plakking met een papierrest op de rechter zijde wat beschadigd, maar vele lezers zal het wapen Solms niet onbekend zijn door de aanwezigheid van de fraaie in reliëf ge-beeldhouwde gedenksteen van 1658 te Vianen in de muur aan de voormalige poort naar Lexmond ge-plaatst als herinnering aan Louise Christine van Solms-Braunfels, douairière van Johan Wolphert van Brederode, die de jongste zuster geweest is van de briefschrijver en van Prins Frederik Hendrik's gemalin.

Alkmaar

Mr. J. Belonje

noten:

- 1) „Tegenwoordige Staat XXII, Utrecht“, Amsterdam 1772, bldz. 163; A. J. van der Aa, „Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden“, I, Gorinchem 1839, bldz. 49.
- 2) „Aanhangsel op de Kerkelijke Oudheden van Nederland“, Utrecht 1744, bldz. 206/7; Johan van de Water „Groot Placaatboek . . . der Staten s'Lands van Utrecht“, I, Utrecht 1729, bldz. 203; J. Huber „Geslachts-Rekenkun-dige Tafelen“ Leiden 1729, tafel 391.

HET SYMPOSION OVER DE UTRECHTSE BINNENSTADSKERKEN

Vrijdag en zaterdag 22 en 23 september vond er in de Nicolaaskerk een symposion plaats over de restauratie van deze kerk en over de problematiek van het gebruik van de (over enkele jaren vijf) gerestaureerde Utrechtse binnenstadskerken.

De middag- en avondsessie van de vrijdag waren in principe moedige zittingen. Het is korrek dat de mensen die gedurende meerdere jaren miljoenen guldens uit de gemeenschappelijke middelen mogen besteden om een openbaar gebouw te restaureren, publiekelijk in vraag en antwoord verantwoording afleggen van hun werk. Het ware te wensen dat ieder gerestaureerd Utrechts monument (iets wat het Utrechts Monumentenfonds al begint te praktiseren) één dag open huis zou moeten houden en dat bij die gelegenheid met de architect, de aannemer en hun adviseurs gesproken kan worden over het hoe en wat van alles wat de veelal verlekkerde ogen op dat moment te zien krijgen.

Tijdens de avondzitting die een discussie over de beide inleidingen van Haakma Wagenaar Sr. en Van Hoogevest mogelijk maakte, vielen allerlei geluiden en meningen te vernemen.

Veel daaruit wil ik hier niet ten berde brengen. In het verslag van dit symposion zullen alle aangeroerde za-

ken wel terug te vinden zijn. Eén zaak slechts wil ik hier, als kommentaar op de gevoerde discussie, wel naar voren brengen.

Een discussie als deze blijkt hoofdzakelijk een esthetische. Men komt naar de microfoon en vertelt of men iets **mooi** of minder **mooi** vindt. Men verschilt daarover van mening maar veel meer zegt men niet. Of iets historisch verantwoord is, staat nauwelijks ter discussie. Zo beluistert men pro's en contra's over het ongepleisterd laten van de pilaren in het schip. Men hoort argumenten betreffende de kleur, het ritme, de eenheid van stijl, eerdere restauraties, de bouwgeschiedenis . . .

Maar nauwelijks vindt het geluid gehoor dat de kale tufstenen pilaren op deze manier dateren uit de twintigste eeuw en niet uit enig ander voorgaande era, noch de Romaanse, noch de gotische, de 17de, de 18de of de 19de eeuw.

Van de 19de eeuw wordt gezegd dat ze ook telt in het verhaal van de geschiedenis van deze kerk. Maar als je de kerk onderzoekt op de 19de eeuwse elementen, blijken deze nagenoeg verdwenen te zijn.

Waarom? Omdat ze niet **mooi** waren. Een esthetisch criterium leidt tot een ahistorische oplossing en dat heet restauratie, waarvoor allereerst het criterium zou

moeten gelden: behouden gaat voor vernieuwen! Er is niets meer over van bijv. de 19de eeuwse traseringen, de 19de eeuwse ruitvormige glazen, de 19de eeuwse bemeubeling. Wanneer het houtgesneden wapen van de Vrijvrouw van Renswoude, dat ooit de kuif van een bank sierde, wordt bewaard omdat het wel **mooi** is, maar het wapenschild een plaatsje krijgt op de post van de deur die toegang geeft tot de toiletten, ga je in mijn ogen mooi over de schreef. Het historisch besef is bedolven onder esthetische beweegredenen. Wat dit betreft lijkt de Jacobikerk er veel beter vanaf te zijn gekomen. In de kerk treffen we een rijkdom aan 19de eeuwse kerkbanken. Maar als je navraagt, blijken die hoofdzakelijk bewaard, omdat ze zulk **mooi** meubelmakerswerk zijn. Dezelfde argumentatie leidt dus in het ene geval tot verloochening van de geschiedenis, in het andere geval tot een historische verantwoorde oplossing. Te pleiten valt voor een uitgangspunt dat in de eerste plaats historisch verantwoord en op de tweede plaats esthetisch verantwoord is.

De zaterdagochtendsessie was gewijd aan het gebruik van de gerestaureerde en nog te restaureren Utrechtse kerken. Hierover een forum te houden was een zeer verstandig idee: binnen enkele jaren beschikt de stad over liefst vijf gerestaureerde binnenstadskerken en die zijn voor de uitoefening van de hervormde eredienst in de city op dit moment nagenoeg overbodig. Over het gebruik van deze kerken moet ruim van te voren van gedachten worden gewisseld want, ook al lopen restauraties bijna altijd uit, ooit worden ze voltooid. Dan moet er voor het gebruik van het klaargekomen kerkgebouw een plan in gereedheid zijn gebracht.

De discussie over dit onderwerp leek op een synode. Dominees achter de tafel en dominees voor de tafel; en zij wisselden van gedachten over wijkgemeente of geen wijkgemeente, over de hervormde kerk en andere christelijke kerken. De samenstelling van het forum was mede debat aan deze binnenkerkelijke discussie. Waar was een forumlid uit de kring van het stadsbestuur? Met het oog op het voor de toeristen aantrekkelijk maken van Utrecht, met het oog op het gebruik van kerken voor andere dan kerkelijke doeleinden had iemand uit B & W, de raad of van de afdeling Culturele Zaken zeker een mening moeten laten horen. Waar was het Centraal Museum, i.c. de conservator beeldhouwkunst, die als eerste al de multifunktionaliteit in praktijk brengt doordat hij in de kerk plaats heeft gevonden voor de expositie van een deel van zijn lapidarium?

Waar was de centrale Kerkeraad aan welke het grootste aantal vragen werd gesteld? Nu zag zij zich „vertegenwoordigd” door telkens een andere predikant die, alvorens het woord te nemen, opmerkte dat hij de centrale Kerkeraad niet was maar dat . . . enz, enz. Waar was de wijk die wel degelijk ideeën heeft over het gebruik van m.n. de Nicolaaskerk?

Als al deze mensen ontbreken, kan een discussie, die gaat om alternatief gebruik, blijkbaar nauwelijks van de grond komen. Dat terwijl er aanzetten genoeg waren.

Zo werd er geopperd om een van de kerken ten dienste te stellen van de moslims in Utrecht. Na het islamitisch debat rond de gesloopte Monicakerk is de vraag van de Utrechtse moslims om passende godsdienstige ruimten niet opgelost, noch door de stad, noch door de andere kerkgenootschappen. Wel gastarbeiders binnen halen daar dat voor de Utrechtse economische situatie wenselijk is, maar voor het geestelijk welzijn van deze stadsgenoten nauwelijks iets doen omdat de Nederlandse grondwet een scheiding van kerk en staat voorschrijft.

Het voorstel de kerk ook te gebruiken voor bijv. politiek gekleurde bijeenkomsten, ging de doofpot in. Er zou, zo merkte de antwoordende dominee op, een band moeten zijn tussen wat zondags vanaf de kansel verkondigd wordt en wat er door de week in de kerk gebeurt. Een stadion gebruiken voor een popfestival of politieke meeting zou, als we dit antwoord konsekwent doorvoeren, ook niet meer mogen. Maar als er zondags eens niets van de kansel wordt verkondigd om de eenvoudige reden dat er geen kerkgangers zijn, mag deze redenering er dan toe leiden dat deze kostbare restauraties worden prijsgegeven aan het niets? Een van de laatste sprekers had dan ook gelijk toen hij, suggererend dat hij de discussie matig vond, stelde: liever een oneigenlijk gebruik (lees: gebruik niet geënt op de christelijke eredienst) dan geen gebruik. De Utrechtse stadsgeschiedenis staat bol van de feiten die deze uitspraak wettigen. Geen van de nu gerestaureerde en te restaureren kerken zou er nog zijn als ze niet gebruikt waren voor de meest vreemdsoortige doeleinden. Menig kerk dankt haar bestaan aan het feit dat dit gezegde - zonder dat het ooit op deze manier geformuleerd kon worden want de problematiek is er een van onze eigen tijd - werd toegepast. Naar mijn mening had de discussie met dit adagium moeten beginnen en niet eindigen. Over het symposium heb ik hier wat kritische kanttekeningen bij elkaar geplaatst. Ze bevestigen hopelijk dat het symposium zinvol was. Niet omdat de discussies leidden tot een magnifieke visie, waarmee men verder zou kunnen, maar omdat ze lieten zien dat er in Utrecht nog veel nagedacht moet worden, willen de gerestaureerde kerken op den duur geen kwelling worden voor de stad en haar bewoners. Ik hoop daarom van harte dat het verslag van het symposium een discussienota blijkt te zijn, waaruit één ding heel duidelijk wordt, n.l. dat er iets gebeuren moet. En ik hoop dat deze konsekwentie dan ook door allen, en niet alleen door de nauw betrokkenen, aanvaard wordt.

Er is werk aan de winkel!

C. Staal

HET SCHRIFTMUSEUM J. A. DORTMOND

Waarom de collectie van J. A. Dortmund niet meer in Utrecht maar in Amsterdam te bezichtigen is, hoe deze collectie is samengesteld en wat zij zoal inhoudt, vertelt een artikel dat wij als inleiding op de excursie van 27 januari 1979 hier plaatsen.

De redactie van Open, tijdschrift voor bibliothecarissen, literatuuronderzoekers, enz. gaf ons welwillend toestemming voor overname van dit artikel, dat in maart 1978 gepubliceerd werd. Voor deze toestemming tot overname zijn wij de redactie bijzonder erkentelijk.

redactie

Ontstaan

In 1975 kwam de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam in het bezit van een grote hoeveelheid voorwerpen die de ontwikkeling van het schrift illustreren. Deze collectie werd opgebouwd door de nu 65-jarige heer J. A. Dortmund, een particulier verzamelaar uit Bilthoven, naar wie het later opgerichte Schriftmuseum is vernoemd. Hoe en waarom hij al op jeugdige leeftijd juist belangstelling kreeg voor de schrijfkunst en alles wat daarmee te maken heeft, acht hijzelf moeilijk te verklaren. Het zal wel de samenloop van omstandigheden geweest zijn: hoge cijfers voor schrijven op de lagere school, in zijn familie een verzamelaar van oude schriftstukken en boekjes lezen over schrift. Dat hij in de dertiger jaren terecht kwam in de groothandel in schrijfwaren en kantoorbenodigdheden vindt hij een toevallige, maar prettige bijkomstigheid. Voorkeur voor een bepaalde schriftsoort of periode had hij niet. Alles waar schrift op stond boeide hem.

Zijn eerste zelf betaalde stukken waren handschriften op palmblad, die Nederlanders uit Nederlands Oost-Indië meegebracht hadden. In de dertiger jaren werden deze tegen lage prijs te koop aangeboden. Ongeveer in dezelfde tijd kreeg zijn idee van het verzamelen van stukken die een totaalbeeld van de geschiedenis van de schrijfkunst geven een vaste vorm, toen hij in Utrecht een dépendance van het toen nog bestaande Berlijnse Schriftmuseum Rudolf Blanckertz had bezocht.

Na de oorlog '40-'45 maken, door uitbreiding van zijn bedrijf, zijn vele buitenlandse reizen het hem mogelijk vele schatten aan zijn verzameling toe te voegen. De vrije uurtjes tussen de zakelijke besommeringen door werden benut met het snuffelen in antiek- en curiositeitenwinkeltjes, op markten en veilingen. Zo werd hij bijvoorbeeld voor de kooplieden van de „marché aux puces“ te Parijs een vertrouwd bezoeker. Zijn belangstelling kennende, hielden zij hem aan en zelden: „Ik heb wat voor u“. Op een keer waren dat „twee echte botten met Chinees schrift“. Het lelijkste bot met de gaatjes en spleten zou vals zijn, maar de koopman

wilde ze alleen tegelijk verkopen. Terug in Nederland, bleek later bij expertise dat juist het valse bot een echt Chinees orakel- of wichelbot uit ca. 1200 voor Chr. was en het andere vals.

De Parijse koopman van de botten bood hem later een „lijkkistje met vogelfiguurtjes“ aan. Een heer had de koopman verteld dat het een bijzonder soort „vogelsarcofaag“ was, omdat de Egyptenaren vogels als heilig vereerden en meenamen in hun graf. De heer Dortmund was echter meer geboeid door het feit dat er hiëroglfen op stonden en het kistje in goede staat was. Een Leids egyptoloog beschreef later de „vogelsarcofaag“ echter als een Egyptisch oesjebti-kistje uit de periode van 500 tot 300 voor Chr., waarin oesjebti's (beeldjes) werden opgeborgen die in het hierna-maals in plaats van de dode het nare landbouwwerk moesten verrichten. Het bijzondere is dat de tekst op het kistje expliciet aangeeft dat het hier om oesjebti's van faience gaat.



Excursie

Zaterdag 27 januari 1979 een bezoek aan het Schriftmuseum J. A. Dortmund, dat is ondergebracht in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Elders in dit nummer een inleiding over dit unieke museum in Nederland.

Het Schriftmuseum J. A. Dortmund bevindt zich op de tweede etage van het gerestaureerde Militiegebouw van de U.B., Singel 425 (tussen Spui en Koningsplein), Amsterdam. Het is te bereiken met de tramlijnen 1 en 2 (halte Spui), 24, 25 en 4 (halte Muntplein). De conservator Mevrouw Drs C. M. Faas zal ons rondleiden.

Aanvang van de rondleiding 10.30 uur, Singel 425. Eventueel kunt u **tevorens** een kopje koffie drinken in de kantine van de bibliotheek, maar zorgt u wel op tijd aanwezig te zijn. Aan de excursie zijn geen kosten verbonden, ieder reist op eigen gelegenheid. Wel moet men zich even opgeven bij De Discus, Minrebroederstraat 25, of telefonisch 030-31 50 70.

Op zijn reizen maakte de heer Dortmund veel vrienden, die hem tipten als ze iets hadden ontdekt waar hij belangstelling voor zou kunnen hebben. Van zijn Nederlandse „schrift“-kennissen kreeg hij adviezen voor de opbouw van zijn collectie. Zijn vele verkregen specimina bracht hij onder op de zolder van zijn kantoor aan de Kromme Nieuwe Gracht nr. 38 te Utrecht. Met aan de wand xerox-kopieën (de originele had hij in een kluis) van brieven van beroemdheden en de opstelling van stukken in vitrines, leek de stap naar een schriftmuseum nog maar klein.

In 1974 trok hij zich uit zijn bedrijf terug. Daarna ging hij serieus zoeken naar een bestemming voor zijn waardevolle bezit, zodat het op verantwoorde wijze toegankelijk zou worden gemaakt voor een groter publiek. Twee dingen stonden hem daarbij voor ogen: het bijeenblijven van de collectie en de opstelling in een speciaal daarvoor bestemde ruimte. Pogingen om zijn collectie onder te brengen in Utrecht, waar hij zijn gehele leven zakelijk en vriendschappelijk mee verbonden was geweest, mislukten wegens gebrek aan geschikte ruimte. En het in je eentje bemannen van een museum bleek, mede gezien de hoge kosten en aan inrichting, conservering en bewaking gestelde eisen, voor een particulier onmogelijk.

Na advies en beoordeling van de collectie door deskundigen sloot de heer Dortmund een overeenkomst met de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek, waar zijn collectie goed aansluit bij het ruime gamma aan verzamelingen over schrift- en drukgeschiedenis. Met de Dortmund-collectie als basis voor een permanente expositie was het de bedoeling te zijner tijd wisselende tentoonstellingen over speciale onderwerpen van de schriftgeschiedenis te organiseren.

De Universiteitsbibliotheek Amsterdam legt zich namelijk reeds lang in haar acquisitie-beleid toe op de schrijfkunst en de geschiedenis van het Schrift. Zo herbergt zij, naast de veelzijdige collecties handschriften, autografen, schrijfboeken, drukken en boekbanden, nog de collecties van de Vereniging van Leraren in het Schoonschrijven en van E. J. Labarre over de geschiedenis van de papierfabricage, de historische verzameling van het voormalig Nederlandsch Schoolmuseum, de typografische bibliotheek van Tetterode en de bibliotheek van de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels.

Bovendien is er na de tweede wereldoorlog aan de Universiteit van Amsterdam een unieke combinatie van leerstoelen: voor paleografie, boek- en bibliotheekgeschiedenis en geschiedenis van de drukkunst. Deze vakken worden, met de handschriftenkunde, ook nog gedoceerd aan de studierichting Boek- en Bibliotheekwetenschap van de Faculteit der Letteren. Kortom, de collectie vond in Amsterdam, dat als cultureel en wetenschappelijk centrum in de geschiedenis van het boek en de drukkunst altijd al een belangrijke plaats heeft ingenomen, een goede bestemming.

In september 1975 werd de verzameling van Utrecht naar Amsterdam overgebracht. Het inventariseren,

beschrijven en inrichten nam veel tijd in beslag. Vóór de definitieve expositie was een nadere bestudering van de meeste stukken door vele universitaire deskundigen noodzakelijk. Immers, voor één mens is het een onmogelijke opgave om de ontelbaar vele schriftsoorten te kunnen herkennen en daarnaast ook nog te kunnen ontcijferen. Alleen al het aantal tegenwoordige Indische schriftvormen wordt op 200 geschat.

Evenals bij de botten en het oesjebt-kistje zorgde de uitkomst van de onderzoeken nogal eens voor verrassingen. Zo bestaat de inhoud van een onooglijk uitzijdend Grieks houten wastafeltje uit een planetentabel, die voor vijf planeten de overgang in het volgende teken van de zodiak aangeeft. Het wastafeltje dateert uit het einde van de 3e eeuw na Chr. Een kleed met in rode jacquard zijde ingeweven symbolen en Indische en Chinese schrifttekens blijkt afkomstig te zijn uit de lamaïstische hoofd-stupa (= Boeddhistisch monument) van Peking, de „Pu-tu-se“, en is eind 18e eeuw samen met Indische stukken uit China gesmokkeld. Over menig stuk in de Dortmund-collectie zijn zo nog bijzonderheden te vertellen.

Op 27 september 1976 kon het Schriftmuseum J. A. Dortmund dan toch officieel geopend worden door de toenmalige minister voor Wetenschapsbeleid, de heer F. H. P. Trip. Deze sprak zijn waardering uit voor het streven van een particulier om zijn eigen bezit in dienst te stellen van wetenschap en samenleving en zo toegankelijk te maken zowel voor het wetenschappelijk publiek als voor de geïnteresseerde leek.

Collectie

De Dortmund-collectie is opgebouwd uit drie soorten objecten: een grote groep van schrift voorziene voorwerpen en handschriften van over de gehele wereld en verschillende tijden; een kleine verzameling schrijfmateriaal en tenslotte zo'n 1200 autografen, d.w.z. eigenhandig geschreven brieven en handtekeningen van bekende letterkundigen, kunstenaars, geleerden en vorsten uit Europa.

De bovengenoemde objecten zijn nu eigendom van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek, uitgezonderd de autografen, die als bruikleen in de handschriften-catalogus zijn opgenomen.

In het Schriftmuseum is een selectie uit de Dortmund-collectie te zien, aangevuld met stukken uit het UB-handschriftenbestand en toegelicht met teksten en wandschema's. De historische ontwikkeling van het schrift is te volgen vanaf het derde millennium voor Chr. tot heden;

De hiërogliefen op o.a. grafborden en -kegels uit Egypte, het spijkerschrift op kleispijkers en rolzegels uit Mesopotamië en Chinese handschriften geven de oudste vormen van „echt“ schrift, het beeldschrift en zijn latere vereenvoudiging weer.

De alfabetische schriften, waarvan de oorsprong teruggaat tot in het tweede millennium voor Chr. in het gebied van Syrië tot de Sinai, kennen een verspreiding zowel naar het Westen als naar het Oosten.

Voorbeelden uit de Oostelijke wereld zijn bijv. Ethiopische, Hebreeuwse, en Syrische manuscripten, Arabische en Iraanse kalligrafie en vele Indische schriften op boombast, palmblad, bamboe, berkebast, gelakt metaal en steen.

In de westelijke wereld wordt het gebruik van het alfabet geïllustreerd op o.a. Griekse papyri, specimina met Etruskisch en runen, Romeinse grafstenen, middeleeuwse handschriften en Nederlandse kalligrafie. Als schrijfmateriaal zijn er pennen, penselen, pennemesjes, schrijfkokers en inktstellen.

Alle bovengenoemde stukken zijn tentoongesteld in vitrines. In een posterstandaard ziet de bezoeker een selectie van autografen vanaf de 16e eeuw tot heden in xerox-kopie. De originelen zijn ter inzage op de Handschriftenafdeling, waar zich tevens de vakbibliotheek over schriftgeschiedenis bevindt.

Een globaal overzicht met illustraties uit de collectie vindt men in het boekje van J. A. Dortmund, *De Wereld schreef*, dat is te verkrijgen bij het Schriftmuseum.

Toekomst

Voor het optimaal laten functioneren van het Schriftmuseum blijven er nog veel wensen en werkzaamheden over.

Enige stukken behoeven nog een nadere bestudering door deskundigen, zoals de tekst op het Chinese orakelbot. op een handschrift van de Lolo, een stam uit de Chinese provincie Yunnan, en een grensteen uit het gebied tussen Thailand en Cambodja met Khmerschrift uit de 9e eeuw na Chr.

Hoewel de historische ontwikkeling van het schrift overzichtelijk is weergegeven, moet nog worden voldaan aan de vraag naar meer gedetailleerde informatie over speciale onderwerpen, zoals moderne schrijfmethoden, geschiedenis van het schrijfonderwijs en de kalligrafie in Nederland, het schrift in de moderne communicatiemiddelen, terminologie van middeleeuwse schriftvormen, fabricage van schrijfstoffen

enz. De onderwerpen zouden ook gebruikt kunnen worden voor wisselende tentoonstellingen. Het werk aan een uitgebreide catalogus vordert langzaam.

Naast de zorg voor een goede conservering der stukken, mag verdere uitbreiding van de collectie, vooral met materiaal van vóór de Middeleeuwen, niet vergeten worden. Als honorair-conservator van het Schriftmuseum heeft de heer Dortmund zijn medewerking daarbij toegezegd.

Het educatieve aspect zou verhoogd kunnen worden door een dia-klank-beeld. De dienstdoende ambtenaar hoeft dan niet steeds hetzelfde verhaal af te steken. Met een druk op de knop ziet de bezoeker dan op een t.v.-scherm in zo'n 15 minuten dierend programma hoogtepunten uit de schriftgeschiedenis nog eens nader belicht.

Helaas staat de veelheid van mogelijkheden en plannen met het Schriftmuseum niet in verhouding tot de geringe beschikbaarheid van personeel. De uitvoerbaarheid is tot nu toe steeds afhankelijk van één persoon, de conservator van de Handschriftenafdeling, onder wiens verantwoordelijkheid ook het Schriftmuseum valt. Daar niemand disponibel is om de gehele week toezicht te houden, zullen bezoekers de deur vaak gesloten vinden. Toch kunnen zij altijd op de aangekondigde openingsuren op het Schriftmuseum terecht, als zij de moeite nemen even naar de Handschriftenafdeling te gaan, waar altijd iemand bereid is om hen in het museum toe te laten.

Het slechts langzaam kunnen verwezenlijken van de plannen en het gebrek aan toezichhoudend personeel zijn er de oorzaak van dat er na de officiële opening vanuit de Universiteitsbibliotheek niet méér bekendheid aan het Schriftmuseum is gegeven en geen contact met bijv. scholen is gezocht.

Gelukkig werken de enthousiaste reacties van bezoekers bij het zien van de expositie stimulerend genoeg om met plezier de eerder geschetste werkzaamheden voort te zetten.

C. M. Faas

EEN OPROER IN UTRECHT

Hoe weinig nieuws er onder de zon is bleek mij weer eens uit het volgende verhaal dat ik (o.a.) in de *Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden* door Martinus Stuart, geschiedschrijver des Rijks (1882) aantrof.

Je kunt er zó een plaatje uit het T.V.-journaal van vandaag de dag bij plaatsen.

De bekendmaking van het besluit, waarbij, ten gevolge den genade des Konings, jaarlijks, op zekeren bepaalden tijd, aan een aantal gevangenen deels geheele kwijtschelding, deels vermindering van tuchthuis-straf wordt toegestaan, gaf, in de maand Junij, aanleiding tot een schroomlijk oproer in het

gevangenenhuis te Utrecht. Niet zoodra hadden de gevangenen, ten getale van 160 tot 180 aanwezig, kennis gekregen van de gemelde beschikking, of men bespeurde eenę algemeene woeling onder dezelve. Zij die geen afslag bekwamen, gaven hierdoor op het luidst hunne ontevredenheid te kennen, terwijl zij aan welke dezelve was toegestaan, zich hiermede niet voldaan hielden. Op een oogenblik, als had er eene vroegere afspraak deswege plaats gehad, geraakte alles in oproer, weefgetouwen en andere werktuigen werden vernield, en, met losbreking der zwaarste sloten, de afzonderlijke bewaarplaatsen geopend en aldus vele gevangenen bij elkander gehoopt. Spoedig

bekwam men hulp van de militaire wacht, aan de Tolsteeg-poort geplaats(t), hetgeen echter niet verhinderde, dat aan de muren gebroken en met steenen van boven neder geworpen werd. Zelfs de glasramen werden uitgehaakt en naar omlaag gesmeten en met groote moeite alleen voorkwam men het doorbreken van de zoldering, echter niet zonder dat verscheidene gevangenen gekwetst raakten. De aanwezige militaire magt te kort schietende om het oproer meester te worden, werd nog bij tijds versterkt door een aanzienlijk detachement van de hoofdwacht, alsmede door andere militairen, benevens eenig(e) manschappen der kavallerie, met grooten ijver toesnellende, hetgeen veel toebragt, om het gevaar van eenen meer en meer toenemende oploop, welke inmiddels buiten het gevangenhuis plaats greep, af te weren. Nadat men de militaire(n) van scherpe patronen had voorzien, en deze op de binnenplaats, in het gezigt der gevangenen, het geweer had doen laden, kreeg men dezelve

eindelijk zoo ver in bedwang, dat het breken gestaakt werd, waarop, de orde spoedig hersteld zijnde, een gerechtelijk onderzoek plaats greep.

Er ontbreken maar een paar „moderne“ zaken in dit verslagje. Er wordt niet gesproken over gijzelaars onder de bewakers. Waren ze op tijd weggekomen of hadden de gevangenen er geen erg in gehad gijzelaars te maken? En dan de gemakkelijke manier waarop het oproer tot een einde komt: geen bestormingen of langdurig overleg, alleen maar demonstratief de wapens laden. Maar ja, de gevangenen wisten dat ze konden rekenen op raak schieten! De hele zaak zal hen wel niet zoveel waard zijn geweest. Maar wat denkt u van de nieuwsgierige menigte die drommend in de weg stond?

P. D. 't Hart.

BOEKENSCHOUW

De Nicolaïkerk

Het Bureau Voorlichting van de gemeente Utrecht heeft in de serie „Utrechtse kerken“, na de boekjes over de Pieterskerk, de Dom, de Geertekerk en de Jacobikerk een vijfde, ditmaal over de Nicolaïkerk, het licht laten zien. In vier hoofdstukjes worden achtereenvolgens behandeld de geschiedenis van de kerk, de bouwgeschiedenis, de restauratie en tenslotte wordt een rondwandeling door de kerk gemaakt.

De schrijver, J. van Staveren, heeft o.a. gebruik kunnen maken van mededelingen van de restauratiearchitect ir. T. van Hoogevest en van de adviseur voor de bouwhistorische begeleiding, Th. Haakma Wagenaar. De foto's zijn gemaakt door de Gemeentelijke Fotodienst.

Het boekje is verkrijgbaar in de Nicolaïkerk, in de boekhandel, bij de V.V.V., de Gemeentelijke Archiefdienst en bij het I.C.U., Lange Jansstraat 5.

G. J. R.

Nicolaïkerk Utrecht. Bureau Voorlichting gemeente Utrecht, 1978. 26 blz., geïll. f 1,50



De publiciteitscommissie Restauratie Binnenstadskerken heeft ter gelegenheid van de voltooiing van de restauratie van de Nicolaïkerk het boekje *In en om de Nicolaïkerk* uitgegeven. Het is het tweede deeltje in een reeks, die in januari 1977 is gestart met *Wijk C en de Jacobikerk* en die, met de restauratie van de Dom en de Janskerk in het verschiet, wellicht nog vervolgd zal worden.

Door middel van een groot aantal afbeeldingen wordt op een plezierige wijze een indruk gegeven van de Nicolaïkerk en haar omgeving. Evenals bij *Wijk C en de Jacobikerk* is materiaal gebruikt dat door particulieren ter beschikking werd gesteld.

Natuurlijk wordt in de eerste plaats, zij het in kort bestek, de geschiedenis van de Nicolaïkerk verteld. En door middel van naast elkaar geplaatste foto's wordt de lezer in de gelegenheid gesteld zich een oordeel te vormen over het uiterlijk en het interieur van de kerk vóór en na de restauratie.

Niet alleen de kerk, maar ook de wijk erom heen wordt de lezer getoond. De fundatie van Renswoude, het Centraal Museum, de Willen Arntszstichting, de Lange Nieuwstraat, het Wilhelmina Kinderziekenhuis, de Hortus, het huis „De Gesloten Steen“ (waarin de sigarenfabriek van Ribbius Peletier was gevestigd) en de Twijnstraat komen allen aan de orde.

Het boekje, dat van harte aanbevolen wordt, is verkrijgbaar door overschrijving van f 12,50 op postgirorekening 616517 van de Hervormde Gemeente Utrecht onder vermelding van „Boekje Nicolaïkerk“. Voor een bedrag van f 10,— is het af te halen bij het kerkelijk bureau van de Hervormde Gemeente aan de Bernadottelaan, tijdens de openingsuren in de Nicolaïkerk, in het Centraal Museum, bij de Gemeentelijke Archiefdienst en bij het Informatie Centrum van de gemeente Utrecht.

G. J. R.

Graafhuis, A. en J. van der Werf, In en om de Nicolaïkerk. Publiciteitscommissie Restauratie Binnenstadskerken Utrecht, 1978. 80 blz., m. ill., f 10,—

Sinds P. O. van der Chijs in 1859 en P. Verkade in 1848 respectievelijk de middeleeuwse en latere munten van de stad Utrecht beschreven, is aan de stedelijke muntslag van Utrecht ruim 120 jaar ternauwernood enige aandacht besteed. Alleen enkele bijdragen in het *Jaarboek voor munt- en penningkunde* doorbraken - veelal naar aanleiding van een of andere muntvondst - dit diepe stilzwijgen.

Met de voortreffelijke, beredeneerde inventarisatie van Utrechtse stedelijke munten, die Frank Pietersen het licht deed zien, is daar thans een einde aan gekomen. In een 28 pagina's tellende ringbanduitgave van het Centraal Museum, die ook verkrijgbaar is als losse uitgave, wordt door de auteur een volledig overzicht gegeven van alle tot op heden bekende munten die door de stad Utrecht geslagen zijn.

Dat Pietersen bij de vervaardiging van dit cahier tal van ontdekkingen zou doen, liet zich raden. Allereerst werpt hij een geheel nieuw licht op de muntproductie zoals die in 1389-1390 plaats vond. Door bestudering van de munten zelf en van de stedelijke archieven moesten zowel de datering als de benaming van de oudste Utrechtse stadsmunten gewijzigd worden. Hetzelfde bleek ook voor andere munten vaak nodig. Menig datering en/of benaming moest herzien na lezing van de stedelijke muntresoluties, die vanaf de 14de eeuw tot 1794 allerlei daarover meedelen.

Tevens zocht Pietersen alle bekende zgn. stedelijke kloppen bijeen. Een klop is een stempel dat op een bestaande munt werd geslagen, bijv. omdat de munt in het geldverkeer minder waard werd. Wie dan zijn stadsduiten vóór een vastgestelde datum met een klop van het stadswapen liet stampelen, bezat daardoor duiten die niet zouden devalueren. Hoe dergelijke maatregelen effectief of ineffectief bleken, wordt telkens in korte inleidingen uit de doeken gedaan.

In *Munten van de stad Utrecht* is van ieder beschreven exemplaar een foto van voor- en keerzijde op ware grootte opgenomen. Als determineerwerk is het cahier zo zeer bruikbaar. Dat hoopt de auteur ook van harte want op pag. 24-25 neemt hij een *Tabel ter bepaling van de zeldzaamheid* op. Iedere instelling of particulier kan daaruit aflezen hoe zeldzaam of algemeen een Utrechts geldstuk is. Tevens is aangegeven of een exemplaar te vinden is in de munt- en penningcollectie van het Centraal Museum. Melding van onbekende en zeldzame varianten en jaartallen wordt - zoals te verwachten is - op prijs gesteld.

Munten van de stad Utrecht is voor de geschiedschrijving van de stad en de numismatiek van Utrecht in het bijzonder een waardevolle publicatie. Met deze „emissie“ is een belangrijke „omissie“ ongedaan gemaakt. Op publicatie van het andere deel van het Utrechts numismatisch diptiek, nl. de munten van de bisschoppen van Utrecht, dat dezelfde auteur reeds in voorbereiding heeft, wordt door mij - en ik verwacht door velen - met spanning uitgezien.

C. S.

F. Pietersen. Munten van de stad Utrecht. Utrecht, 1978. 28 pag., geïll., 4°. Verschenen in de ringband van het Centraal Museum. Verkrijgbaar als losse uitgave en als ringbandvulling aan de verkoopbalie van het Centraal Museum. f 5,-.



Het is spijtig te moeten constateren dat de provincie Utrecht nog steeds niet bij machte blijkt jaarlijks een bibliografie samen te stellen over de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht. Sinds 1963, het laatste jaar waarin zoiets nog wel gebeurde, bestaat er geen overzicht meer. Hoe anders is dat geregeld in de beide Hollanden, die een dergelijke bibliografie wel weten te produceren. Het afgelopen augustusnummer van het blad *Holland* had voor deze opsomming maar liefst 26 pagina's nodig.

Om echter deze aperte lacune zo veel mogelijk aan te vullen poogt de redactie van dit maandblad zoveel publicaties als mogelijk is, op te sporen en deze door middel van een korte vermelding in de boekenschouw bekend te maken aan de geïnteresseerde. Daarbij moet wel worden opgemerkt - wat reeds te lezen viel uit het bovenstaande - dat deze rubriek niet kan bogen op volledigheid.

Allereerst enkele archeologische artikelen. In *Westerheem* 27 (1978) treffen we aan van C. A. Kallee „Een terra sigillata-scherfje uit 't Goy (Gem. Houten)“, p. 135-136. De auteur bespreekt de vondst van een scherf in 1975. Blijkens onderzoek mag de scherf gedateerd worden tussen 55 en 65 na Chr. en wijst hij naar een pottenbakcentrum in Zuid-Gallië.

In dezelfde jaargang een artikel van C. Isings en C. A. Kallee, getiteld „Een glazen kan met het stempel FELIX FECIT uit Vechten“, p. 108-109. Met de beschrijving van deze vondst lopen de auteurs vooruit op de publicatie van allerlei objecten die tevoorschijn kwamen bij het enorme grondverzet tijdens werkzaamheden aan de rijksweg bij Vechten.

Van L. Hamerslag noem ik nog het artikel „Een glazen La Tène-ringetje uit Nieuwegein“, p. 80.

Het aprilnummer van *Spiegel Historiaal* van dit jaar is nagenoeg geheel archeologisch. Het handelt over Dorestad, waar het Rijksinstituut voor Oudheidkundig Bodemonderzoek zijn tweede graaflustrum vierde. In 134 pagina's komen 27 onderwerpen aan de orde als: het onderzoek, het landschap, de opgravingstechniek, de vondsten als de fibula, de middeleeuwse ring, glaswerk, wapentuig, hout, munten, beeldhouwwerk, enz. Het Dorestad-nummer wordt besloten met een bijdrage over het slot van de Utrechtse bisschoppen en een artikel over de kerk van Wijk bij Duurstede.

Een Utrechtse kunstenaar komen we tegen in *Spiegel Historiaal* 13 (1978), afl. 5. In een artikel van M. H. M. Marijs „De Boschkant. Een Haagse Waterstaatskerk“ treffen we in een on-Utrechtse en niet-neogotische entourage Friedrich Wilhelm Mengelberg. Deze beeldhouwer maakte in 1898 voor een Haagse kerk een Mariabeeld, dat het bombardement van 1944 op

het Bezuidenhout overleefde. Het beeld bevindt zich thans in de noodkerk aan de Fluwelenvurgwal in die stad.

In **FleHITE** 10 (1978), p. 44-45 een artikel over het eeuwfeest dat in Amersfoort gevierd wordt: „100 jaar FleHITE”.

Op de pagina's 36-40 van hetzelfde nummer lezen we twee artikelen over het huis „De Kroon” in de Krommestraat te Amersfoort. W. J. van Hoorn beschrijft de opgraving in het huis, dat staat in de oudste woonkern van Amersfoort. M. J. A. van Geel geeft een verslag van de restauratie van „De Kroon”.

In het **Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond** 77 (1978), 3/4, p. 179-194 wordt uitgebreid verslag gedaan van de „Discussie

over de problematiek van de architectuurrestauratie”. Deze discussie vond 15 april jl. plaats in de Utrechtse Geertekerk. 's Morgens hielden de forumleden enkele inleidingen, tussen de middag werd een bezoek gebracht aan het zojuist door de gemeente Utrecht geresatureerde Cahtarijneconvent, en 's middags werd, mede naar aanleiding van wat de tweehonderdvijftig deelnemers aan deze studiedag daar bezichtigd hadden, de discussie gehouden.

Tot zover de artikelen die ons onder ogen kwamen. Twee aankondigingen wil ik hier nog aan toevoegen. Bij het ter perse gaan van dit nummer van het maandblad stonden te verschijnen een boekje over de straatnamen in Zeist en deel 4 over de Oude Kerk te Zeist.

C. S.

GREPEN UIT DE ARCHIEVEN

Burengerucht

Het was op een donderdag in augustus van het jaar 1700, toen de pottenbakker Luyt Vlug, die in de Lange Lauwerecht woonde, om zes uur 's morgens langs het huis wandelde van Cornelis van Asch, karnemelkverkoper in de Korte Lauwerecht. Zodra hij de karnemelkverkoper zag, begon hij tegenover hem te schelden op een predikant die op de hoek van de Draaiweg woonde en uit Bunnik gekomen was. Deze predikant had de gewoonte iedere morgen om half vijf in zijn huis met luide stem een psalm te zingen en een gebed op te zeggen. De hele buurt kon daarvan meegenieten en sommigen gingen aan het venster van het huis staan luisteren. Luyt Vlug had echter geen goed woord over voor de luidruchtige dominee: *Hij maakt alle morgen mijn en mijn kinderen wacker!* Kwaad riep hij uit: *Ik wouw dat die dominee versonk na de hel daer hij staat!* De karnemelkverkoper hoorde het getier aan en merkte toen rustig op: *Wel buurman, ik heb naast mijn deur wel een schoenmaker en (te-*

gen)over mijn deur wel een rademaker die veel geraas seer vroeg maken en dat worden de kinderen gewend. Deze opmerking viel bij Luyt Vlug, die bijval had verwacht, niet in goede aarde! Boos schreeuwde hij: *Wel, hebt gij ook wat te zeggen, waer bent gij uytgebroyd, schurk!* Na enig gescheld over en weer schoot de pottenbakker op Van Asch af en gaf hem een slag in het gezicht. Zo ontstond een vechtpartij, die door omwonenden beëindigd moest worden. Een rumoerig begin van een donderdag in 1700!

Bron: Informatie overgelegd door de schout tot staving van zijn eis tegen Luyt Vlug, pottenbakker, wegens vechterij (Stadsarchief II nr. 2139).

J. van der Meulen

Met toestemming van de redactie overgenomen uit De Spuikoker, personeelsorgaan voor Stadhuis, Archiefdienst en Accountantsdienst der gemeente Utrecht.

VERDWENEN STADSBEELDEN

Onder de titel „Verdwenen Stadsbeelden“ vinden we in menig ouder Jaarboekje Oud-Utrecht foto's gepubliceerd van situaties in de gemeente Utrecht, die in dat jaar grondig wijzigden. Op instigatie van leden van onze vereniging neemt de redactie van het maandblad deze draad weer op. Karakteristieke Utrechtse plekjes die om welke reden dan ook verdwenen, gaan weer worden vastgelegd in deze rubriek, die in plaats van in het Jaarboek nu in het maandblad te vinden zal zijn.

Voor suggesties houdt de redactie zich ten sterkste aanbevolen.



In de driehoek die gevormd wordt door de Koningsweg, de Mereveldseweg en de spoorlijn Utrecht-Arnhem lag het laat 19de eeuwse huis Groenewoude. In verband met de aanleg van Rijksweg 27 moest die bij vele Utrechtse wandelaars en fietsers bekende bouwwerk verdwijnen. (zomer 1978).



Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht, 1978.

INGEZONDEN STUKKEN.

Buiten verantwoordelijkheid der Redaktie.

Harmelen, 25 Okt.

Mijn heer!

Ik heb in de *Utr. Ct.* van Zondag gelezen, dat er op Jutjesdag of boerinne-Zaterdag een boel jongelui van buiten in de stad zijn geweest, om voor het eerst met elkander kennis te maken, dat vele dien dag doorbrengen met drinken en dat het eindigt met vechten; ook was de politie sterk vertegenwoordigd. Dat wij dan een meisje vragen zal ons de burger toch niet kwalijk nemen, want wij zijn elken dag niet zoo in de gelegenheid dat te doen, de burgers elken dag: dat die dag door eenige met drinken en vechten wordt doorgebracht is jammer genoeg, maar gaat het bij de steelui altijd zooals het behoort? Dat de politie sterk vertegenwoordigd was, is dat alleen voor ons, mijnheer? of was het niet beter, dat zij de halfwassen jongens beschermde tegen die lichte vrouwen die in de Elisabethstraat Zaterdags staan, die jongens opwachten en die verleiden, en dat gebeurt al 's morgens om tien, elf uur; is dat niet verboden in de stad, mijnheer? of wordt dat maar stilletjes toegelaten. Ook hoorden wij twee vrouwen zeggen "je hoel nou niet meer te vragen hoe de boter zoo duur is;" begrijpt eens aan mijnheer, of wij dat helpen kunnen; gaan de knechts en meiden in de stad ook niet uit en zijn ze dan niet gekleed als heeren en jufvrouwen; zou men dan wel zeggen dat de boter zoo duur is? en als u me vraagt, mijnheer, kennen ze dat allemaal van heur wekgeld of huurtje doen, dan zeg ik, het lijkt er niks na, ze moeten er nog wat bij verdienen, gelooft u het ook niet, mijnheer? Wij voor ons nemen behoorlijk het onze er van, maar leggen wat weg voor den ouden dag: want eind goed alles goed. En nu vraag ik u vriendelijk of u ons een groot plezier zou doen, als u dit in de krant wil zetten. De groetenis van

Dirk de Potter en
Truitje Zuinigheid.

Uit: *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*
dd. 29 oktober 1871

Allen die archeologische waarnemingen doen in het Oost-waard-gebied, - het gebied tussen Oud-Zuilen en Maarsssen, waar in verband met de aanleg van de weg tussen Overvecht naar rijksweg 2 naar Amsterdam werkzaamheden worden uitgevoerd, - worden verzocht hiervan melding te doen bij de heer Th. van Dijk, coördinator van de Archeologische Werkge-meenschap Nederland, afd. Utrecht.
Zijn adres is Juliusstraat 7 te Utrecht, telefoon 030-710571.

MAANDBLAD
oud-utrecht


51e jaargang - nummer 11 - november 1978

Voorzitter:

A. J. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 760645, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmaleaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

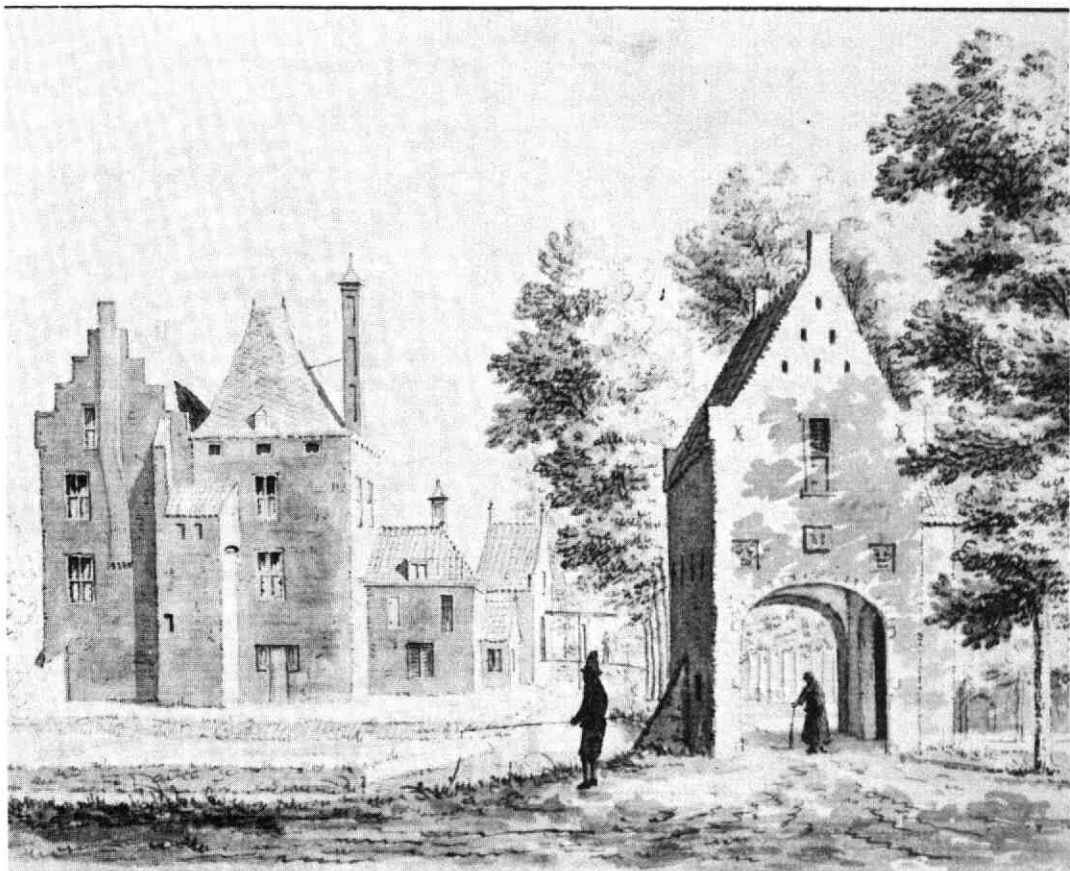
G. J. Röhrner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooslaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.

DE RIDDERHOFSTAD DEN ENGH TE VLEUTEN



Utrecht, Top. Atlas nr. 1326

Napoléon, Keizer der Franschen, Koning van Italiën, Beschermer van het Rijnverbond, Bemiddelaar van het Zwitsersch Bondgenootschap enz. enz. enz. Aan allen dien zulks zoude mogen aangaan. Heil! Zo wordt in 1813 de veiling aangekondigd van De Ridderhofstad Den Engh met ruim 40 ha. grond. Het is een omvangrijke en ingewikkelde akte, niet alleen omdat men zich wijdlopig uitdrukt en in herhalingen vervalt, maar ook omdat men zich blijkbaar onder de franse wetgeving niet erg zeker voelde over procedurele en juridische kwesties. Mede daarom zijn bij dit lijvige stuk ook nog een twintigtal verklaringen gevoegd, alles op zegel. Achteraf bleek er nog het één en ander aan te mankeren en werd dit in een langdradige verklaring aangevuld.

De veranderde omstandigheden spiegelen zich af in

de officiële stukken van een huisarchief, dat de periode van 1600 tot 1900 bestrijkt. Vóór 1800 is alles nog voor een deel feodaal; na 1800 proeft men een andere mentaliteit. De nieuwe Heer van den Engh heeft, hoe rijk hij ook moge zijn, met het kopen van de ridderhofstad niet de positie van zijn voorganger bereikt. Maar omdat het zo mooi klinkt spreekt de akte uit 1861 nog over *de aloude Ridderhofstad genaamd den Engh (...)* met alle de daaraan verbonden *Riddermatige en Heerlijke regten, prerogativen, praeminentien en geregtigheden*. Maar dan volgt voorzichtig: *voor zoover die thans nog bestaan!* Ook wordt speciaal melding gemaakt van de bank die de Ridderhofstad in de Hervormde kerk te Vleuten heeft.

Lang heeft deze „aloude” glorie niet meer geduurd. De invloed op de benoeming van gemeentefunctiona-

rissen vervalt bij de invoering van de Gemeentewet in 1851; in 1898 wordt het kasteel gesloopt en bij de Tiendwet van 1907 wordt het tiendrecht opgeheven; de bank komt na de restauratie van 1970 niet meer terug in de kerk. En de ruilverkavelingsakte van 1963 vermeldt niets over ambachtshoofdelijke rechten. Er is alleen een gewone boerderij overgebleven.

En zo is het ook begonnen. Op het platteland kon in de vroege middeleeuwen alleen de dorpsadel zich een stenen huis veroorloven; de landlieden en dorpers woonden in huizen van hout, leem of zelfs plaggen. In onrustige tijden bood zo'n stenen huis enige bescherming tegen rovers en ongeregelde troepen en dat niet alleen aan de bewoners zelf, maar ook aan omwonenden. Daarom werden er torens met zware muren aangebouwd die ook tegen de aanvalswapens van geregelde troepen bestand waren. Een gracht erom heen maakte het aanvallen nog moeilijker.

Dergelijke ridderhofsteden of kastelen konden een belangrijke invloed op het omringende land uitoefenen. Landsheren streefden er daarom naar de ridders aan zich te verplichten. Ze kregen onder bepaalde beloften en voorwaarden een leen. Hiermee werd bereikt dat de leenman met zijn ridderhofstad de goederen en de onderzaten van de landsheer of leenheer beschermde en tevens zijn vijanden bedreigde.

Zo'n leen omvatte meestal naast een kasteel en grond ook nog bepaalde rechten en privileges. Zo konden de ridders, als ze erkend waren, zitting hebben in de Staten van Utrecht. Ze waren door hun eed gebonden om *alles te doen, dat een goed, getrouw leenman schuldig is en behoort te doen*, en, om al wat er in de Staten omging *secret te houden, ende niet te reveleeren*. Typerend voor de achtergrond van het leenstelsel is de zinsnede uit de leenbrief van 6 juli 1566 voor Frederick Uuyten Engh: *ende voerts gheneyght zijnde om onsen vasallen tot meerder ghetrouwicheijt te mogen verobligheren*.

Maar langzamerhand verwaterde deze achtergrond en werd het leenrecht een soort erfpacht dat van vader op zoon overging en ook verkocht kon worden. Het verkrijgen van de leenbrief was praktisch niet veel meer dan een ambtelijke bevestiging. Uit verkooptransakties uit die tijd blijkt dit onverbloemd: er wordt geen enkel voorbehoud gemaakt ten behoeve van de leenheer.

De oudste gegevens over de Ridderhofstad den Engh zouden volgens de 14e- en 15e eeuwse kroniekschrijvers Beka en Heda dateren van 1260. Vermoedelijk hebben Bardet en Wittert van Hoogland voor hun beschrijvingen ook uit deze gegevens geput. Van Engelen weet er nog aan toe te voegen: *D'eerste stichter zoude afcomstigh zijn van Godschalk van Woerden, eerste Heer van de Haar, die omtrent het jaar 1250 geleefd heeft, dewelcke de naam van Uyten Eng heeft aangenomen*. Wittert van Hoogland deelt nog het volgende mee: *Bernardus de Hamme, Ridder, gaf in augustus 1259 zijn goederen te Kovelswade aan het ka-*

pittel van St. Marie voor 20 morgen gronds bij zijn huis Enge in zijn Gerecht van Themaat, welke hij den Bisschop als leengoed opdroeg. Verder geeft deze schrijver een reeks van leenmannen en bezitters van den Engh vanaf 1259 tot 1898. Exacte gegevens zijn te vinden in de leenregisters die op het Rijksarchief in de provincie Utrecht bewaard worden. Tot de Ridderhofstad den Engh behoorden 24 morgen land (één morgen is ruim 80 are), alsmede de halve tiend van Themaat onder Vleuten - t.w. op 32 morgen rond den Engh - en de hele tiend van Bredeveld bij Woerden; dit laatste is echter een dubieus bezit, want in het koopcontract van 24 november 1659 wordt hierover opgemerkt: *voor so veel de tegenwoordige possesseurs van den Engh daartoe soude mogen gerechtigt weesen*. Door huwelijk en vererving werd het bezit in de 16e eeuw uitgebreid. Berend Uten-Enge trouwde namelijk met een meisje Van Over de Vegt: Janna Jacobsdochter. Zij kreeg bij het overlijden van haar vader in 1485 een leen van ruim 22 morgen in Wijk (bij Duurstede) van het kapittel van het Oudmunster. In 1529 vermaakte ze dit aan haar zoon Frederick en bij haar overlijden in 1552 verkreeg deze dus het leengoed. Het lag echter nogal ver weg. Gelukkig had het kapittel ook nog 22 morgen *eijghen goet* vlak bij den Engh. In 1566 kwam een ruil, conversie genaamd, tot stand, waardoor Frederick 22 morgen leengoed vlak bij den Engh verkreeg: 15 morgen onder Themaat en vrijwel aansluitend 7 morgen in Maarssenbroek.

In 1536 was den Engh officieel als ridderhofstad erkend. Daardoor hadden de Heren van den Engh sindsdien voor de tweede stand, de Ridderschap, zitting in de Staten van Utrecht. Een belangrijk man is de bovengenoemde Frederick geweest. Tijdens het beleg van het kasteel Vredenburg te Utrecht in 1576/77 was hij samen met Johannes van Bruchesen - Utrechts Decaan - en Adriaen van Zuylen en Henrick de Voocht van Rijnveldt - beiden burgemeesters - verantwoordelijk voor de uitgaven van dat beleg. Als zodanig tekende hij de acquiten (kwitanties) mee voor „*fiat solutio*” (d.w.z. accoord). Ook tekende hij op 9 oktober 1577 namens de Ridderschap de Satisfactie van Brussel en in 1579 de Unie van Utrecht. Hij is in 1610 te Leiden overleden en begraven.

De bovengenoemde 24 en 22 morgen - samen zo'n 38 ha - zijn de vaste kern van het bezit van de Heren van den Engh geweest. Uit de charters waarbij het leenrecht werd toegekend, spreekt een lange traditie. De bewoordingen zijn traditioneel, evenals de omschrijving van het object. De aanduiding van de belendingen blijft soms eeuwenlang dezelfde, zoals bij de bovengenoemde 7 morgen in Maarssenbroek. Het is wat onwaarschijnlijk, dat aan de zuidzijde - van 1600 tot 1813 - slechts *Naicsbert van Cleeff met sijne adherenten off haere naecomelingen* als eigenaren bekend zouden zijn geweest.

De opgave van de grootte is even oud, om niet te zeggen antiek. De 7 morgen blijken volgens de kadastrale gegevens van 1832 bijna 7 ha groot te zijn! Men had echter wel andere gegevens, zoals blijkt uit specificat-

ties van de tiendrechten die een onderdeel van de bij de Ridderhofstad behorende ambachtsheerlijkheid vormden. In het koopcontract van 24 november 1659 wordt *de halve tiend op Themaat* omschreven als *zijn de groot volgens de meting op de kaart . . . 33 mergen 300 ende 28 roeden*. In volgende koopcontracten heeft men weer andere gegevens gevonden: *volgens den blaffaert van 't outhiltgelt twee en dertich morgen*, d.i. de legger van een soort grondbelasting; wij zouden zeggen: het kadaster.

Van tijd tot tijd werd het gebied uitgebreid met eigen grond en soms werd de uitbreiding apart overgedragen. In 1813 wordt van de eigen grond bij de openbare verkoop alleen 5 morgen mee overgedragen, maar de koper - Hendrik Ravee uit Utrecht - was een rijk man en hij kocht links en rechts grond bij. Uit de officiële registers van de hypotheekbewaarder blijkt dat hij tussen 1811 en zijn dood in 1833 voor z'n f 75.000,- aan grond aankocht. Bij de invoering van het kadaster in 1832 blijkt hij nog veel meer grond op zijn naam te hebben dan uit de geregistreerde aankopen verklaard kan worden; niet alles zal in de officiële overschrijvingsregisters zijn opgenomen, omdat dit toen nog niet verplicht was.

De boedelbeschrijving verschaft de notaris en de getuigen in 1834 enige dagen werk, en er worden 40 bladzijden volgeschreven met omschrijvingen van alle roerende en onroerende eigendommen: het ging om de ridderhofsteden Schonauwen en den Engh en Themaat, 15 hofsteden met grond en landerijen in ettelijke gemeenten. In zijn testament deelt Ravee legaten uit, die echter ingetrokken zullen worden als er *gequerelleerd* wordt. Binnen 2 maanden moeten de erfgenamen beslissen of ze er genoeg mee nemen; doen ze dat niet dan zullen hun legaten publiek verkocht worden en het *provenu* zal aan de overige *beneficieren* ten goede komen, die tegen *mijne beschikkingen niet querelleeren*. Met dergelijke termen zou men heel wat ruzie mogen verwachten, maar blijkaar was in de familie de autoriteit van Hendrik Ravee ook na zijn dood zo groot, dat zonder moeilijk-

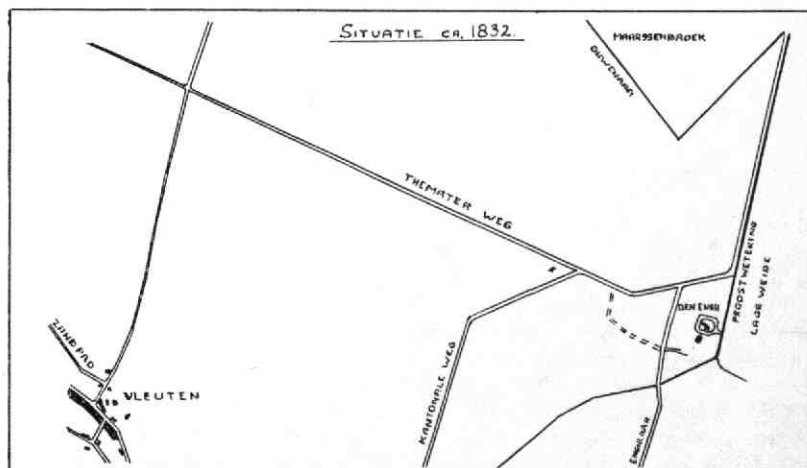
heden een neefje als enig erfgenaam de rest in handen kreeg.

Soms bieden de stukken een typisch tijdsbeeld, als het gaat over het medegebruik, de aanleg en de verbetering van wegen. De Enghlaan liep oorspronkelijk recht door naar de Thematerweg en kwam aldus vrij dicht langs den Engh. Langs deze weg konden gebruikers hun grond in het Maarssebroek en de Lage Wei-de met hun *koeybeesten* veel gemakkelijker bereiken dan via de omweg over Vleuten.

Herhaaldelijk zijn er daarom sinds 1699 contracten afgesloten over het medegebruik van de Enghlaan, echter *sonder daar door eenig het minste regt of servituut in tijd en wijlen te sustineren*. De toestemming is zuiver persoonlijk en geldt dus niet voor opvolgers. Zodra er een nieuwe heer op den Engh komt, wordt dan ook onderdanig opnieuw om de toestemming gevraagd. In 1789 doet zich even een moeilijkheid voor met een pachter aan wie de doorgang geweigerd wordt. En in 1814, als Hendrik Ravee pas eigenaar geworden is, wordt de zaak even scherp gesteld. Toch worden de toestemmingen eerst in 1827 en 1830 per deurwaarder herroepen en ingetrokken. Er is dan door de aanleg van de kantonale zandweg een andere toegang naar de achtergelegen gronden verkregen. Voor verbetering van wegen bestond veel belangstelling. Zo werkte de eigenares van den Engh in 1773 mee aan de verbreding van het Zandpad van Vleuten naar de Haar. En ook de verbetering van de wegen op de Maarssebroekse en Enghse kaden komt in 1779 en 1781 aan de orde.

Een heel andere zaak is de veiligheid en rust op het platteland. Oorspronkelijk was de ridderhofstad juist met dit doel gebouwd. Maar in 1782 deelt de Heer van de Engh *oodmoedelijk* mee dat hij *van tijd tot tijd veel bverlast van vreemd volk ondervindt*. Hij vraagt daarom aan het hof te Utrecht toestemming om in zijn tuinen en wandelbos voetangels en klemmen te mogen plaatsen.

Hij krijgt deze toestemming, maar moet wel biljetten



aanplakken om eenen jeder tot voorkoming van ongelukken te waarschouwen.

In 1828 schijnt er weer overlast te zijn, maar de burgemeester weigert toestemming: in 1809 waren de verordeningen over het leggen van voetangels enz. afgeschafte en omdat bij de tegenwoordige wetgeving geene daartoe betrekkelijke bepalingen worden aangetroffen weigert in 1829 ook de Gouverneur van de Provincie Utrecht bij het hoger beroep eveneens de vergunning.

De heerlijkheden hebben ook een rol gespeeld bij de zg. gemeente-bedieningen. Na de franse tijd moest het ambtelijke apparaat op het platteland weer opgebouwd worden. Hierbij greep men terug op vormen van vóór deze periode. De Heren - eigenaren van een heerlijkheid - mochten bij toerbeurt personen voordragen voor de posten van schout of burgemeester, secretaris, ontvanger en bode. Bovendien werd iedere Heerlijkheid, al was die - als den Engh - nog zo klein, met ten minste één lid in de raad van de gemeente vertegenwoordigd. Over deze materie bestaat de nodige correspondentie. Nadat van tijd tot tijd Gedeputeerde Staten voorstellen gedaan hadden over het rooster van deze toerbeurten en nadat hiertegen bezwaren waren ingediend, werd deze zaak, die al sleepte vanaf 1816, in 1840 door Gedeputeerde Staten vastgesteld, zij het niet voor lange tijd. Bij de Gemeentewet van 1851 werd de huidige regeling ingevoerd.

Een geval apart vormt de bank in de Hervormde kerk te Vleuten. In 1735 had de vorige eigenaar Coenraad Bloem deze bank aan de predikant en de kerkeraad afgestaan. Twintig jaar later droegen zij hem in vollen en vrijen eigendom over aan de Heer van den Engh, nadat deze 6 ducaten betaald had ten behoeve van de Diaconie wegens gemaakte kosten. De plaats van de bank wordt nauwkeurig omschreven: *staende int midden van de kerk aan de zuydsijde, naest de bank van de Heer Van Vleuten, en regt over die van Mevrouw Blom.*

In 1830 wordt de kerk vernieuwd en de kerkvoogden willen weten wat ze met de bank aan moeten, maar de Heer van den Engh, Hendrik Ravee, reageert niet erg: hij voelt zeker nattigheid. Eveneens in 1830 verschijnt er een *Reglement en Tarief op de Zitplaatsen*, waarvan het eerste artikel meteen poneert dat er geen stoel, bank of zitplaats in de vernieuwde kerk mag worden geplaatst zonder *behoorlijke betaling*. Ravee zal wel toegestemd hebben, want in 1831 krijgt hij een bewijs van eigendom betreffende *een dubbelde bank of gestoelte pronkende met het wapen, tot onderschrift hebbende: H. Ravee, Heer van den Engh, ambachtsheer van Themaat, belegd met twee losse zittingen overkleed met groen laken, en vier quarto's Bijbels, hebbende tot buiten opschrift: den Engh en Themaat 1831*. En hij betaalde per jaar f 15,- voor 10 zitplaatsen. Na de laatste vernieuwing van de kerk in 1970 keert de bank niet meer terug.

Van de Ridderhofstad den Engh is weinig overgebleven. Alleen het restant van de slotgracht vormt nog een herinnering aan het roemruchte verleden.

E. Muller

Bronnen

Huisarchief: de Ridderhofstad den Engh te Vleuten, in het bezit van notaris J. A. P. Aarts te Utrecht.

J. D. M. Bardet: Kastelenboek 1975.

E. B. F. F. Wittert van Hoogland: Bijdragen tot de Geschiedenis van Utrechtsche Ridderhofsteden en Heerlijkheden. 1912.

E. van Engelen: Aaloude aadellijke Stamhuizen en de Riddermaatige Hofsteden in Utrecht. Handschrift uit ca. 1700: Bibl. G.A.U. nr. 1728.

J. den Tex in: Van Standen tot Staten: 600 jaar Staten van Utrecht. 1375-1975.

R.A.U.: R.A. nr. 1866, 1867, 1871; Oudmunster nr. 1846, 1848; St.A.nr. 155; Herv. Gem. Vleuten; Top. Atlas cat. nr. 1326; Hyp. bew. 1811-1838.

G.A.U.: Protocol notaris G. H. Stevens. 1834.

JUTFAAS IN DE GOUDEN EEUW

Omstreeks het midden van de 17e eeuw verkeerde de dorpsgemeenschap van Jutfaas in een situatie die min of meer typerend is voor vele dorpen in het zuiden van de provincie Utrecht. De Reformatie had in dat gebied weinig vaste voet gekregen en het merendeel van de bevolking was derhalve katholiek gebleven. Door hun numerieke meerderheid veroorloofden zij zich meer „paepsche stoutigheden” dan feitelijk was toegestaan, terwijl anderzijds de Gereformeerde minderheid toch de balans in een wat wankel even-

wicht wist te houden door de ruggesteun van de overheid. Dat onder zulke omstandigheden zich wel eens merkwaardige toestanden ontwikkelden valt niet te verwonderen. Overeenkomstig de voorschriften was de schout, Philibert van Ravesway, lidmaat van de Gereformeerde Kerk, doch in de praktijk bleek hij dit slechts in naam te zijn. Zondags bezocht hij met zijn katholieke vrouw de katholieke kerk en liet ook zijn kinderen daar dopen. Hij werd heimelijk gesteund door de eveneens katholieke ambachtsvrouw Eleo-

nora d'Ablaing. Door ingrijpen van de Staten van Utrecht kwam aan deze ongewenste situatie pas in 1677 een eind, doch veel verandering in de onderlinge betrekkingen van de dorpsbewoners leverde dat niet op. In 1678 klaagt ds. Van Rhenen zich erover dat bij gelijktijdig gehouden kerkdiensten zijn gemeenteleden *zonder aenstoot of moeilijkheit telijden of het pad te moeten ruymen* niet naar de kerk kunnen gaan.

Dergelijke speldeprikken over en weer illustreren een wederzijds gebrek aan tolerantie dat ons thans wellicht wat vreemd voorkomt, maar men was in die dagen, in weerwil van de door ons zo vaak geïdealiseerde goede oude tijd, dikwijls zeer hard tegenover zijn medemens. Een typisch voorbeeld van het gedrag en de opvattingen uit die periode vinden wij terug in de oude rechterlijke archieven van Jutfaas. Op 25 oktober 1669 gaven schout en schepenen van het Nedereind van Jutfaas (d.i. het deel ten westen van de Vaartse Rijn) aan de chirurgijn Dirck Bertelsz Bouman te kennen *dat alsoo den selve ingeslagen ende gehuijsfest hadde sijne suster, buijten huijwelijck swanger gaende, van Rotterdam beswangert alhier ingecomen, sijne voorsz. suster uijt onsen Dorpe te laten vertrecken binnen vertien daegen naer dato deses, ten eijnde de gemeente met geen kint uijt haer geboren mocht worden te worden belast. Actum . . .*

Een harde maatregel, doch het ziet er naar uit dat ook toen de soep niet zo heet gegeten werd als zij werd opgediend, want in het doopboek van de Gereformeerde Kerk vinden wij op 9 januari 1670 de doopinschrijving vermeld van *Henderick, onecht kind van Lijsbeth, halfzuster van Dirck Barten barbier. Getuige: Dirckjen Barten huijsvrouw van Dirck Barten.*

Naast zijn beroep als chirurgijn-barbier vervulde Dirck Bertelsz/Barten ook nog de functie van gerechtsbode en die combinatie heeft hem op zekere dag eveneens

in moeilikheden gebracht. Op 21 februari 1671 beklagt de 34-jarige landbouwer Splinter Cornelisz zich voor het Gerecht over de slechte behandeling die hij bij Dirck Bertelsz ondervonden had toen hij daar op 4 februari geweest was om *geberbiert ende geschoren te worden.*

Terwijl Splinter onder het mes was kwam Willem van Schoten de gerechtsbode halen. Op het aanvankelijk protest van de chirurgijn-barbier-bode dat hij zijn klant niet *ongeschoren ten halven kon laten zitten* gaf Splinter hem toestemming even weg te gaan, mits het niet te lang duurde. Nauwelijks teruggekeerd kreeg Dirck Bertelsz wederom bezoek, deze keer van de weduwe van brouwer Bosch, . . . *genaempt Aefgen Cornelis van Roijen die hem gerechtsbode versochte met haer te willen gaen twelck hij op staende voet heeft gedaen en hem comp(aran)t om geberbiert te worden heeft laten zitten omtrent een quartier van een uer, tgeen voorsz. is waerachtich sijnde, presenterende tselve tot allen tijden naerder gestant te doen ende met eede te stercken. Aldus gedaen . . . etc.*

De Gouden Eeuw mag dan in onze ogen niet zo'n jachtige tijd zijn geweest als de tegenwoordige, Splinter Cornelisz dacht er anders over en meende dat na een kwartier wachten de maat wel vol was en dat hij het plaatselijk Gerecht van de wandaad van zijn barbier op de hoogte moest stellen.

Naar onze huidige opvattingen zijn dit misschien gemakkelijke zaken. In Jutfaas kom men er echter des tijds niet om lachen; vandaar wellicht de tegenwoordige naam: Nieuwegein?

P. J. K. van Werkhoven

Bronnen:

Rijksarchief Utrecht, recht. arch. nr. 1051-II.
Rientjes en Böcker: *Het Kerspel Jutfaas.*

DE UTRECHTSCHÉ COURANT EN DE VOLKSGEZONDHEID OMSTREEKS 1800 (3)

Wat moet het afschuwelijk zijn geweest om kinderen te hebben gehad in de tijd, waarin nog geen effectieve bestrijdingsmiddelen tegen de pokken of, zoals men toen zei, de „kinderziekte” waren uitgedacht. Die gruwelijke kwaal bedreigde de kinderen en volwassenen die nog niet besmet waren geweest voortdurend; men zal wel gedacht hebben dat het een bij het leven

behorend risico was, waardoor men met de dood of blijvende verminking werd bedreigd.

Tot in de 18de eeuw stonden de artsen machteloos; ze schreven aderlatingen voor en berokingen en ze probeerden uitbreiding van de ziekte te voorkomen. Men wist allang, dat pokken besmettelijk waren, maar wat er gedaan moest worden om de besmetting te

voorkomen was nog onbekend. Tot dat in die eeuw werd ontdekt, dat de ziekte door inenting met wat pokstof uit een puist van een patient kon worden overgebracht. Zo kon het ideale moment worden bepaald om de ziekte te krijgen en men kon erop hopen, dat het verloop niet ernstig zou zijn. De pokstof werd bewaard door een mes of een wollen draad er in te dopen en te laten drogen. Maar het gevaar bestond, dat iemand die zo was behandeld en die dus echte pokken kreeg een epidemie zou veroorzaken. Daarom werd er weinig propaganda gemaakt voor deze variolatie en probeerde men toepassing ervan in tijden waarin geen pokken heersten te voorkomen. In Utrecht bijv. werd voorgeschreven, dat voorafgaande toestemming van de overheid nodig was en dat de behandelde een aantal dagen niet in de stad mocht rondlopen.

In 1799 werd in Nederland voor de eerste keer gevaccineerd; zoals de Engelse arts Jenner een paar jaar eerder had ontdekt bood de inenting met koepokstof een goede bescherming tegen pokken. Maar eerst moest men er achter zien te komen of deze behandeling geen andere onaangename complicaties kon veroorzaken. Artsen schreven erover, de meesten in lovende bewoordingen. Maar ook theologen bemoeiden zich ermee en bestreden het brengen van dierlijke stoffen in de mens; ze citeerden de Bijbel, wijzend op het ongeloof van de ontdekkers en bevordersaars van de behandeling met het „etterend pokvenijn“ (aldus Bilderdijk in 1806). De overheid was echter al vrij spoedig overtuigd en probeerde vaccinatie te bevorderen. Als de ziekte eenmaal heerste kon men weinig anders doen dan ongevaccineerden op te roepen om alsnog te verschijnen en verder de oude voorschriften weer van stal te halen tegen uitbreiding van de ziekte. Reinheid van kleding en lucht moest worden nagestreefd, zoals bijv. blijkt uit een brief, die afkomstig was van een bezorgd medicus en in de Utrechtsche Courant van 16-12-1789 werd geplaatst. Ik ontleen daaraan:

Nademaal de bittere gevolgen der kinderziekte in ons vaderland zoo veele ouders van hunne lieve kinderen, en dierbare ouders van hunne teederste panden berooft, en het volkomen beweezen is, dat de besmetting der pokstoffe, in linnen-draden ter inënting kan bewaard en medegedeelt worden, het zy dan met eene beredeneerde voorbereiding tot een goeden uitslag en voorbehoeding, of met onzekere uitkomst; zoo durf ik en aan myne ervaren medebroederen van Aesculapius of Hypocrates, en aan myne geliefde medeburgeren, in deeze uwe courant opentlyk in bedenkeing geven: of men ter stuiting van onachtzame oorzaken van besmetting, niet oirbaar vinden zoude, dat alle ouders, voogden of huisgezinnen, oplettend waren, of door de zorgliovende overheid bevolen wierden, om geene klederen, beddelakens, linnen- of wlendekens, waarin of waarop eene aan de besmettelijke kinderziekte gestorvene of gelaboreerde lyder gekleed was of op gelegen heeft, in eene gemeene wascht op de bleekeryen te zenden, dewyl de gezon-

de reden niet kan ontkennen dat de smetstoffe aldus ook aan de linnen of wollen klederen van gezonde huishoudens kan worden medegedeeld; en of de geene welke alzulke klederen, hembden, lakens, dekens enz. van besmette lyders ter wascht stureen, niet billyk zouden keuren om dezelve afzonderlyk te laten wasschen, en de bleekers bevolen worden om zelve afzonderlyk en met byvoeging van de besmettingdempende loogen of zuuren, te wasschen, te reinigen en te bleeken? Zou het niet goed zijn om die goederen, alvorens men ze waste, te leggen in eene tobbe of emmer, waarin men bevorens gemeene (= gewone, 'tH) haardturf of turf mollem ja vette kley moet laten weeken in water, zoo dat het tot een modderpap worde, en daarin ten minsten 24 uren te laten leggen, op dat de smetstoffe daarin verdoove, intrekke en haare kragt verlieze, waarna men het wasschen kan. (...) Deeze kleene omstandigheid zou den armen, wien een schamel hembdje of deken, een gedeelte zyner noodruft is, onkostbaar zyn; terwyl het eenen ryken, wien het er niet op aankomt, niet zou verarmen om het besmette linnen wegtegeven aan den armen, die er, het dan dus behandelende, niet door besmet zoude worden. Klei met duivedrek gemengd was immers een vanouds beproefd reinigingsmiddel volgens deze arts. Het blykt in allen gevalle eene gedecideerde waarheid dat door het leggen gedurende eenige uren onder de aarde, de besmettelijke zaaken, ja zelfs stinkende krenge (...) den stank en smet kwyt raaken”.

Een jaar of 35 later was er wat dat betreft nog eens zoveel veranderd, zoals blijkt uit een publikatie in de krant van 11 november 1822. Het is een vurig pleidooi, een beroep op het verantwoordelijkheidsbesef van de ouders en verzorgers van kinderen, maar ook een bewijs, dat de vaccinatie nog lang niet algemeen werd toegepast en dat de pokken dus nog telkens weer heersten.

P. D. 't Hart

JAARBOEK 1978

Zoals inmiddels algemeen bekend is en op de laatste ledenvergadering nog werd toegelicht, is het Jaarboek 1978 geheel gewijd aan de Unie van Utrecht.

De feestelijkheden bij gelegenheid van dit vierde eeuwfeest vangen de 23ste januari, de officiële feestdag, aan.

Om voor de leden van onze vereniging dit gebeuren op een eigen manier luister bij te zetten, ontvangt u het Jaarboek omstreeks deze datum.

Er is dus geen reden tot ongerustheid als u in de gebruikelijke weken rond de jaarwisseling geen Jaarboek in de bus vindt.

LEZERS REAGEREN

Amelisweerd, een heet hangijzer

In de op 20 november j.l. gehouden algemene na-jaarsledenvergadering van Oud-Utrecht heb ik het woord Amelisweerd laten vallen. Niet omdat ik iets nieuws had te brengen over de betekenis van dit unieke landgoed, waarvan iedere niet strikt nodige aantasting moet worden voorkomen. Daaromtrent zal, ook binnen onze vereniging, geen enkel verschil van inzicht bestaan. En wat strikt nodig is, is bij herhaling onderzocht, terwijl de gemeenteraad van Utrecht, door bij meerderheid van stemmen een daartoe strekkende motie aan te nemen, de Minister van Verkeer en Waterstaat heeft uitgenodigd, zich nog eens met kracht te beraden op een oplossing, waarbij, bij de aanleg van Rijksweg A 27, Amelisweerd alsnog aan iedere aantasting van het natuurschoon zou kunnen ontkomen. Ons past nu een afwachten van de door de Bewindsman te nemen beslissing.

Waarom dan dit stukje in ons Maandblad over wat wij uitvoerig in de plaatselijke en landelijke pers hebben kunnen lezen? Wel, omdat in het aprilnummer van dit blad een stukje heeft gestaan, waarin de maatregelen, waarvan de gemeenteraad nu nadere overweging en, zo mogelijk, herziening heeft bepleit, - helaas - scheef, tendentius en onjuist waren weergegeven. Het feit dat dit artikel in grote tijdnood moest worden ge-

schreven, heeft de auteur parten gespeeld. Daardoor kon slechts een negatieve stemming worden gewekt tegenover de overheidsinstanties, die niet alleen met de belangen van het natuurschoon rekening hebben te houden, doch daarnaast in gelijke mate aandacht moet schenken aan de belangen van een duurzame en redelijke verkeersvoorziening.

Niemand is gebaat met een onjuiste voorstelling van zaken, ook onze vereniging die goede propaganda verdient, niet. Daarom heb ik het bestuur van Oud-Utrecht en de redactie van dit Maandblad aan de hand van een op zakelijke gegevens gebaseerde uiteenzetting omtrent de juiste toedracht van zaken ingelicht en ter vergadering een kort artikelje, in het Maandblad op te nemen, toegezegd. Aan deze toezegging meen ik door dit weinige te hebben voldaan. Wie omtrent de dessous der zaak meer wil weten, kan bij mij terecht. En overigens wachten wij, natuurliefhebbers, met spanning op de verdere loop der dingen.

*J. Schuttevâer
lid propagandacommissie*



Tegen betaling ter overname gevraagd: Maandblad Oud-Utrecht 1961 nr 10; 1963 nr 2, 3 en 8. Tevens titel en inhoudsopgave van 1960 en 1961. Eventueel volledige jaargangen. Gaarne opgave aan P. H. Bogaard, Bosuillaan 111 Bilthoven, tel. 030-790158.

SYMPOSION OVER MIDDELEEUWSE KERKEN

In het Maandblad van Oud-Utrecht van november staat een indruk van het symposion over de Utrechtse binnenstadskerken van de hand van de heer C. Staal. Dat is een verheugende en goede zaak. Minder verheugend is, dat de schrijver demonstreert een vreemdeling - zo niet in Jeruzalem - dan wel in Utrecht te zijn. En dat is als zo'n bijdrage verschijnt in een blad, dat gewijd is aan de bestudering van de Utrechtse geschiedenis, een kwade zaak.

De schrijver betoogt namelijk, dat de stad - hij bedoelt natuurlijk de hervormde gemeente - binnen enkele jaren „beschikt over liefst vijf gerestaureerde binnenstadskerken, die voor de uitoefening van de hervormde eredienst in de city op dit moment nagenoeg overbodig zijn”. Weet de schrijver dan niet, dat de Domkerk zondag aan zondag zeer druk bezocht is en dat daar zaterdags ook nog wel één en ander te doen is;

dat zich na de restauratie om de Jacobikerk een actief kerkelijk leven heeft geconcentreerd en dat de Janskerk tot de restauratie in gebruik is geweest bij en straks ook weer zal worden gebruikt door de Evangelische Universiteits Gemeente? De Nicolaïkerkgemeente is sinds de restauratie begon zo'n acht jaar in de verstrooiing. Daar zal een nieuwe wijkgemeente moeten worden opgebouwd. Dat vergt enige tijd. Maar in ieder geval zijn er nu al iedere zondag diensten en wordt er op zaterdag - op grond van een traditie - een orgelvesper gehouden. Bovendien heeft de kerk thans een museale nevenfunctie gekregen. Alleen over het gebruik van de Buurkerk zijn er op dit ogenblik nog geen duidelijke opvattingen, maar de kans is niet uitgesloten, dat zich daar nog ongekende mogelijkheden zullen voordoen.

De schrijver maakt voorts bezwaar, dat er van de zijde

van de hervormde gemeente ten aanzien van een ruimer gebruik enige beperkingen worden gesteld. Mag een eigenaresse echter in deze tijd, waarin de inspraak hoog ten troon wordt geheven, misschien ook zelf nog enige inspraak hebben, of is dat alleen anderen voorbehouden? Dat de gebouwen er nog staan is voor een deel ook te danken aan die hervormde gemeente, die eeuwenlang daarvan de niet geringe lasten en - om dat in dit verband nare woord maar te gebruiken - ook de exploitatielasten heeft gedragen. Ook daarop werd tijdens het symposion gewezen.

Bovendien, een kerk is nu eenmaal een gebouw van zeer bijzondere aard, het is een afzonderlijke - een afgezonderde - plaats, waar de gelovige niet zo maar elk willekeurig ander gebruik zal kunnen aanvaarden. Daarvan heeft de schrijver kennelijk geen weet. Maar hij zal wel weten, dat ook op profaan terrein niet alle zaken zich laten vermengen. Of gebruikt hij soms een deel van zijn mooiste tafelbestek als schroevendraaier?

Dit soort zaken zijn ook tijdens het symposion aan de orde geweest - de belangstellende lezer zal dat straks in het verslag kunnen lezen - maar de schrijver gaat daar aan voorbij.

Ook bij andere opmerkingen van hem zijn vraagtekens te plaatsen of genuanceerder opvattingen te geven. Eén vraag nog: Geloof de schrijver nu werkelijk zelf, dat - zoals hij schrijft - „geen van de nu gerestaureerde en te restaureren kerken er nog (zou) zijn als ze

niet gebruikt waren voor de meest vreemdsoortige doeleinden?”

Maar genoeg, waar het mij om te doen was, was alleen op te merken, dat het volkomen onjuist is de indruk te wekken, dat de vijf binnenstadskerken voor de eredienst overbodig zijn.

J. van Staveren



Van het symposion over de Utrechtse binnenstadskerken (22 en 23 september in de Nicolaïkerk) is een verslag gemaakt, dat begin januari ter beschikking zal zijn. De prijs van dit verslag gaat f 10,- bedragen. Deelnemers aan het symposion betalen f 5,-, voor abonnees op het restauratiebulletin kost het f 7,50 (exclusief de portokosten ad f 1,70).

Het verslag kan t.z.t. worden afgehaald bij het kerkelijk bureau van de Hervormde Gemeente aan de Bernadottelaan, of wordt, na overschrijving van het verschuldigde bedrag op postgirorekening 616517 t.n.v. de kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente, toegezonden. Vergeet u dan de portokosten niet!

G. J. R.

Excursie



Op zaterdag 27 januari 1979 wordt - in tegenstelling tot andersluidende berichten - toch een bezoek gebracht aan het Schrijfmuseum J. A. Dortmund, dat is ondergebracht in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. In het Maandblad van november stond een inleiding over dit unieke museum.

Het Schrijfmuseum J. A. Dortmund bevindt zich op de tweede etage van het gerestaureerde Militiegebouw van de U.B., Singel 425 (tussen Spui en Koningsplein), Amsterdam. Aanvang van de rondleiding 10.30 uur. Vervoer: op eigen gelegenheid. Aanmelding: bij de Discus.

De excursiecommissie

MAANDBLAD

oud·utrecht



51e jaargang - nummer 12 - december 1978

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 2362.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Biit, tel. (030) 760645, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 1986.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

A. H. M. van Schaik, Turkooislaan 124, Utrecht, tel. (030) 88 75 32.

E. de Jong, Kromme Nieuwe Gracht 45, Utrecht.